

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. I.

КИЇВ 2009

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ (Протокол № 1 від 27 січня 2009 р.)

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. –
К., Інститут історії України НАН України. – 2009. – Т. I. – 224 с.

У наукових статтях та розвідках запропонованого читацькому загалу збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

Ukraina Lithuanica: studies on history the Grand Duchy of Lithuania. –
K., Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine. – 2009. – V. I. – 224 p.

In this collection of papers new problems of the Grand Duchy of Lithuania's history are presented and discussed. Different peculiarities of making of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages and Early Modern Time are analyzed. It is hope that present investigations to improve this scientific problem in empirical and theoretical aspects.

For historians, teachers, students and everybody who are interested by history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

*Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, dvashchuk@mail.ru*

ISBN 978-966-02-5254-7
ISBN 978-966-02-5255-4 (Т. I)

© Інститут історії України НАН України
© Автори

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Котляр Микола, д. і. н., член-кор. НАН України,
головний редактор, Інститут історії України НАН України

Блануца Андрій, к. і. н., заступник головного редактора,
Інститут історії України НАН України

Вашук Дмитро, к. і. н., заступник головного редактора,
Інститут історії України НАН України

Жеребцова Лариса, к. і. н., відповідальний секретар,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Смолій Валерій, д. і. н., академік НАН України,
Інститут історії України НАН України, голова

Боряк Геннадій, д. і. н., проф.,
Інститут історії України НАН України, заступник голови

Воронін Василь, к. і. н., доц.,
Білоруський державний університет

Гуржій Олександр, д. і. н., проф.,
Інститут історії України НАН України

Дзярнович Олег, к. і. н.,
Інститут історії Білорусі НАН Білорусі

Закшевський Анджей, д. габ., проф.,
Варшавський університет

Люлевіч Хенрик, доктор історії, доц.,
Інститут історії ПАН

Нієндорф Матіас, д. і. н.,
Кільський університет

Петраускас Рімвидас, доктор історії,
Вільнюський університет

Сас Петро, д. і. н.,
Інститут історії України НАН України

Степанков Валерій, д. і. н., проф.,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Чухліб Тарас, д. і. н.,
Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	9
-------------------------------	---

Студії *Політика і право*

ГУРБИК АНДРІЙ

ТРАКТУВАННЯ «СУДОВИХ ОКОЛИЦЬ» В ГРОМАДСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	11
---	----

ВАЩУК ДМИТРО

ДОТРИМАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ІНСТИТУТУ «СТАРИНИ» У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В ДОСТАТУТОВИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ЗЕМСЬКОЇ СЛУЖБИ)	34
--	----

ДЗЯРНОВИЧ ОЛЕГ

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ПОВІТ ДО ТА ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1565–1566 рр.: ДО ІСТОРІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	43
--	----

СТЕПОНАВІЧЕНЕ ЛІРІЯ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ЗАСТАВНОГО ПРАВА (В ПЕРШІ РОКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДРУГОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТА)	54
---	----

МАЛОВ ОЛЕКСАНДР

БОРОТЬБА ЗА НЕВЕЛЬ У КІНЦІ СМУТИ	67
--	----

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 рр.)	89
---	----

ПЕРРІ МОРІН

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ПИТАННЯ ПРО ВИДАЧУ МОСКОВСЬКОМУ УРЯДУ САМОЗВАНЦЯ ТИМОФІЯ АНКУДІНОВА (1650 р.)	97
---	----

ГАЗІН ВОЛОДИМИР

ЛИТОВСЬКА ЕЛІТА МІЖ ШВЕЦІЄЮ, МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ В СЕРЕДИНІ 50-х рр. XVII ст.	106
---	-----

Соціально-економічні відносини

ПЕТРОВ МИКОЛА

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ОБОРОННИЙ, МІСТОБУДІВНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ЦЕНТР ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (60–90-і роки XIV ст.)	121
--	-----

БЛАНУЦА АНДРІЙ

ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКА ПОЛІТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ НАДАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XV ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ) 134

ЖЕРЕБЦОВА ЛАРИСА

СТРУКТУРА МИТНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
У КІНЦІ XV – СЕРЕДИНІ XVI ст. 144

БЕРКОВСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ

ДО ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ З ВОЛИНИ В XV –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ТОРГІВЛЯ ВОСКОМ ТА ХУДОБОЮ 163

Історіографічні розвідки

ДЯЧОК ОЛЕГ

ПРАВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ У ЙОГО СКЛАДІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ
ЮРИДИЧНИХ ВИДАНЬ (1991–2007 рр.) 176

ЮСОВА НАТАЛІЯ

МІРКУВАННЯ МИРОНА КОРДУБИ СТОСОВНО ЧАСУ Й
ОБСТАВИН УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ 197

Рецензії та огляди

БЛАНУЦА АНДРІЙ

МЕТРИКІАНА В БІЛОРУСІ. МЕТРИКІАНА. ДАСЛЕДАВАННІ І
МАТЭРЫЯЛЫ МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА. –
МІНСЬК: АТНЕНАЕУМ. – Т. I. – 2001, 186 с.; Т. II. – 2003, 236 с.; Т. III. – 2004, 298 с. 216

ВОЛОЩУК МИРОСЛАВ

FONT MARTA. ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK ÉS RURIKIDA FEJEDELMEK. –
SZEGED, 2005. – 330 с. (ФОНТ МАРТА. КОРОЛІ ДИНАСТІЇ АРПАДІВ
ТА КНЯЗІ РЮРИКОВИЧІ). – СЕГЕД, 2005. – 330 с.) 220

CONTENTS

PREFACE	9
---------------	---

Studies *Policy and law*

GURBYK ANDRIY

INTERPRETATION OF A JUDICIAL DISTRICT («OKOLYSTSIA») IN THE PUBLIC LEGAL PROCEEDINGS IN THE UKRAINIAN LANDS AS A PART OF GRAND DUCHY OF LITHUANIA (GDL)	11
---	----

VASHCHUCK DMYTRO

KEEPING AND USING OF INSTITUTE «THE OLD» IN PRE-STATUTE PERIOD IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (BY THE EXAMPLE OF ZEMSTVO SERVICE)	34
---	----

DZIARNOVICH ALEH

BREST (BIERAŚCIE) REGION (PAVIET) BEFORE AND AFTER REFORM 1565–1566: TO HISTORY OF ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL DIVISIONS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA	43
---	----

STEPONAVICHENE LIRIYA

SOME ASPECTS OF SECURITY DEPOSIT LAW'S NORMS REALIZATION (IN THE FIRST YEARS OF THE SECOND LITHUANIAN STATUTE FUNCTIONING)	54
---	----

MALOV ALEKSANDER

FIGHT FOR NEVEL' AT THE END OF THE DISTEMPER [SMUTA]	67
--	----

STEPANKOV VALERII

THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE POLITICAL PLANS OF BOHDAN KHMELNYTSKY (1648 – THE FIRST PART OF 1649)	89
--	----

PERRIE MAUREEN

BOHDAN KHMELNYTSKY AND EXTRADITION QUESTION OF IMPOSTOR TIMOFEY ANKUDINOV TO MOSKOW GOVERNMENT (1650)	97
--	----

GAZIN VOLODYMYR

THE LITHUANIAN'S ELITE BETWEEN SWEDEN, MOSCOW STATE, POLAND AND COSSACK'S UKRAINE IN THE MIDDLE OF 50 ^s OF XVII c.	106
---	-----

Social-economical relations

PETROV MYKOLA

KAMIANETS-PODILSKYI IS THE POLITICAL-ADMINISTRATIVE, DEFENSIBLE, TOWN-BUILDING AND ECONOMIC CENTER OF PODILLIA ZEMLIA IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (60–90 ^{ss} OF XIV c)	121
--	-----

BLANUTSA ANDRIY

CASIMIR JAGIELLONIAN'S LAND INVESTITURES ON THE UKRAINIAN
LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA BY THE LITHUANIAN METRICA 134

ZHEREBTSOVA LARYSA

THE STRUCTURE OF CUSTOM-HOUSE SYSTEM OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA IN THE END OF XV – MIDDLE OF XVI cc. 144

BERKOVSKII VLADYSLAV

TO THE QUESTION OF EXPORT GOODS FROM VOLYN' IN THE XV –
FIRST PART OF XVII cc. TRADE BY WAS AND LIVESTOCK 163

Historiography

DIACHOCK OLEG

THE LAW OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND UKRAINIAN LANDS
INSIDE ONE ON THE PAGES OF UKRAINIAN JURIDICAL EDITIONS (1991–2007) 176

YUSOVA NATALIYA

MYRON KORDUBA'S REFLECTIONS ABOUT TIME AND
PLACE CREATION UKRAINIAN «NARODNOST» 197

Reviews

BLANUTSA ANDRIY

МЕТРИКІАНА В БІЛОРУСІ. METRICIANA. ДАСЛЕДАВАННІ І
МАТЭРЬЯЛЫ МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА. –
МІНСЬК: АТЕНАЕУМ. – Т. I. – 2001, 186 с.; Т. II. – 2003, 236 с.; Т. III. – 2004, 298 с. 216

VOLOSHCHUK MUROSLAV

FONT MARTA. ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK ÉS RURIKIDA FEJEDELMEK. –
SZEGED, 2005. – 330 с. (ФОНТ МАРТА. КОРОЛІ ДИНАСТІЇ АРПАДІВ
ТА КНЯЗІ РЮРИКОВИЧІ). – СЕГЕД, 2005. – 330 с.) 220

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Дослідження історії Центральної і Південно-Східної Європи періоду пізнього середньовіччя – раннього нового часу не можливе без пильної уваги до Великого князівства Литовського – однієї з найбільших держав регіону, яка упродовж трьох з половиною століть відіграла важливу роль на Європейському континенті. Набуваючи поширення в сучасній українській історіографії литуаністичний напрям, проте, так і не вийшов за межі монографічних досліджень та спеціальних статей, розпорошених по різноманітних наукових збірниках, часописах, журналах, періодичних видань тощо. Тож вчені, згуртовані дослідницькою інституцією – відділом історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, вирішили започаткувати окреме академічне видання, присвячене дослідженню й публікації матеріалів з історії Великого князівства Литовського.

Беззаперечно, флагманом видання будуть, насамперед, українознавчі студії, а також публікації як окремих документів, так і корпусу архівних джерел. Водночас важливими для редакційної колегії стануть й матеріали, що висвітлюватимуть різні аспекти історії ВКЛ, у тому числі і тих регіонів, які не є частиною сучасної України, а це, своєю чергою сприятиме розвитку компаративістських студій. Окрема рубрика буде присвячена публікації інформації про наявність нових праць, наукові заходи, які присвячені литуаністичним студіям.

Безпосереднім поштовхом до створення запропонованого часопису стала Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», що була вперше проведена на теренах незалежної України 25–27 вересня 2007 р. Інститутом історії України НАН України спільно з Кам'янець-Подільським державним університетом (тепер – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) у м. Кам'янці-Подільському¹. Місце проведення конференції було обране не випадково, адже політичний зв'язок Поділля з литовською

¹ Блануца А.В., Ващук Д.П., Копилов С.А. І міжнародна наукова конференція з литуаністики в Україні // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С. 196–198.

владою започатковувався ще у другій половині XIV ст., унаслідок «повоювання» великим князем Ольгердом Синьої Води й Білобережжя (1362 р.), про що сповіщається у Рогозькому літописці (перша половина XV ст.). Після визволення Поділля від татар сюди прийшли небожі Ольгерда – Юрій, Олександр і Костянтин Коріатовичі, які захищали Подільську землю від татар, а князь Костянтин навіть карбував у 1380-х роках власну монету, так званий «подільський полугрошик».

Саме виступи учасників конференції – дослідників з України, Литви, Білорусі, Росії, Франції та Великобританії² – увійшли до першого номера представленого часопису «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» й пропонуються увазі для всіх, хто цікавиться історією цієї величної держави.

² Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. Тези доповідей. – К., 2007. – 70 с.

СТУДІЇ

ПОЛІТИКА І ПРАВО

*Гурбик Андрій
(Київ)*

ТРАКТУВАННЯ «СУДОВИХ ОКОЛИЦЬ» В ГРОМАДСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Теоретичну основу народного громадського судочинства на українських землях Великого Князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі – ВКЛРЖ) складало усне звичаєве право, часто фіксоване документами як «копне», для якого був характерний дуже високий ступінь систематизації й узгодження основних його теоретичних положень і відпрацьовані століттями механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного життя.

Проте, незважаючи на достатнє джерельне забезпечення декларованої проблематики, науковці не лише належним чином не аналізували останню в контексті еволюції ментальності (звичаєво-правової культури, правових уявлень, правосвідомості)¹, але недостат-

¹ Теоретичні аспекти вивчення народної ментальності та правосвідомості див.: *Гурбик А.А.* Крестьянское правосознание на украинских землях в составе Великого Литовского княжества // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Лытоўскага і Беларусі XIII–XX ст.». (Гродна, 3–5 ліпеня 1996 г.). Кніга 7. – Гродна, 1996. – С. 191–194; *Гурбик А.О.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної самосвідомості. – К., 2001. – С. 57–70.

ньо ще залишається дослідженим і фактологічний аспект діяльності громадських (копних) судів². Оскільки одним із останніх дослідників, хто системно вивчав зазначену проблематику, був І. Черкаський, а його монографія побачила світ ще в кінці 20-х років нашого століття³. Проте, вже тоді в передмові до вказаної книги академік М. Василенко зазначав, що І. Черкаський вивчав копні суди «виключно в статичному стані, їх еволюції, історії він не торкався... автор не зміг поставити свою працю і в зв'язок з економічним та суспільним життям українських та білоруських земель XVI–XVIII віків. Для цього й матеріалу тепер у розпорядженні науки обмаль і він ще не досліджений настільки, щоб на підставі його можна було робити наукові висновки та узагальнення»⁴.

Аналіз фактологічного матеріалу, що стосується устроєвих засад копного судочинства, дає підстави стверджувати, що громадські (копні) суди загалом не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості середньовічних українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем на традиційному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни збиралися під відкритим небом на загальновідомих місцях. Так, жителі с. Полчани Луцького повіту в 1564 р. сповіщали, що вони на віча-копи збираються на «обчом местце»⁵. Аналогічні місця згадували селяни в Красному та Голузі того ж повіту⁶. А в 1572 р. громада вказувала на таке «обчее местцо... у церкви святого Миколь» в с. Бутетичах Володимирського повіту Волині⁷.

Протягом віків усталилися традиційні місця проведення копних судів також і поза межами відповідних поселень. У зазначений період у

² Історіографію проблеми та огляд джерел див.: Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права (далі – Праці комісії). – К., 1928. – Вип. 4. – С. 3–33; Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. – Львів, 1928. – С. 1–6; Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110–111.

³ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії. – К., 1928. – Вип. 4.

⁴ Там само. – С. VI.

⁵ Акты о копных и панских судах (далі – Акты КПС) // Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. – К., 1897. – Т. 1. – №34. – С. 68.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – № 88. – С. 171; Акты КПС. – № 57. – С. 125.

⁷ Акты КПС. – № 190. – С. 443.

Луцькому повіті згадувалися копи поблизу с. Яблунька, на які «груда старцове **на местцу певном** (Тут і далі виділено нами – *А. Г.*) под Яблункою зошлися», та селянський суд «над речкою Грушвицею **на урочиску обчом**» села Лище⁸.

У межах сусідніх білоруських земель ВКЛРЖ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями побутування традиційних вічових місць. Зокрема, документи згадували «коповища стародавние» та «капища старые» в селах Мінського, «месца звыклые» в селах Слоніського та Берестейського повітів⁹.

З метою вирішення складних судових справ, які зачіпали інтереси декількох сусідніх сіл або міста й навколишніх приміських громад, селяни збиралися на границях громадських земель. Це, як свідчать джерела, також були загальновідомі всій околиці місця, де традиційно збиралися великі віча-копи. У 1583 р. у Луцькому повіті збиралися на копний суд «люди добрые, **суседи околичные** з ... сел... Любча, Рудки, Козина, Ставу, Соловина, Дуща, Навоза, Соколя, Смердина», які сповіщали: «што ж мы вызнаваем от всее копы, иж дей с тех сел... **здавна о шкоды вшелякие** з рожищанами (жителями с. Рожище. – *А. Г.*) **на границу... схоживались**»¹⁰. Подібні традиційні місця зібрання великих віч не можна було переносити, що у селянській правосвідомості асоціювалося з непорушністю земельних границь (з одного боку), та з усвідомленням того, що на такій порубіжній копі кожен її учасник зобов'язаний обстоювати інтереси свого села або сім'ї, які залишалися символічно «за спиною».

Документальні матеріали зафіксували випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на границях сільських громад та сусідніх волостей, але й порубіжних повітів та земель ВКЛРЖ. Цікаво відзначити, що й жителі тих українських земель, які з XIV ст. опинилися по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛРЖ теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань, і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах на границі. Зокрема, і в 1546 р. поблизу сіл Глинне і Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому «завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское **на тых границах право с обеих сторон**

⁸ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – № 96, 105. – С. 296, 346.

⁹ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. (далі – Акты ВАК). – Вильна, 1891. – Т. XVIII. – № 35, 141, 182, 224. – С. 17, 123, 175, 255.

¹⁰ *Иваншиев Н.* О древних сельских общинах в юго-западной России. – К., 1863. – Приложение. – № 3. – С. 51–52.

дають»¹¹. У цей же період поблизу с. Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування «руды Грузское и поведили иж тут в тоє долины права дають с обєих сторон, яко з Князства так и Терєбовльського повіту (Королівства Польського – А. Г.), тут завжды на право ся зьеждчаєм»¹². Як бачимо, селяни проубіжжя активно вирішували правові питання на традиційних місцях незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні правовідносини сусідів, але й про копне судочинство. У 1546 р. селяни сповіщали ревізорам: «дорога, которая идет от села Великого Князства Опарыпсов до села Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тоє дороги **врочищо Бєседы** и поведили, иж дей се тут сходят завжды на копу село Опарыпеское и з селом Бродским и на права всякие»¹³.

Тож не викликає заперечення той факт, що селяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛРЖ з давніх давєн й, можливо, ще до тих часів, коли українські землі пертнув кордон між вказанями державами. Тому і в подальшому українські селяни обстоювали своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: «от давних часов и от предков о злодейство и о всякие кривды, яко з сел лядских (польських – А. Г.), так и з сел Великого Князства повіту Киевского, права себе дають»¹⁴.

Було б не вповні вмотивованим вважати, що українські селяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛРЖ, злісно порушували законодавство чи не виконували якісь положення феодального права вказаних держав. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, але й для шляхти у XIV–XVI ст. Оскільки в джерелах даного періоду зафіксовано, що в урегулюванні правовідносин на польсько-великокнязівському кордоні активну участь брали магнати й шляхта: «тут права даем межи собою, яко з Великого Князства князи и панове, так с Коруны, людей ставят ку справедливости всякое речи» (1546 р.)¹⁵. Те ж саме стосувалося й державних урядовців ВКЛРЖ, про що свідчать матеріали опублікованих книг Литовської метрики. Зокрема, у 1523 р.

¹¹ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. (далі – Археографический сборник документов). – Вильна, 1867. – Т. 1. – № 31. – С. 114.

¹² Там же. – С. 115.

¹³ Там же. – С. 106.

¹⁴ Там же. – С. 122.

¹⁵ Там же. – С. 110.

(9 квітня) було видано великокнязівську грамоту з наказом Костянтину Івановичу Острозькому (на той час воеводі троцькому і старості брацлавському й вінницькому), щоб він «выехал с паны Коруны Полское на поправене границ межи земли Волынское и Коруны Полскою, и теж о кгвалты и кривды с obu сторон подданных наших... **о всяки кривды подданных наших досмотрети и справедливость чинити**, как бы на обе стороны подданным нашим кривды не было»¹⁶.

Правова ситуація на сусідніх білоруських землях була досить схожою, по яких проходив кордон між Польщею й ВКЛРЖ. Зокрема, в 1586 р. селяни згадували в Берестейському повіті урочище Побийконя, «где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звыкли»¹⁷.

Отже, у народному світосприйнятті правомірними в досліджуваній період вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загальновідомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села і т. п. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, границі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг і т. п. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомірними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення, заявляючи при цьому: «тут перед тым от стародавних веков николи копа не бывала» (1599 р.)¹⁸.

Окрім традиційних віч-коп на загальновідомих місцях селяни також вирізняли і т. зв. спеціальні копні зібрання, які при потребі збиралися на місці злочину. Метою таких «гарячих коп» було освідчення перед сусідами наслідків та слідів злочину й початок розслідування останнього. Причому вихід близьких сусідів та загалом жителів околиці на місце злочину у правосвідомості середньовічних селян вважався рівнозначним обов'язку. Це неодноразово підкреслювалося на копних судах досліджуваного періоду. У 1583 р. жителі сусідніх сіл Луцького повіту на копі про підпалення будівель в с. Кобча говорили, що вони «здавна... где колвек шкода, там схоживалися»¹⁹. І дійсно, цей загальний принцип часто підтверджується документаль-

¹⁶ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «восводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 163; Lietuvos Metrika (1518–1523). – Įrašų knyga 11. – Vilnius, 1997. – P. 144.

¹⁷ Акты ВАК. – Т. VI. – Предисловие. – С. 5.

¹⁸ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 174. – С. 166.

¹⁹ Ивашев Н. Указ. соч. – № 3. – С. 51–52.

ним матеріалом. У 1557 р., коли у володіннях села Літогощі Луцького повіту було «подрано бчолы у в острови», то «водле давного обычаю тут то (в острові. – А. Г.) копу збирано»²⁰, тобто на місці злочину. А учасники копного розслідування із сіл Надчичі та Свищів Луцького повіту 1572 р. «выежчали на кгрунт свищовский, на тое место на поле за дубником, где забито человека озерянского»²¹. У даному випадку правовий принцип, коли сусіди зобов'язані були виходити на місце злочину, застосовувався не лише стосовно окремих господарств, але й щодо цілих територіальних громад, які поставали такими собі колективними «юридичними особами». Тобто жителі сусідніх сіл теж зобов'язані були виходити на місце злочину й допомагати шукати злочинця. А кожна громада відповідала за правопорядок та злочини, скоєні на її території – тобто виступала колективним суб'єктом правовідносин.

Зазначені звичаєво-правові норми були широко вживаними й у правовому житті міст та навколишніх сільських околиць. 1596 р. «в месте Дубенском на улицы Швецкой, мещане нашли тело человека забитого незнаемого, которого не ведати если где индей хтось забивши подвез, або ли хто тут в месте забил»²². По даній справі урядник Дубна збирав копу не тільки з міщан, але й з жителів навколишніх сіл, які зобов'язані були прийти й довести свою непричетність до злочину.

Траплялися випадки, коли розпочата на місці злочину копа, могла переноситись на інше місце, коли, наприклад, її учасники відправлялись навздогін за злочинцем. Якщо сліди злочину приводили на територію села, містечка чи міста, то на границі їхніх земель копа продовжувалася. У 1583 р. в Луцькому повіті «копа, взявши след от пожарища отвела его из села Кобча до земли рожищское. Остановившись там на следу, вся копа послала в сельцо Свинюхи и звала жителей, чтобы шли на след». Але не дочекавшись нікого, учасники копи «приговорили все села Рожищские за их невыход к уплате всех убытков»²³. Даний вирок підтвердив возний і вписав його до Луцьких гродських книг, встановивши термін відшкодування збитків. Сожий випадок був і у Володимирському повіті на Волині (1571 р.), коли у господарів, що «з коньми дей ночовали на поли» поблизу Туропина на Волині, вночі було вкрадено двох рисаків. Тоді вони за звичаєм «обиск назавтрие почали чинити... след знашодши, за тими конми мимо иншие дей села привели

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43.

²¹ Акты КПС. – Т. 1. – № 185. – С. 421.

²² *Иваншиев Н.* Указ. соч. – № 4. – С. 56–57.

²³ Там же. – № 3. – С. 45–55.

след у кгрунт п. Дчжалинського, межи сел его милости Свиначина и Реву шок»²⁴. Тоді, ставши на межі зазначених володінь, постраждали від крадіжки ініціювали скликання копи «з людми добрыми ходили, зовучи дей его (місцевого урядника. – А. Г.) ку следу, абы подданым з оных сел казал след з кгрунту пана свого вывести»²⁵. Таким чином, перебуваючи далеко за межами своїх поселень, скривджені особи могли добиватися справедливості від місцевих сільських громад та збирати людність на копу, **«просячи о справедливость водле права, давши вину (висуваючи звинувачення. – А. Г.) оному селу»**²⁶.

На нетрадиційних місцях віча-копи відбувалися і в тих випадках, коли розглядалися питання про спірні межі оранки, пасовищ, сінокосів. Тоді селяни сходились, як правило, на спірній ниві²⁷.

Вцілому ж такі термінові та невідкладні (інколи, рухливі) копи, які збиралися на місці чи слідах злочину або спірних границях земель, часто асоціювались у народній правосвідомості з неповноправним вічем-копою, а лише з допоміжною слідчою копою. Результати останньої згодом лягали в основу рішення великої копи, зібраної на традиційному місці.

Поряд із правилом збиратися винятково на звиклих місцях, іншим важливим чинником правомірності копи вважався обов'язковий вихід на збори всіх жителів села чи містечка (по крайній мірі представників кожного дворогосподарства). Часто для розгляду складних справ на копі зобов'язані були ставати і жителі навколишніх сіл. Коло обов'язкових учасників копних зборів поступово могло змінюватися. Хоча в кожний конкретний період всі жителі копної околиці чітко знали, хто зобов'язаний на перший же заклик сусідів прийти на копу.

Загалом судові околиці на українських землях ВКЛРЖ формувалися поступово і включали околиці двох рівнів. Перший становила околиця, яка включала жителів однієї територіальної громади (села, містечка, групи приселків). Другий рівень складала околиці, сформовані з декількох територіальних громад, землі яких мали спільні границі (це були невеликі волостки, або частини більших волостей).

Згідно середньовічної правосвідомості всі жителі копної околиці, які оповіщалися про збори копи, зобов'язані були прийти на традиційне місце (чи місце злочину у випадку «гарячої» копи) й брати активну участь у вирішенні справи. У противному разі вся вина могла бути

²⁴ Акты КПС. – Т. 1. – №166. – С. 374–375.

²⁵ Там же. – № 166. – С. 374–375.

²⁶ Там же. – № 166. – С. 374–375.

²⁷ Там же. – № 127. – С. 300–302.

покладена на відсутніх. Дане положення звичаєвого права словесно виражалось, як правило, формулою «невыход всигда платить шкоду»²⁸.

Вказана правова норма стійко утримувалася не лише у звичаєвих правовідносинах, але й була кодифікована державним законодавством. Зокрема, у Вислицькому Статуті 1347 р. польського короля Казимира III Великого (1333–1370), який був чинний на західноукраїнських землях, було записано: «О злодею, имае быть погоня за ним от сосед. Нагот кметь (селянин. – *А. Г.*) жаловал на своих соседов, иж ему в ночи конь украден... просил абы с ним во след пошли за злодеем (навздогін по слідах. – *А. Г.*), и они не хотели, а у том ему конь изгынул. Мы сказуем: соседом, на ком та вина, коня заплатить»²⁹.

Подібну правову норму в 1435 р. «оуложил» галицький староста Михайло Бучацький, кодифікувавши місцевий звичай, коли околиця зобов'язана була йти з потерпілим за «злодеєм гарячим пытом (одразу ж по свіжих слідах. – *А. Г.*)»³⁰.

У межах ВКЛРЖ у XV ст. положення звичаєвого права про копні околиці найбільш детально були вміщені в Судебнику 1468 р. великого князя Казимира IV Ягеллончика (1440–1492) (з 1447 р. – короля польського). Судебник 1468 р., який був першою спробою кодифікації норм кримінального права у ВКЛРЖ, чітко зафіксував таку рису середньовічного права, як необхідність публічного розгляду всіх кримінальних справ та підкреслив особливу роль у судочинстві XIV–XV ст. судових околиць. Рішення жителів околичних сіл часто ставало вирішальним у виборі міри покарання. Так ст. 17 Судебника передбачала, якщо злочинець «перво будеть украл, и **околица** будеть перво злодейства на него не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему платити татбу... и вину»³¹, тобто відшкодовував збитки та лише платив штраф. То згідно ст. 18 «коли тать (злочинець. – *А. Г.*)... будеть первей того крадывал а любо мучиван (піддавався слідчим тортурам. – *А. Г.*), а и **сведомо то будеть околицы**... ино его обесити (повісити. – *А. Г.*)»³². Таким чином державним законодавством ВКЛРЖ узаконювалася

²⁸ *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 3. – С. 51–52.

²⁹ Акты относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – № 2. – С. 9.

³⁰ *Гурбик А. О.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 63; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1887. – Т. XII. – С. 425–426.

³¹ Судебник короля Казимира Ягелловича, данный Литве 1468 г. // Хрестоматия по истории русского права. – К., 1915. – С. 38–39.

³² Там же. – С. 39.

важлива риса селянської правосвідомості, коли міру покарання визначала околиця і суворість кари залежала не лише від кваліфікації злочину, але й від законопослушності співгромадян – «доброї» чи «злої» слави в околиці.

Таким чином, Судебник 1468 р. кодифікував не лише обов'язок сусідів **«околичних»** виходити на заклик потерпілого, але й звичай, який зобов'язував скривдженого сусіда тут же оповістити про виявлені будь-які протиправні дії в околиці (сліди злочину, знайдення крадених речей, чужої худоби і т.п.). Зокрема ст. 23 передбачала: «А коли бы кто коня, а либо клячу нашол блудящую (блукаючу. – *А. Г.*) или иные которыи речи изнайдесть, ино **оповедати околицы**»³³. Одним із правил дотримання правопорядку в околиці, згідно народної правосвідомості, була повна відповідальність господаря за поведінку його гостей. І Судебник 1468 р. вже чітко формулює положення, згідно якого той житель околиці, який приймає у себе підозрілих людей: «который будет лежњи держати у своем дому тайно, а **суседом околицы не оповедаеть**»³⁴, повинен відповідати за злочини в околиці, скоєні в той час.

Більш широко ніж Судебник 1468 р., Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588) зафіксували у відповідних артикулах положення звичаєвого права про околицю. Статут 1529 р. чітко стояв на захисті прав благонадійних жителів околиці, фактично звільнивши останніх від відповідальності та видачі на слідчі тортури. Це зокрема, стосувалося тих околичних сусідів, які хоча й були запідозрені у злочині, але раніше «не были в жадном подозрени и в поволяньи (не підозрювалися й не звинувачувалися у причетності до злочину. – *А. Г.*) от **околичных суседов** и платежу жадного за злодейство не чинили» (р. XIII, арт. 25)³⁵. Той же житель околиці, який вважався неблагонадійним: «перед тым у злодействе от околицы поволан был, або за то платеж чинил, або в книгах чорних написан был»³⁶, повинен був бути допитаний якнайсуворіше: «маеть на муку выдан быти»³⁷.

Статутом 1529 р. були кодифіковані й ті народні уявлення, які висувалися поспільством до жителів околиці, що могли виступати свідками у важливих справах при розгляді останніх в громадських судах. Перш за все свідки повинні були бути благовірними «хрестьяны,

³³ Там же. – С. 41.

³⁴ Там же. – С. 35.

³⁵ Первый Литовский статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках (далі – Статут 1529 г.). – Т. II. – Ч. 1. – Вильнюс, 1991. – С. 310.

³⁶ Статут 1529 г. – С. 310.

³⁷ Там же.

которые бы на кождый год в плебанов або в попов своих на исповеди бывали, а ни у [злой] славе **межи околицы**» (р. VIII, арт. 5.)³⁸. Причому, вказана норма не була побіжною, а трактувалася детально: «А хотя бы хрестьяне, будь латынского або греческого закону, которые божьего тела не принимают (не причащаются. – А. Г.) и на исповедь не ходят, тые в жадном сведецтве перед правом не мають допущоны бытии»³⁹. Таким чином, околиця чітко слідкувала за дотриманням сусідами норм християнської моралі та церковних приписів від чого могло навіть залежати визначення правоздатності співгромадян. Іншою важливою вимогою до свідків була їхня належність до околиці – тобто проживання по сусідству, що в певних випадках важило навіть більше ніж належність до шляхетського стану: «А веджо не таковыя мают ся розумети светки (свідки. – А. Г.), штобы была шляхта, але тые светки шляхта и люди добрые, неподозренные, которые будут **суседи близкие и сумежники**, тые годнейшие будут ку сведецтву, нижли тые шляхта, которые не граничники и не сумежники» (р. VIII, арт. 4.)⁴⁰. Статутом 1529р. передбачалось також, що той житель околиці, який убив злочинця, захищаючи своє майно, «назавтрее ж... вземши сторону и **околичных суседов**, маеть то обестити (оповістити. – А. Г.) и послати тую ж сторону до того пана чий есть человек» (р. XIII, арт. 20)⁴¹.

У другому Статуті 1566 р. також підкреслювалася велика роль судової околиці, як в боротьбі зі злочинністю, так і в освідченні обставин того чи іншого злочину. У випадку вбивства або знайденні тіла вбитого передбачалось «скоро по оном кгвалте того ж часу и того забитого мает оповедати и сказати **околичным суседом своим**» (р. XI, арт.2)⁴². Відзначалась і широко вживана в звичаєвому праві норма, згідно якої потерпілий, який «поднял след шкоды свое», повинен був «собравши людей добрых **околичных суседов водле давного обычая**» гнатися за злочинцем. (р. XIV, арт. 6)⁴³.

Правова норма про звернення за допомогою до жителів околиці у випадку земельних спорів передбачалась у Статуті 1588 р.: «яко се то придавати звикло **от околичных суседов** границами и межами

³⁸ Там же. – С. 222.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С. 306.

⁴² Статут Великого князства Литовского 1566 г. (далі – Статут 1566 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн. 23. – С. 150

⁴³ Статут 1566 г. – С. 179.

прилежных ку тому кгрунту о который право идетъ» (р. IX, арт. 3)⁴⁴. Якщо ж потерпілий у погоні ловив злочинця, то «поймавши, має наблизшим по дорозе той **людем околичным... то оповедати**» (р. XIV, арт. 6)⁴⁵. Особливо важливо, що Статут 1588 р. зафіксував розміри околиць: «естли бы укривжонный злодейством хотел шкоды своее доходити копою, тогды вси **в той околици в околь на милю*** со всих чотырех сторон мают... на копу сходитися» (р. XIV, арт. 9)⁴⁶. У справах про вбивство невідомої людини розміри встановленої судової околиці збільшувалися. У подібних випадках за Статутом 1588 р. «копа має быти чинена **в околь по две мили**» (р. XI, арт. 26)⁴⁷.

Вказані статутіві постанови щодо околиць по-суті зафіксували давні положення народного звичаєвого права. Оскільки в XIV–XVI ст. вони активно використовувалися в громадських судах. Зокрема, в 1596 р. у Луцькому повіті, в справі про вбивство у с. Вишкові невідомої людини, на копу збирали «всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковом мешкающих»⁴⁸. А то були жителі сіл Жидичина, Теремного, Вортнева.

Отже, в народній правосвідомості повноправними вважалися лише ті віча-копи, які збирали всіх жителів околиці, що мали спільні границі з поселенням, де стався злочин і були на відстані однієї милі від останнього. Перевірена й закріплена практикою громадського судочинства вказана правова норма була згодом юридично оформлена Судебником 1468 р. та Статутами ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588 рр.). Хоча в ході колонізації цілинних земель, створення нових поселень та їх ущільнення створювалися все нові судові околиці й модифікувалися старі. Вдосконалювалися і правові норми. Тому неможливість швидко розкрити вбивства незнайомих людей виробила звичай збільшувати традиційні розміри судової околиці вдвічі. І вже в третій Статут 1588 р. входить норма про двомильну околицю для злочинів зазначеної кваліфікації. Тобто на копи подібного типу обов'язково повинні були з'являтися не лише жителі «суміжних» поселень, але й «заграничних» (тобто тих, які не мали спільних границь з селом, в якому скоєно злочин).

Процесульно, з-поміж сусідніх поселень волості центром судової

⁴⁴ Статут Великого князства Литовского 1588 г. (далі – Статут 1588 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1854. – Кн. 19. – С. 248.

⁴⁵ Статут 1588 г. – С. 308.

* 1 миля = 7 верстам (1 верста = трохи більше 1 км)

⁴⁶ Статут 1588 г. – С. 311.

⁴⁷ Статут 1588 г. – С. 301.

⁴⁸ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – № 83. – С. 255–256.

околиці в кожному конкретному випадку ставало те село, в якому скоювався злочин. І лише тоді по відношенню до нього визначалися сугранні поселення, які обов'язково приходили туди на копу. Таким чином, кожне село могло стати центром околиці, в такому випадку сусідні з ним села в радіусі однієї милі ставали «околичними». З часом жителі кожного села вже чітко знали, з яким навколишніми громадами і куди вони повинні сходитися на віче. Тобто кожна громада була членом стількох судових околиць, скільки сусідніх сіл межувало з її землями.

Саме участь околичних сусідів у копі, як вважали селяни, надавала особливої ваги її рішенням. Тому дану обставину вони завжди прагнули відзначити. У 1553 р., добиваючись виконання вироку копного суду, київський городничий Іван Григорович Служчич підкреслював, що це **«копа люди обапольныи суграничники присудили»**⁴⁹. Це ж відзначали всі сусіди околичні з сіл Суска, Холонева і Острова Луцького повіту, які **«з товаришми, з суседами своїми посторонними сел околичных»** були зібрані на віче 1571 р. і винесли вирок згідно місцевого звичаю: **«правом своим копным»**⁵⁰. Хоча, термін матеріального відшкодування селяни встановили керуючись не лише звичаєвим правом, але й загальнодержавним законодавством: **«водле права и Статуту рок (термін. – А. Г.) заплате положили... за чотири недели»**⁵¹. В даному випадку судову околицю становило три сусідніх села.

Дещо більша судова околиця згадувалася на Волині в 1576 р., коли в Луцькому повіті: **«будучи поблизу в соседстве, водле стародавнього а звыклого обычаю и повинности, зшодшися на право копное все мужи з сел помененых Любитова, Дубна и Колодежна, ку опыту шкоды... а з села Волки-Федоровы никто не вышол, которые теж повинни з нами на право копное выходить»**⁵². Таким чином, чотири поселення, які становили спільну судову околицю, не лише згідно стародавнього звичаю мали одразу ж відгукнутися на заклик суміжних жителів, але й через установлений обов'язок у визначений термін прийти на копу.

Означена характеристика стосувалася не лише незначних за розмірами судових околиць, але й помітно більших утворень. Так, у 1571 р. збиралися селяни **«на копу до Подрезья, то есть з сел Арсонович, Угла, Подлес, Селца, Ситович, Грушовна... толко подданные кнегини Ивановое Четвертенское... Литогощские, которые также, яко и мы на копу сходитися повинни на копе не были»**⁵³. Як бачимо, селяни не лише

⁴⁹ Археографический сборник документов. – Т. 1. – № 35. – С. 129.

⁵⁰ Акты КПС. – Т. 1. – № 167. – С. 376.

⁵¹ Там же. – Т. 1. – № 167. – С. 376.

⁵² Там же. – № 244. – С. 573–575.

⁵³ Там же. – Т. 1 – № 302. – С. 696.

чітко фіксували всіх присутніх на копі, але й визначали відсутніх, що при певних обставинах могло покласти на останніх відшкодування всіх збитків потерпілому (тобто вступав у дію згадуваний звичай «невыход платить шкоду»).

Загальна кількість сіл, які входили до українських судових околиць, коливалася в середньому від 3 до 7. Хоча інколи вказані параметри могли суттєво змінюватися, а тому в документальних матеріалах траплялися судові околиці з досить значною кількістю «сходатаев». Так, у 1583 р. у Луцькому повіті потерпілий із с. Рожище «... собрал людей добрых, **соседей околичных, смежных сходатаев** Рожищских, из всех сел, ниже поименованных: из Любча, из Рудки, из Козина, из Стаева, из Соловина, из Дуца, из Навоза, из Соколя, из Смердина; сверх того людей сторонних: из Суска, из Володковщизны, из Носачевич, из Лукова»⁵⁴ – всього 13 сіл околиці.

Прикметно, що в процесі ущільнення сільських поселень все характернішими ставали випадки, коли одне й те ж село могло входити до різних судових околиць. У 1567 р. на копі в Луцькому повіті були присутні жителі сіл Змуча, Бруховичів, Велицька і Порська, а згодом на іншій копі в цьому регіоні вже були присутні селяни зі Змуча, Порська, Волі Жмуцької, Мельниці, Углів та Підліс⁵⁵. Як бачимо, села Змуч і Порськ у першому випадку брали участь в громадському суді однієї околиці, а іншому – другій. На копу до с. Підріжжя в 1571 р. приходили вже жителі Арсонович, Углів, Підліс, Сельця, Ситович і Грушівна⁵⁶, тобто селяни двох сіл (Углів і Підліс), які брали участь і в попередній копній околиці.

Як свідчать білоруські документальні матеріали, копні околиці, коливалась в середньому від 5 (Мінський, Пінський повіти) до 9 (Берестейський повіт) сільських поселень. Хоча, як виняток, згадувалась і околиця з 18 сіл⁵⁷.

Згідно народної правосвідомості, участь у громадських копних судах зобов'язані були брати всі жителі околиці незалежно від їхнього правового статусу. Як свідчать джерела, і приватні піддані і великокнязівські (замкові) селяни однаково активно регулювали міжселянські відносини з допомогою копного права. Причому документальні матеріали чітко фіксували юрисдикцію підданих, які брали участь у копних судах. Так опис копи в Луцькому повіті (1575 р.) згадує «судей

⁵⁴ *Ивантшев Н.* Указ. соч. – № 3 – С. 46–47.

⁵⁵ Акты КПС. – Т. 1. – № 72. – С. 168.

⁵⁶ Там же. – Т. 1. – № 302.

⁵⁷ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 10, 41, 47, 77, 120.

права копного и людей обчих», які були «люди панов разных...»⁵⁸ (князівські, шляхетські та церковні піддані). У 1567 р. в тому ж повіті копу збирали лише «подданные его королевское милости Брюховецкие»⁵⁹. А на копному суді в 1583 р. (Луцький повіт) «опыт чинили» у великокнязівських «подданных до замку Луцкого належачих»⁶⁰.

Жителі порубіжних міст і містечок, часто брали участь в спільних із селянами вічах-копах. Причому, у правосвідомості селян міщани виступали як рівноправні учасники правовідносин, які зобов'язані були ставати на копі й виконувати всі традиційні копному праву судові дії. У свою чергу й городяни вимагали від селян участі в міських копних судах для ефективного й швидкого розслідування злочинів. Згаданий звичай був кодифікований третім Статутом ВКЛРЖ 1588 р., в якому передбачалося, що на «копе повинни ставати... з местечек и з сел **околичных** по три человека старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (р. XI, арт. 26)⁶¹. Прикладом таких сумісних коп був копний суд в містечку Любче у 1568 р. (Луцький повіт), на якому були «войты и тиуны усих чотырох частей Любецких», а також вїт села Богушова⁶². На цій копі селянин Лаврик з Богушова був засуджений на смерть за переховування крадених речей. В даному випадку важливо відзначити, що копа, яка відбулася в містечку, вважала себе правомочною виносити навіть смертні вироки жителям навколишньої околиці.

Загалом селяни вважали правомірним запрошувати на копу жителів міст і навіть віддалених. Як було на копі у Володимирському повіті (1590 р.), коли в с. Суходолах були присутні «месчане володимерские ...за уживанем и прозбою... усей громады мужов подданных Суходольских»⁶³. Аналогічними були й зворотні випадки, коли селяни «люди до копы належные» виступають в міських судах, зокрема, у Володимирі (1593 р.)⁶⁴.

Примітно, що в спільних селянсько-міщанських копах брали участь не лише жителі багатьох великокнязівських та приватних міст, але й міст, які користувалися магдебурзьким правом. Так, в справі про крадіжку вола у жителя м. Дубна (1575 р.), «будучи поблизу в соседстве водле стародавнего, а звычайного обычаю и повинности», зійшлися «на

⁵⁸ Акты КПС. – Т. 1. – № 244. – С. 574.

⁵⁹ Там же. – Т. 1. – № 72. – С. 168.

⁶⁰ Черкаський І. Назв. праця. – С. 105.

⁶¹ Статут 1588 г. – С. 301.

⁶² Акты КПС. – Т. 1. – № 97. – С. 223–226.

⁶³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – № 72. – С. 212.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12.

право копное все мужи з Любитова, Дубна и Колождена»⁶⁵. Дубно в даний період було невеликим містом з магдебурзьким правом, але незважаючи на це, його жителі продовжували користуватися і «копним правом», яке було властиве для правового життя навколишніх громад. Спільно з селянами, крім названих вже Дубна й Володимира, використовували копне право й інші українські міста з магдебурзькими привілеями: Житомир, Луцьк, Овруч, Остер та ін.⁶⁶.

Загалом на території ВКЛРЖ в українських містах, окрім спільних із селянами, відбувалися й самостійні збори міщан, які по формі були близькі до копних судів. За спостереженнями П.М. Саса збори володимирських міщан на Волині першої половини XVI ст., які проходили під назвою «грумада», мали ряд спільних рис з копами сільських судових околиць⁶⁷. Що, незважаючи на певні відмінності (соціальний та кількісний склад учасників, компетенцію і т. п.), дає підстави твердити про спільні риси правової свідомості (щодо форми та процедури судочинства) селян і міщан України в досліджуваний період.

Примітною характеристикою процесуального права досліджуваного періоду був його звинувачувальний характер. Тобто судовий процес, згідно народної правосвідомості, розпочинався лише після того, коли потерпілий сповіщав околиці про злочин і сам розпочинав розслідування, зібравши сусідів на копу. Саме так було в Луцькому повіті (1575 р.), коли «подданные мосорские, за кривдою и за викуреном бчол своих во властном кгрунте мосорском зобрали копу»⁶⁸. Ініціатором суду в с. Мосорському, як бачимо, були ті співгромадяни, в яких з бортей викрали мед.

Ініціаторами розширених копних судів виступала, зазвичай, скривджена сторона. Тому скликали жителів сусідніх поселень, як правило, селяни з потерпілого від злочину села. У 1569 р. житель с. Вишва Володимирського повіту Семак «ездил звати на копу подданных его милости князя Вишневецкого видютских, иж дей подданным вижовским побили свиней и вепров»⁶⁹. Тобто суд копи потерпілі зібрали

⁶⁵ Гурбик А.О. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). – Рівне, 1993. – С. 13–15; Акты КПС. – Т. 1. – № 244. – С. 574.

⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 182; Ф. 1471. – Оп. 1. – Арк. 106 зв.; Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 257; Там же. – Приложение. – С. 368–370, 414–417; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 377.

⁶⁷ Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 182–183.

⁶⁸ Акты КПС. – Т. 1. – №232. – С. 554.

⁶⁹ Там же. – № 128. – С. 303.

в поселенні, у якому було скоєно злочин. Часто ініціатором копи на території села чи міста могли бути сторонні особи, які зазнали збитків у даних поселеннях. Так, у 1569 р. у Луцькому повіті посполиті «збивши купу людей Любецких шли есмо следом». Сліди злочину привели до сіл Бабине й Хрестень, тоді любецькі селяни «ходили есмо до людей бабинских, абы они на след вышли»⁷⁰. У тому ж повіті в 1575 р. поблизу с. Омелене був пограбований «мещанин луцкий Якуб орменин» (вірменин. – А. Г.). Після чого «писар войтовский места Луцкого, лентвойт, бурмистр и рядец... посылали до панов Гурков до Омеленое мещанина луцкого Семена, просячи их, абы **водле звыклого и правного обычаю копу** зобрати казали, кгда ж ся тот разбой на властном кгрунте их стал»⁷¹. Вказані документи зафіксували досить давній правовий звичай. Адже згідно середньовічної правосвідомості територіальні громади міста чи села несли повну відповідальність за правопорядок і злочини, скоєні на їхній території та зобов'язані були їх розслідувати (навіть якщо потерпілий і не був членом громади).

Аналогічне бачення було властиве й правосвідомості членів громади-верві періоду Київської Русі, а відповідні норми увійшла до Руської Правди. Згідно ст. 20. Короткої редакції Руської Правди* (або Короткої Правди (далі – КП)) верв платила «віру», коли на її території було вбито огнищанина, а громада не розшукувала або приховувала вбивцю. І лише знайдений вбивця відповідав за злочин самостійно, а громада-верв звільнялася від останньої⁷². Стаття з Поширеної Правди (далі – ПП) в основному повторювала ст. 20 КП про колективну відповідальність верви, якщо вона не знайде конкретного вбивцю «княжего мужа» вбитого на її території⁷³. А статті 69 і 70 ПП передбачали відповідальність територіальної громади за викрадення бобрів з її території⁷⁴, оскільки боброві угіддя являли виключно феодальну власність.

На період XIV–XVI ст. відбулася певна трансформація зазначених правових норм. у даний час, як свідчать документи, вже часто перед повітовою адміністрацією відповідала не громада, а шляхтич, який володів селом. Тому, в міру переходу селянських земель в руки

⁷⁰ Там же. – № 134. – С. 314.

⁷¹ Там же. – № 267. – С. 626–627.

* створена в Києві у 60–70 рр. XI ст.

⁷² *Свердлов М.Б.* Семья и община в Древней Руси // История СССР. – 1981. – № 3. – С. 107.

⁷³ *Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Русская* // Законодательство Древней Руси. – Т. 1. – М., 1984. – С. 60.

⁷⁴ Там же. – С. 69.

феодалної знаті, все частіше за правопорядок і злочини в селі перед сторонніми особами відповідала не громада, а феодалний власник громадської землі. Останній через це часто виступав і ініціатором початку копних судів⁷⁵.

Зібрані за ініціативою магнатів, шляхти або ж представників великокнязівської влади на місцях народні копи, вважалися жителями околиці вповні правомірними, хоча й були нововведенням у порівнянні з попередніми часами, коли копу збирав лише потерпілий. Це пояснювалося перш за все зростанням ролі доменіального судочинства у приватних селах магнатів і шляхти. Етапними моментами останнього були земський привілей 1447 р., Судебник 1468 р. та Перший Статут ВКЛРЖ 1529 р.⁷⁶. А також намаганням великокнязівської адміністрації в статуту епоху максимально контролювати місцеве громадське судочинство, добиватися його уніфікації й перетворення в допоміжну ланку повітових судів (гродських, підкоморських, земських). То ж у другий і третій Статути 1566 і 1588 рр. вже входять положення, за якими ініціаторами громадського суду могла бути повітова адміністрація. Замковий уряд через возного скликав копу у випадках вбивства невідомої людини та коли розпочате в повітовому (гродському, земському, підкоморському) суді розслідування вимагало т. зв., «слідчого експерименту» на місці. Одним із способів скликання копи Статути (1566, 1588 рр.) визначали усне оголошення на багатолюдних місцях «взываючи через возного оголошеньем на торгах при костелах и везде о том давали знать» (1566 р. – р. XI, арт. 31; 1588 р. – р. XI, арт. 26)⁷⁷. Вказані статутіві артикули значною мірою перегукуються зі ст. 32 і 34 ПП про «заклик» та «заповідь на торгу»⁷⁸ Київської Русі.

Зазначені положення Статутів були досить поширеним явищем в Україні досліджуваного періоду, і ми дійсно спостерігаємо, як луцький староста, скликаючи у 1596 р. копу, в справі про вбивство поблизу села Вишкова «заховуючись водлуг права посполитого... **листом своим врядовым** всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковым мешкающих, обослад, абы на тое местце, где забитый есть найден на копу... собралися»⁷⁹.

⁷⁵ Акты КПС. – Т. 1. – № 185. – С. 418.

⁷⁶ *Леонтович Ф.* Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // Университетские известия. – К., 1863. – № 10. – С. 50.

⁷⁷ Статут 1566 г. – С. 164; Статут 1588 г. – С. 301.

⁷⁸ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Русская // Указ. соч. – С. 66.

⁷⁹ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 255–256.

Загалом перехід ініціативи в початку судового процесу від потерпілого до сторонніх, в нашому випадку урядових осіб, свідчив про заміну звинувачувального процесуального права слідчим (інквізиційним). На чому також наголошували попередні дослідники⁸⁰. Це було ознакою нового більш високого етапу, як правового процесу загалом, так і правосвідомості зокрема.

Згідно устроєвої процедури зібрання жителів копної околиці проводилися у зазначений час та відбувалися під відкритим небом на традиційних загальновідомих місцях. Найперше учасники копи ставали «колом копним». Представники кожного села гуртувалися окремими групами, щоб відстоювати свої інтереси разом. Спочатку сільські старости проводили «межи собою обмову водлуг обычаю и права копного, питаючи межи собою старец старца, чы вси со всих сел старцы и с подданными панов своих на копу вышли»⁸¹. Кожен старець виходив «посеред усеи копы» й сповіщав про кількість присутніх і причини відсутності деяких односельчан.

Кількісні параметри зібраних на копу селян могли коливатися від декількох десятків до декількох сот чоловік, в залежності від розмірів судової околиці та суті справи. Так, у 1568 р. жителі двох сіл Луцького повіту на копі «з иншими дей многими людьми Ярославичскими и Подлесецкими..., которых дей было о двести человек злодея своего на груши обесили» (повісили. – *А. Г.*)⁸². Зазначена кількість учасників копи свідчила про те, що в ній брали участь не лише голови дворищ, а практично все населення села чи сіл, в тому числі жінки і діти.

В дійсності, як підтверджують документальні матеріали досліджуваного періоду, в правосвідомості селян абсолютна правомочність та справедливість копного рішення значною мірою залежала від найповнішої участі в копі всіх жителів околиці.

Справедливо буде відзначити, що народна правосвідомість не передбачала упередженості чи якихось обмежень щодо участі жінок в копних судах. У 1563 р. на копі в Любчі Луцького повіту згадувалася «подданная ее милости пани Остиковое на имя Хана», якій «водлуг копного знайдения припал рок присягти о шкоды свои на человека князя Богушова Гринца Винника»⁸³. Жінки приносили присягу та допомагали розслідувати злочини на рівні з чоловіками, і навіть брали на себе ініціативу у певних правових діях⁸⁴.

⁸⁰ Юшков С.В. История государства и права СССР. – М., 1950. – С. 205

⁸¹ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 63. – С. 41.

⁸² Акты КПС. – Т. 1. – № 104. – С. 243.

⁸³ ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 48 зв.

⁸⁴ Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч. VI. – №24. – С. 60–61.

У документальних матеріалах не виявлено вікових обмежень щодо учасників копних судів. І навпаки, селяни часто підкреслювали, що на копі були «все от мала до велика»⁸⁵. Причому відомості, наведені навіть дітьми, мали вагу аргументу і використовувалися «копними мужами» в судочинстві. Важливо також відзначити й той факт, що діти, буваючи на копах, не лише переймали зовнішній ритуальний порядок громадського судочинства, але й до тонкощів знайомилися з нюансами копного права, що забезпечувало живучість і розвиток останнього в середні віки.

Видова приналежність та практика застосування покарання щодо неповнолітніх на копних судах були вибірковими. Оскільки право на українських землях у XV–XVI ст. вже вирізняло малолітніх, які, навіть скоївши протиправний вчинок, не вважалися суб'єктами злочину. Судебник 1468 р. малолітніми вважав дітей до 7 років, а Статути ВКЛРЖ 1566 і 1588 рр. – відповідно до 14 і 16 років⁸⁶. Хоча за повторні злочини малолітні каралися як дорослі.

Сам факт присутності на копі когось із дворища, асоціювався у народній правосвідомості із відповідальністю даного представника за всіх членів свого двору. У 1568 р. на копі в Луцькому повіті, коли виникла необхідність заслухати свідчення селянина Васка, то його батько «Грицько, стоячи на копе поведил, иж я за сына своего хочу в отказе быти, и што остану з разсудку вашего винен, терпеть хочу»⁸⁷. Тобто заступник зобов'язувався нести всю відповідальність за свого родича. Хоча інколи співгромадяни відмовлялися заступатися за своїх близьких, мотивуючи це так: «он уже не есть в опеце нашей, свой дом маеть»⁸⁸. Заступництво існувало і в правовідносинах між селами, коли декілька представників могли заступати на копі цілу громаду. Дана правова норма увійшла і в Статути ВКЛРЖ (1566, 1588 рр.). Останній передбачав, якщо потерпілому «видится шкода села... тогда три мужи с онога села которых он обереть мають присягнути, як в том селе шкодника его не ведають и сами шкодниками не суть»⁸⁹. А у випадку вбивства на території села невідомої людини, за кожне з околичних сіл заступалися «по три человеки старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (1566. – р. XI, арт. 31; 1588. – р. XI, арт. 26; р. XIV, арт. 2)⁹⁰.

⁸⁵ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 139. – С. 121.

⁸⁶ Судебник короля Казимира Ягелловича, данный в 1468 г. // Указ. соч. – С. 33; Історія держави і права України у 2-х томах. – Т. 1. – К., 2000. – С. 197.

⁸⁷ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 63.

⁸⁸ Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 227. – С. 259.

⁸⁹ Статут 1566 г. – С. 164; Статут 1588 г. – С. 301, 358.

⁹⁰ Там же.

Окрім жителів судової околиці – людей суграничних, які в обов'язковому порядку були зобов'язані брати участь в копних судах, на копах джерела часто фіксували людей «сторонніх». Так на копі в с. Богуринському Луцького повіту в 1569 р. крім всіх жителів села ми бачимо «к тому и **сторонніх людей**, то есть з Новоставец... подданного Осипа Семеновича, а подданного князя Ярославича Томила Микитича»⁹¹. Дана традиція звичаєвого права увійшла у всі три Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588 рр.). Останні щоправда передбачали використання сторонніх людей лише на копах «об испаши» (потраві посівів. – *А. Г.*) та при гонінні сліду (1529 р. – р. XII, арт. 2; р. XIII, арт. 2; 1566 р. – р. XIII, арт. 2; 1588 р. – р. XIII, арт. 2; р. XIV, арт. 9)⁹². Хоча практичне їх використання було значно ширшим. Головна мета використання сторонніх людей, згідно селянської правосвідомості полягала в залученні додаткових, незацікавлених у справі громадських суддів та свідків, які б запам'ятали все, що діється на копі і при потребі засвідчили копне рішення (оскільки систематичних записів копних вироків до середини XVI ст. не велося). За збереження в пам'яті такої інформації вони отримували спеціальну плату «пам'ятне». У 1591 р. на копі в Луцькому повіті сторонні «люди добрые» згадували: «может дей тому зо дванадцать лет» збиралась громада і визнала винними жителів с. Брехова «на што и паметное есмо взяли»⁹³. Тобто через 12 років сторонні люди чітко переповіли рішення давнього копного суду.

У тих випадках, коли на копному суді не вдавалося дійти узгодженого між кількома сторонами рішення, тоді за взаємною згодою обирали суддями сторонніх людей, які мали б «правом обчим» (коли розгляд справи та вирок доручалося провести стороннім, не зацікавленим особам. – *А. Г.*) винести обов'язковий для всіх учасників процесу вирок. Свого часу І. Черкаський вагався з типологічною визначеністю «суду обчого»: «За браком відповідних даних, установити детальнішу одміну між копою з суграничних – околичних сіл і копою обчою, не можна»⁹⁴. Хоча, вважаємо, що згідно документальних матеріалів, «право обче» являло собою розряд поширених тоді полубовних судів до яких зверталися конфліктуючі на копі сторони, які завідома давали згоду на визнання прийнятого таким чином рішення. Так, було на копі в Луцькому повіті (1576 р.) у справі про покражу

⁹¹ *Иванишев Н.* Указ. соч. – № 2. – С. 41.

⁹² Статут 1529 г. – С. 93, 99; Статут 1566 г. – С. 172; Статут 1588 г. – С. 310, 350.

⁹³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – №73. – С. 216.

⁹⁴ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. – С. 235.

худоби, де учасники суду постановили: «абы с obu сторон **право обчое**, мужей посторонних зозвавши, на том засадили, и што бы ся с права обчого от нас сказало, на том перестати мели»⁹⁵. І дійсно, через деякий час сторони узгодили кандидатури незаангажованих суддів та, зійшовшись «на **право обчое**, сказали и присудили за невыхожене на право копное на том же селе Волцы, абы заплату... учинили, яко и первей на праве копном сказали»⁹⁶. Таким чином, мировий суд сторонніх людей після окремого розгляду тієї ж копної справи підтвердив попереднє рішення копного суду і повторно зобов'язав громаду с. Вовки-Федорові відшкодувати збитки селянина Юхна Гриневича. Підставою такого вироку було те, що покарана громада порушила давній звичай: всупереч останньому не з'явилася на копу, а також не прислала своїх представників для проведення слідства й виконання присяги, що вони нічого не відають про обставини злочину⁹⁷.

На період XVI ст. дещо змінюється роль давніх сторонніх людей. Оскільки в даний період вже деякі рішення копних судів почали записуватися у гродські і земські книги, то сторонні люди зобов'язані були з'явитися в уряд гродський, викласти суть справи й рішення копи для оформлення необхідних записів. Так, на копі в с. Красному Луцького повіту (1598 р.) потерпіла «Палагея Сачковая, давши паметное, просила абы тое **добровольное сознание людей добрых, сторонних** до книг гродских Луцких было записано»⁹⁸. Письмові рішення копних судів інколи іменувалися джерелами «лист копный», «цедула» і т. п.⁹⁹

Інститут сторонніх людей був також відомий і давньоруським судам. Згідно ст. 77 ПП жителям околиці теж належало «след гнати с чюжими людми»¹⁰⁰. Причому процедура переслідування по слідах повинна була вестись з участю людей, які не належали до даної судової околиці, а були лише сторонніми свідками. Інститут «чужих людей» у Київській Русі був важливий і для запам'ятовування прийнятих на вічах-копах рішень, оскільки про їхній запис твердити не доводиться. Хоча у ПП і згадується «писец» (ст. 74), який їздив з князівськими посланцями по сільських околицях для збору «віри» та «продажи» і за це отримував 10 кун¹⁰¹.

⁹⁵ Акты КПС. – Т. 1. – №244. – С. 573–575.

⁹⁶ Там же. – С. 575.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч. VI. – № 88. – С. 272.

⁹⁹ Там же. – № 91. – С. 282; Акты ВАК. – Т. XVIII. – № 138, 139. – С. 120, 122.

¹⁰⁰ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Руськая // Указ. соч. – С. 69.

¹⁰¹ Там же.

Значення письмових судових рішень та необхідність у певних випадках зміцнити їх пам'яттю сторонніх людей усвідомлювалася і в XIII ст. В одному з договорів смоленського князя Мстислава від 1229 р. говорилося: «що робиться у часі, те й зникає у часі, але якщо наказано буде добрим людям або стверджено грамотою, те буде всім відоме і тим хто після нас в живих залишиться»¹⁰².

Що стосується загальної компетенції громадських судів, то в народній правосвідомості домінувало уявлення про копу, як всевладний судовий орган у вирішенні практично всіх аспектів селянських правовідносин. Жителі сіл в присутності околичних сусідів (сторонніх людей) та офіційних свідків вирішували на копах різноманітні питання, які стосувалися майже всіх сторін селянського життя. На копних судах селяни, перш за все, розслідували різні злочини: крадіжки коней¹⁰³, худоби та іншої живності¹⁰⁴, бджіл та меду¹⁰⁵, різних речей¹⁰⁶, грошей¹⁰⁷. Копні суди розбирали справи про свідому купівлю крадених речей або їх переховування¹⁰⁸, розбійні напади та грабежі¹⁰⁹, про знищення селянської власності або її порчу¹¹⁰. До компетенції коп відносились і питання про тілесні пошкодження та вбивства селян, а також справи про чаклунство¹¹¹. Крім т. зв. кримінальних правовідносин, копи також регулювали й інші сторони громадського життя, зокрема, цивільноправові (майнові спори¹¹², сімейні конфлікти а також справи про розмежування орних земель та угідь¹¹³ тощо).

Підсумовуючи відзначимо, що основу народних правових уявлень на українських землях у складі ВКЛРЖ складало звичаєве, а точніше копне право, для якого загалом був характерний досить високий теоретичний рівень основних його положень, прецедентний

¹⁰² Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона // Варшавские университетские известия. – 1899. – № 5. – С. 4.

¹⁰³ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 211–214.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 224–224 зв.

¹⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 99 зв.

¹⁰⁶ Акты КПС. – Т. 1. – № 72. – С. 167–168.

¹⁰⁷ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – Приложение. – С. 202–205.

¹⁰⁸ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 59–64, 211–214.

¹⁰⁹ Акты КПС. – Т. 1. – № 266. – С. 626.

¹¹⁰ Там же. – № 128, 266, 348. – С. 302–303, 626, 770.

¹¹¹ Архив ЮЗР. – Т. 1–2. – Ч. VI. – С. 312–313; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 263–265, 267, 270, 304, 307, 309–311.

¹¹² Акты ВАК. – Т. XVII. – С. 11, 12, 19, 39.

¹¹³ Там же. – С. 389–390; Акты КПС. – Т. 1. – № 128. – С. 300–302; Акты ВАК. – Т. XVIII. – Предисловие. – С. 20.

характер їх використання та відпрацьовані віками механізми регулювання правовідносин в межах конкретних судових околиць.

У народних правових поглядах на судову околицю також чітко проглядаються певні просторові уявлення. На період XVI ст. в уяві українських поселенців простір вже не обмежувався традиційною для середньовіччя територією однієї замкнуті громади. Остання вже бачилося не як відірваний від інших сіл ізольований простір, а як частка серед подібних йому поселень, які разом формували судову околицю й іменувалися сугранними. Щоправда далі території сусідніх суміжних громад народна уява не сягала. Оскільки села, які не прилягали територіями одне до одного та не мали спільних границь іменувалися «загранними», а запрошені звідти на копу люди – чужими.

Gurbyk Andriy

Interpretation of a judicial district («okolytsia») in the public legal proceedings in the Ukrainian lands as a part of Grand Duchy of Lithuania (GDL)

In the Ukrainian lands as a part of GDL so-called «kopne pravo» was characterized with the high degree of systematization of legal norms and sharpen mechanisms of making decision in civil and criminal cases.

In popular legal consciousness of Ukrainians only judicial sittings («viche», «kopa») were considered as legitimate ones which took place on traditional places (an area in the centre of a village, near-by a church, «kopushche», boundaries of villages, a bank of a river and so on). It is evidence of religious syncretism of popular world view which appeared in heathen adoration of forests and glades, and Christian appeal to God while taking «kopna» oath in a church.

In popular legal views on «okolytsia» the spatial imaginations are clearly marked. The fact is that the surrounding space was not limited yet to the territory of a village contrary to the Middle Ages' outlook. A village was not seen as isolated from the other settlements space, but as a part among similar ones. All neighboring villages formed «okolytsia» and were named as «sugranni». Although peasant imagination was extended only to those very neighboring settlements.

Ващук Дмитро
(Київ)

**ДОТРИМАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ
ІНСТИТУТУ «СТАРИНИ»
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
В ДОСТАТУТОВИЙ ПЕРІОД
(на прикладі земської служби)***

Формування сильної, боєздатної армії завжди вимагає від держави великих фінансових витрат. У Великому князівстві Литовському (далі. – ВКЛ) ця проблема вирішувалася таким чином: шляхта зобов'язувалася, в разі потреби, відбувати так звану земську (або військову) службу. Залежно від свого соціального становища (князь, боярин, зем'янин і т. п.) кожному члену шляхетського стану чітко визначалось, скільки і якого роду війська воїнів він повинен надати у великокнязівську армію у визначені господарською грамотою терміни. Таку статистичну інформацію можна отримати, зокрема, з Перепису війська ВКЛ 1528 р., в якому кількість воїнів розписувалася окремо по кожній землі, за винятком Київської¹. У цій публікації ми розглянемо військову службу з погляду декларованого принципу консервативної політики: *«старини не рухаємо, а новин не вводимо»*.

Незважаючи на постійно зростаючий інтерес в сучасній історіографії до історії ВКЛ, вичерпної відповіді на поставлене питання не має. Є лише окремі наукові праці з військової історії, в яких питання, пов'язані з функціонуванням інституту «старини», не розглядаються. В першу чергу відзначимо публікації Ю. Бохана². Досліджуючи озброєння війська ВКЛ в XIV–XVI ст., учений вивчав вплив зброї на формування категорій воїнів, специфіку визначення роду військ в

* Стаття підготовлена за фінансової підтримки American Council of Learned Societies

¹ Перепис Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2003.

² Бохан Ю. Узбраення войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мінск, 2002.

XVI ст. і тому подібне. В іншій своїй публікації автор сконцентрував безпосередню увагу на характеристиці видів і типів зброї³. Розвитку української артилерії впродовж XIV–XV ст. присвячена монографія О. Мальченка⁴. Військове мистецтво українського козацького війська з кінця XV – до середини XVII ст. досліджував Б. Черкас⁵. Він також з'ясував роль українських хоругв в протистоянні армії ВКЛ з Кримським ханатом і Московським царством⁶. Організація польського війська в X–XVI ст. розглянута у монографії Т. Новака⁷. Окремі аспекти правової культури українського козацтва XVI–XVIII ст. висвітлив А. Гурбик, який відзначив домінування в його середовищі звичаєвого права: «козацьке право мало усний характер і не потребувало посилення на кодифіковане письмове джерело⁸». У той же час, у сучасній історіографії існують критичні дослідження з питання дотримання задекларованого принципу «консерватизму» в повсякденній практиці⁹. Тепер же звернемося безпосередньо до теми дослідження.

Функціонування земської (військової) служби регулювалося, як правило, законодавчими актами. На Київщині це зафіксовано в **Ст. 23** уставної грамоти 1507 р.: «А которые кн(я)зи и п(а)нове, и бояре ли(то)вское держать имена в Киевской земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами»¹⁰. Це

³ Бохан Ю. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576. – Мінск, 2003.

⁴ Мальченко О. Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях. – К., 2005.

⁵ Черкас Б. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. I. – К., 2006. – С. 472–485.

⁶ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.

⁷ Nowak T. Dawne wojsko Polskie: od Piastów do Jagiellonów. – Warszawa, 2006.

⁸ Гурбик А. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. II. – К., 2007. – С. 136.

⁹ Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. III. – К., 1994. – С. 68–85; Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 11–23.; Ващук Д. Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – С. 423–438.

¹⁰ Российский государственный архив древних актов (далее. – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 8. – Л. 213.

положення повністю діяло на практиці¹¹, проте були випадки порушення звичайної традиції. Наприклад, 19 лютого 1450 р.¹² київський князь Олелько, пожалувавши своєму слугі Ларіону Валевському статус боярина, звільнив його від земської служби з деякими зауваженнями: «*nie trzeba iemu nam z slugami službę słuzyc... słuzyc iemu służbę z boiary»*¹³. 5 березня 1509 р. Івана Полозовича за особистим проханням до смерті звільнено від земської служби з маєтків, які належали йому в Київщині: «...твоя бы милость (київський воєвода. – Д. В.) в той службѣ киевской и его самого (І. Полозовича. – Д. В.) не нагабаль, бо есмо вызъволили его отъ тоє служъбы до его жывота (курсив наш. – Д. В.), а по его жывоте дети его сами головами своими мають с киевских именеи службу нашу заступовати»¹⁴. Кількість прикладів можна збільшити¹⁵.

На території Волинської землі військова повинність не регулювалася правовими нормами. У той же час, як свідчать джерела, вона реально існувала. Наприклад, ще 23 квітня 1438 р. Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з дозволом: «*волно ему в здешнем паньстве нашом (Луцьку. – Д. В.) жону поняти, и титулу вшелекое и вольности шляхецкое, яко властному шляхтичови, тубыльцови, заживати; а он на маєт, посполу з ыншою шляхтою, князи, паны и земяны нашими службу военную отпраовати* (курсив наш. – Д. В.)»¹⁶. 7 червня 1508 р. Сигізмунд I Старий підтвердив луцькому єпископові Кирилу право володіння маєтками Колодязі і Жабче в Луцькому повіті із застереженням: «*а владыка Кирилл и по нимъ будучыи єпископи мають с тых именеи на службу земскую посылати посполу с князи и паны,*

¹¹ Ващук Д. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2004). – Вип. 6. – К., 2004. – С. 80–81.

¹² У цей час Київська грамота вже діяла на практиці (Ващук Д. Реконструкція протографа Київської уставної грамоти (кінець XIV – перша третина XVI ст.) // METRICIANA: Даследаванні і матеріялы Метрики Вялікага Княства Літоўскага. – Т. IV. – Мінск, 2007. – С. 102–123).

¹³ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – К., 1911. – С. 3.

¹⁴ Lietovos Metrika. Knyga Nr.8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius (далі. – LM. 8). – Vilnius, 1995. – Р. 314.

¹⁵ Lietovos Metrika. Kn. 12. (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis (далі. – LM. 12). – Vilnius, 2001. – Р. 163.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. (далі. – АЗР). – Т. I. – СПб., 1846. – С. 49–50.

и земляны противъ всякого неприятеля нашего, подлугъ вѣставы и вхвалы земли Волинское»¹⁷. Про кількість воїнів у складі війська ВКЛІ, що представляли Волинську землю, дізнаємось із перепису 1528 р. Зокрема, найбільшу кількість коней серед Волинських магнатів – 426 – виставляв троцький воєвода князь Костянтин Острозький; володимирський староста Андрій Олександрович Сангушко – 42, а князь Андрій Коширський 46 коней¹⁸.

Цю повинність закріпив Перший Литовський Статут (далі. – ПЛС): «кождый князь и пан, и дворанин, и вдова, также и ж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иной человек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потреби с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское» (р. 2)¹⁹. Підтвердження дії артикулу знаходимо в листі Сигізмунда I Старого до луцького старости Федора Михайловича Чарторийського (30 листопада 1530 р.). Господар наказував не допустити вторгнення троцького воєводи, вінницького і брацлавського старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в маєтки Пруси, який належав волинському зем'янину Яцьку Омільчичу: «нехай он тоє именьє держит водле близкости свое, а нам з него службу земскую служит (курсив наш. – Д. В.), как и иные братье его, земляне Волинский»²⁰.

Проте, як і на території Київщини, ще з XV ст. простежуються випадки звільнення від несення військової служби. Наприклад, 31 липня 1488 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою звільнив володимирського і літовижського вйта Федора, сина Івана, від військових походів з цих вйтівств: «до его живота ни со однимъ старостою луцьким, а и з маршалком Волинское земли, а ни з наместникомъ володимирскимъ, а ни зъ земляны Волинское и Володимерское земли. Нижли коли мы сами где своєю головою потягнемъ, тогды он с нами тамъ маеть поити *подле обычая* (курсив наш. – Д. В.)»²¹. Як бачимо, великий князь литовський знову

¹⁷ LM. 8. – P. 258; AZP. – T. II. – СПб., 1848. – С. 38.

¹⁸ Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... – С. 50, 148–149; LM (1528). – *Wiešujų reikalų knyga 1.* – Vilnius, 2006. – P. 22; 132.

¹⁹ Тут і далі посилання на Перший Литовський Статут здійснюватимуться за виданням: Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. У дужках будуть вказуватись лише розділ та артикул.

²⁰ *Arhiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie* wydane przez Bronisława Górczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T. III. (1432–1534) – Lwów, 1890. – S. 369.

²¹ *Lietovos Metrika. Knyga Nr.4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė* (далее. – LM. 4). – Vilnius, 2004. – P. 130; AZP. – T. I. – С. 111.

використовував «обычай», який прирівнюється до «старини», виключно для своїх, державних, потреб. Але наступна підтверджувальна грамота повністю проігнорувала навіть цей, вже обмежений, «давній звичай».

15 вересня 1494 р. Олександр Ягеллончик «подлугъ отца нашего (Казимира. – Д. В.) листовъ», пожалував Ф. Луду та його потомкам на вічне право «...на воину не ходити и с нами (курсив наш. – Д. В.), зъ старостою луцкимъ и зъ наместникомъ володимирскимъ, и зъ маршалком Волынское земли, и с князи и с паны Волынское земли, потвержаемъ... симъ нашимъ листомъ вечно...»²². Таким чином, Федір та його нащадки отримали повне звільнення від військових походів з володимирського та літовижського вйтівств, яке, відповідно до першої грамоти, було неповним і стосувалося виключно самого вйта.

Ось ще декілька яскравих прикладів «господарської гри» з інститутами «старини» і «новини» в інших регіонах ВКЛ. Для василішських ловчих своєрідною «новиною» стало розпорядження підчашого Яна, яким він зобов'язав їх виконувати деякі повинності і наглядати за своїми собаками. Тому вони і просили великого князя литовського відмінити це нововведення. Результатом стало рішення господаря близько квітня-червня 1524 р. про заборону вводити «новину»: «нехай служать службою воєнною»²³.

Дотримання «старини» присутнє в королівському привілеї смоленському бояринові Івану Ліпці. Сигізмунд I Старий 27 липня 1524 р. підтвердив йому акт купівлі маєтку у Віленському повіті з умовою «...маєть ѓ Виленскомъ повіте службѣѓ земскую намъ заступовати ... водлѣгъ ѓставы и ѓфалы земское»²⁴. Аналогічне право існувало і після видання ПЛС. Наведемо один із багатьох прикладів. Підтверджуючи боярину мойшакголському Яну Довцевичу право на володіння землею Якубишською у Мойшакголській волості, королева Бона зазначала: «а намъ с той земьли слѣжьбѣѓ коньнѣю боарскѣю повинен бѣдетъ слѣжити» (18 грудня 1548 р.)²⁵.

Піддані Ейшишської волості Войтко Буйвідович зі своїми братами Андрієм Мілятовичем і Доркгисом Добриловичем в 1524 р. скаржилися великому князеві на підкоморого, пана Андрія Довойновича, що

²² Lietovos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, 1998. – P. 79; АЗР. – Т. I. – С. 146. В цій же грамоті зазначалось, що ці вйтівства продав Казимир Ягеллончик батьку Федора Івану.

²³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 121; Lietovos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba) (далі. – LM. 14). – Vilnius, 2008. – P. 154.

²⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 153; LM. 14. – P. 184.

²⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 37 об.

той запровадив їм «новину»: примушує служити тяглу службу, тоді як вони споконвіку служили боярську (тобто військову. – Д. В.). Попередній розгляд справи здійснив троцький воєвода, князь Костянтин Острозький і виніс вердикт на користь позивачів. Тому В. Буйвідович з братами і просив господаря затвердити це рішенням своїм листом, щоб у майбутньому урядник «новин никоторых неделал, нехай они намъ служатъ з бояры подлѣгъ давного обычаа»²⁶.

2 січня 1528 р. король Сигізмунд I Старий пожалував привілей бояринові Коневської волості Павлу Юрійовичу з братами, яким підтвердив їх обов'язок нести кавалерійську військову службу. Приводом для цього став судовий розгляд троцького воєводи, князя К. Острозького за позовом вказаних бояр на пана Яна Юнділовича, урядника коневського і дубичинського. Йому пред'являлося звинувачення в тому, що «...новинѣ вводишь казалъ имъ кони свои вѣчныи водити» в той час як ще їх батько «...одно только службою на кони в зброи служивали». На доказ своєї правоти «шапку ставили»²⁷ до хоружого і бояр коневських, які перед воєводою засвідчили правдивість слів Павла Юрійовича. У зв'язку з цим боярин виграв процес і отримав судовий лист К. Острозького. Саме цей лист і підтвердив король Сигізмунд²⁸.

12 квітня цього ж року городенським конюшим Сташку Юшковичу, Сташку Рімковичу з братом Юрагою був виданий підтвердний привілей Сигізмунда I Старого про звільнення їх від тяглої служби і дякла, але із залишенням служби конем відповідно до попереднього рішення короля Олександра²⁹. Аналогічне рішення було ухвалене у справі беліцького господарського чоловіка Беля Еймонтовича, котрий разом із сином був звільнений маршалком двірним, старостою берестейським і лідським паном Юрієм Ілінічем від «...службы дворное таглое и от подьводъ, и от дакла, и от толокъ», але зобов'язувався служити господарю службу конем. Проте, на відміну від попереднього документа, тут зазначалася причина такого рішення: «...а то для того ижъ людей служебныхъ в Белици мало, и коли пригодитсе служба н(а)ша г(о)с(по)д(а)рскаа, посылати некого».

²⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 181; LM. 14. – Р. 211.

²⁷ Звичай «ставити шапку» був задекларований в обласному привілеї Київщини 1507 р., перетворившись, таким чином, в письмову норму права: Ст. 25 «А ѿ выдачьку, коли ся ѿбадва выдадѣт и ѿба шапъками вергутъ, ино то выдачка; а ѿдин ся выдасть а дрѣгий ся не выдасть, то не выдачка. (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 8. – Л. 213).

²⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 229–229 об; LM. 14. – Р. 259–260.

²⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 271–271 об; LM. 14. – Р. 298.

Підтвердний привілей був виданий Сигізмундом I Старим 7 листопада 1526 р.³⁰ Неможливість самостійно нести службу з маєтків в Троцькому повіті стали причиною того, що віленські міщани Тіша й Іван Семеновичі отримали королівський дозвіл (14 березня 1531 р.) відбувати земську повинність зі своїх маєтків разом з віленськими міщанами: «мають с того имени своего з мещаны виленскими на службу нашу посылати и поспол з ними под одною хорѳ(говью) становити и намъ службѳ слѳжити»³¹.

Опосередковане відношення до несення військової служби мала підводна повинність. Здавалося б, стародавній звичай повинен був дотримуватися, але на практиці спостерігаємо протилежну картину. Наприклад, на території Волинської землі, як свідчать багато привілеїв та судові вироки, підводна повинність регулювалася звичаєвим правом і великокнязівськими грамотами. Найцікавішою була ситуація з луцькими міщанами. Одну з перших згадок про звільнення їх від підводної повинності під час військових походів зустрічаємо ще в грамоті Казимира Ягеллончика луцькому старості Петру Яновичу (приблизно 1488–1489 рр.), яка була реакцією господаря на скаргу³². Чолобитники («воить места Луцького и вси мещане, ляхове и русь, и все посполство») скаржились, що колишній староста Іван Ходкевич запровадив їм «...новину, коли хоживал на нашу (королівську. – Д. В.) службу на воину, бираль деи подводы в них з возы; а они деи здавна, за дяди нашего за великого князя Витовѳта и Жикгимонѳта, и перво сего за нас, под старосты луцкие подвод не давали з возы...; а и ты (П. Янович. – Д. В.) деи, какъ ходилъ на нашу служѳбу на воину, и подводы деи еси в них з возы бирал». Великий князь наказав старості опитати князів, панів і зем'ян Волинської землі щодо правдивості сказаних слів. Результат був таким: «тую новину увель небощикъ панъ Иванъ Ходкевичъ, как отъ насъ Лучоскъ держалъ, а здавна мещане, за великого князя Витовѳта и за Жикгимонѳта, и перво сего за насъ, под старосты луцькии николи подвод з возы не давали». Тому Казимир Ягеллончик задовольнив скаргу: «нине ненадобе имъ под старосты луцькии подводъ з возы давати, коли они ходять на нашу служѳбу на воину... бо мы старины не рухаемъ, а новины не уводим (курсив наш. – Д. В.)»³³.

³⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 302–302 об; ЛМ. 14. – Р. 327.

³¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 155.

³² ЛМ. 4. – Р. 132–133; АЗР. – Т. I. – С. 109–110.

³³ Ibidem.

Як бачимо, доказами на користь позивачів стали усні свідчення представників волинської шляхти. Щодо їх достовірності виникають деякі сумніви, оскільки від часу правління Сигізмунда Кейстутовича пройшло як мінімум 46 років, а людська пам'ять не завжди бездоганна. Крім того, саме цю грамоту 6 лютого 1498 р. підтвердив син Казимира Ягеллончика Олександр. З вищеназваних пільг луцькі міщани отримали ще одну: звільнялися від насипу ставка на р. Стир (знову таки «новина», запроваджена покійним Олізаром Шиловичем, коли був луцьким старостою). Але основою для підтвердження вже були попередні королівські листи, тобто вже письмові, а не усні, докази³⁴.

Полоцькі міщани Самсон, Борис, Тішко, Гаврило і Левон з Ветини з братами також були звільнені Олександром Ягеллончиком від езенського стану і підводної повинності, замість яких зобов'язувалися нести військову службу трьома кіньми із зброєю. 27 березня 1525 р. цей привілей підтвердив король Сигізмунд I Старий³⁵.

У цьому відношенні критичні зауваження викликає сам вираз «старини не рухаємо, а новини не вводимо», оскільки аргументованим є висновок М. Крома про те, що «принцип непорушності старини зовсім не означав неприпустимості будь-яких змін і нововведень. Це був свого роду «імунітет», але імунітет вибірковий: лише шкідливі в очах населення нововведення визначались як «новини» і відкидалися, тоді як у формі пільг і привілеїв новації вільно входили в життя»³⁶. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що саме декларування цього принципу давало можливість місцевій знаті маніпулювати судовими справами, а також і їх рішенням на свою користь.

ПЛС чітко зафіксував відношення центральної влади до підводної повинності: подані князів, панів, шляхти, бояр і міщан ВКЛ звільнялися від «беремен повозовых, которые подводами зовут». У той же час законодавець відмітив, що в силі залишались давні повинності: «И хотим при целости оставить: здавна звычайные обычаи ... под гонцы наши подвод даванья, где з стародавна даиваны суть» (р. 1 арт. 22). Тому звільнення шляхетских підданих від підводної повинності було не що інше, як запровадження «новини». Тим самим прямо порушувався традиційний постулат, проти якого населення активно боролось, а зараз спокійно сприйняло. У той же час «стародавнім звичаєм» після введення в дію ПЛС вважалось надання підвод винятково послам великого князя литовського. Таким чином,

³⁴ АЗР. – Т. I. – С. 176.

³⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 268–268 об; LM. 14. – Р. 295.

³⁶ Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета... – С. 76.

великокнязівський уряд корегував категорію «старини» згідно особистих потреб, виходячи з державних інтересів, що було, на наш погляд, цілком закономірним явищем.

Таким чином, розглянуті джерела повністю демонструють дотримання уставленого порядку, тобто «старини», який зобов'язував відбувати земську, або військову, службу. Тобто, консервативний принцип *«старини не рухаємо, а новин не вводимо»*, безумовно, діяв на практиці. Причина цього проста – бажання уряду ВКЛ забезпечити державу постійною, боєздатною армією. Саме цей момент, ми вважаємо, і став причиною порушення вказаного постулату: великий князь литовський з різних причин звільняв представників шляхетського стану від відбування одних повинностей (та ж «старина») з подальшою їх заміною військовою службою. У цьому випадку ми маємо наочну демонстрацію маніпулювання органами державної влади проголошеним «принципом консерватизму». Додатковим аргументом до цього є документи, що свідчать про звільнення від військової служби взагалі. Тому, на наш погляд, уряд ВКЛ уміло використовував інститут «старини» або регулював його використання на свій власний розсуд залежно від певних обставин, які, в розглянутому відношенні, можна назвати державною необхідністю.

Vashchuck Dmytro

Keeping and using of institute «the old» in Pre-Statute period in the Grand Duchy of Lithuania (by the example of Zemstvo service)

The main responsibility of the gentry of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth. – GDL) was military service. The prince, master or boyar was strictly ordered how many and what kind of troops soldiers he had to equip to the grand duchy army within defined by the grand duke document terms. Thus, «the old tradition» or «the old times» [«starina»] which, according to the grand Lithuanian dukes, was beyond modification, had been formed over the decades. Therefore, the declared conservative principle «stariny ne ruhaem, a novostey ne vvodim» [do not disturb old times, while do not introduce innovations], undoubtedly, worked in practice. The reason is simple – the desire of the GDL government to supply the state with the permanent and efficient army. But, exactly this aspect, as the research has shown, gave grounds to disturb the abovementioned postulate: for some reasons the grand Lithuanian duke released the representatives of the gentry from carrying out some duties (idem «starina») followed by their substitution for military service. In that case we have visual evidence of manipulation by the public authority with the declared «principle of conservatism». An extra fact to that are the documents witnessing the release from the military service in general. Therefore, in our opinion, the government of the GDL used the institute of «starina» or regulated it at its own discretion against certain circumstances, which, can be called as state necessity.

Дзярновіч Алег
(Мінск)

БЕРЕСТЕЙСКИЙ ПОВЕТ ДО И ПОСЛЕ РЕФОРМЫ 1565–1566 гг.: К ИСТОРИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ В БЛИЗКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ

Известно, что в названиях административно-территориальных единиц ВКЛ до реформы 1565–1566 гг. существовала вариативность. Ещё в начале XVI в. был известен Берестейский повет, который назывался в источниках также Берестейской волостью, в хозяйственном смысле являющийся староством¹. В состав этого образования входили Чернавчицы, Збунин, Здитово, Лыщицы, Пожежин, Тельмы, Черск. Значительную часть ещё «первого малого» Берестейского повета составляли забужские территории с теми значительными местечками, которые теперь находятся на территории Польши: Белая (Бяла-Подляска), Кодзень, Докудово (Докудув), Воин (Вогынь), Пешчатка (Пищац), Рожанка (Ружанка), Славатичи (Славатычэ)².

В источниках фиксируется также Каменецкий повет (Каменецкая волость). И в этом случае можно утверждать, что до реформы 1565–1566 гг. термины «волость» и «повет» часто были синонимичны³. Фактически, под поветом понимали крупную волость, центром которой был город или замок, который принадлежал государству.

¹ Описание староства Берестейского 1566 г. // Документы Московского архива Министерства юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 205–448. См. анализ этой ревизии: Довнар-Запольский М.Ф. Берестейское староство в XVI в. // Киевские университетские известия. 1898. – № 2. С. 1–33; Flisiński J. Starostwo brzeskie w XVI wieku // Rocznik Białskopodlaski. – Т. 5, rok 1997. – С. 35–57.

² Подробный перечень населённых пунктов и анализ их территориальной принадлежности см.: Мянжынскі В., Дзярновіч А. Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя зямельныя ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паветах у другой палове XV – першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Т. III. – 2004. – С. 155–179.

³ На это указывает также Збыслав Войтковяк: Wojtkowiak Z. Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu. – Poznań, 2005. – S. 27.

Довольно сложную политико-административную историю имеет Кобринское княжество-повет⁴. Возникновение удельного этого удельного княжества принято относить к 1404 г., когда произошло разделение владений князя Фёдора Ратненского (сына великого князя Ольгерда) между его сыновьями Сангушкой и Романом, который и стал протопластом князей Кобринских. После смерти в 1490 г. Ивана Семёновича мужская линия рода прекратилась. В 1508 г. король и великий князь Сигизмунд передал Кобринское княжество сестре Ивана Анне Семёновне и её мужу Венцлаву Станьковичю Костевичю. Смерть в 1519 г. последней княгини Кобринской Анны означало окончательное прекращение этого рода, а Кобринское княжество стало государственным (господарским) владением. Сигизмунд тогда же отдал Кобрин в пожизненное владение маршалку Венцлаву Костевичю. Именно 1519 г. можно считать годом фактического возникновения Кобринского староства. После смерти в 1532 г. Венцлава Костевича произошла очередная реорганизация этой территориальной единицы – был создан Кобринский повет, что имело значение для местной шляхты; в хозяйственно-фискальном смысле Кобринскую экономию от Сигизмунда Старого получила королева Бона, а её администратором тут стал Иван Михайлович Хоревич (из Куренца). В Кобринское княжество-староство-повет входили следующие населённые пункты: Басяч, Берёза, Богуславичи, Брылево, Буховичи, Воротыничы, Городец, Грушево, Добучин (Пружаны), Загорье, Корчицы, Кустовичи, Малеч, Мокраны, Остромичи, Посталова, Селец, Сигневичи, Черевачичы, Шерешово, Ястремель.

В результате реформы 1565–1566 гг. территории Берестейского («малого»), Каменецкого и Кобринского поветов вошли в состав нового («большого») Берестейского повета Берестейского воеводства, которое в своей основе просуществовало до 1795 г. (III-го раздел Речи Посполитой).

Остаются вопросы относительно административных связей между Берестейщиной и Подляшьем в первой половине XVI в. Известно, что ещё в 1345 г. в результате установления режима диархии и раздела

⁴ Административную историю Кобринского княжества-экономики см. подробней: *Kościałkowski S.* Ze studiów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie. – Wilno, 1914; *Wysłouch, Seweryn.* Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku. – Wilno, 1930 (Odbitka z Ateneum Wileńskie. Rocznik VI, zesz. 3–4, 1929); *Wysłouch, Seweryn.* Dobra Szereszewskie. Ze studiów nad podziałem terytorjalnym W. Ks. Litewskiego przed reformą 1566–1567. – Wilno, 1932; *Улащик Н.Н.* Кобринская экономика после проведения волочной померы // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – М., 1957. – Т. 15. – С. 246–268.

территории ВКЛ между Альгердом и Кейстутом соответственно на Виленскую и Трокскую половины, Берестье, Каменец отошли к Трокской части, Кобрин позже был присоединён к Виленской половине. В 1391 г. Берестейщина передана князю Янушу Мазовецкому, но затем возвращена Витовтом в состав ВКЛ⁵. В 1413 г. старые «половины» стали называться Виленским и Трокским воеводствами. Таким образом, Берестейское и Каменецкое наместничества и Кобринское княжество в военном и частично налоговых отношениях подчинялись Трокскому наместнику (воеводе). Далее начинаются разночтения. К примеру, в современной белорусской историографии укрепились мнение, что после создания в 1520 г. Подляшского воеводства в его состав кроме Бельского, Дорогиченского и Мельницкого поветов были включены Берестейский, Каменецкий и Кобринский поветы⁶. Это отнесение ведёт свой отсчёт от акта установления Подляшского воеводства 1520 г., где перечислены все названные территории. Но Подляшский воевода упоминается ещё в 1513 г. Александр Яблоновский также отмечал, что в военно-организационных вопросах подляшско-берестейские поветы в первой половине XVI в. оставались подчинёнными Трокам⁷. Вальный сейм в Вильне, который заседал в период от 18.XI.1565 по 11.III.1566 конституировал целый ряд новых воеводств, в том числе Берестейское, куда собственно и вошли поветы Берестейский, Каменецкий, Кобринский⁸. Выделение из границ Подляшского воеводства земель Берестейской и Каменецкой рассматривается в историографии как один из этапов масштабного процесса подготовки унии между Польшей и ВКЛ⁹. Но следует признать, что окончательного административно-правового урегулирования в первой половине XVI в. достигнуто не было. В 1578 г. Варшавский сейм вопреки протестам делегации ВКЛ создал очередную пограничную комиссию, в этот раз в деле разграничения между

⁵ Обзор дискуссий о дате возвращения (в 1394 г. вместе с Каменецким округом или в 1408 г.) см.: *Michaluk, Dorota. Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne.* – Toruń: Wydawnictwo UMK, 2002. – S. 27.

⁶ Подляшскае ваяводства // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі У 6 т. – Мн.: БелЭн, 1993–2001 (далее – ЭГБ). – Т. 5. – С. 373; Берасцейскі павет // ЭГБ. – Т. 2. – С. 18; Камянецкі павет // ЭГБ. – Т. 4. – С. 80; Кобрынская эканомія // ЭГБ. – Т. 4. – С. 219; Кобрынскі павет // ЭГБ. – Т. 4. – С. 220.

⁷ *Jablonowski A. Podlasie // Źródła dziejowe.* – Т. XVII. – Cz. 2. – Warszawa, 1909. – S. 11.

⁸ *Jablonowski A. Podlasie // Źródła dziejowe.* – Т. XVII. – Cz. 1. – Warszawa, 1908. – S. 157–159; Т. XVII. – Cz. 3. 1910. – S. 257–259.

⁹ *Michaluk D. Ziemia mielnicka...* – S. 35.

Мельницким и Берестейским поветами. Великое Княжество в этой комиссии репрезентировал подканцлер Остафий Волович, который представил жалобу против вызовов берестейской шляхты судами Мельницкого повета (уже в составе Короны): «...powiat Brzeszcki jurisditią swą od woiewodztwa Podliaskiego, albo raczez ziemie Podlaskiey był y iesth oddzielony, a używał zwyczioy y prawa swego Lithewskiego, pod woiewodztwem Troczkiem, iako tesz y ziemia Podlaska, będącz w on czas wespolek z ziemią Brzeszczką pod regimentem wielkiego xięsthwa Lithewskiego, thakże używała do dostapienia praw polskich, ktorych sobie u królow ich mości Zygmuntha pierwszego y Zygmuntha Augustha, przodków iego królewskiey mości, dosthała»¹⁰.

Эта апелляция к древнему праву ВКЛ и к подчинению Берестейского повета Троцкому воеводству также заслуживают внимания. По крайней мере Матвей Любавский утверждал, что Берестейщина до реформы 1565 г. находилась в составе Троцкого воеводства¹¹. На таком же административном статусе региона настаивает современный белорусский исследователь Михаил Ф. Спиридонов¹².

Следует признать, что проанализированные документальные источники, в первую очередь материалы Метрики ВКЛ, не дают прямого ответа на вопрос, к какому из воеводств служащие Канцелярии ВКЛ относили Берестейский, Каменецкий и Кобринский поветы в первой половине XVI в.

Похоже, что такой неопределённый статус связанный с дискуссиями и разными проектами территориально-административного (в том числе и межгосударственного) разграничения на Берестейщине и Подляшье, которые происходили на протяжении длительного периода – от XIV и первой половины XVII вв.¹³ В истории подляшско-берестейской проблематики известный такой драматический эпизод как отказ

¹⁰ Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Изд. С. Шолкович. – Вильна, 1887. – С. 88.

¹¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – М., 1892. – С. 17, 20, 22, 180–190.

¹² Спиридонаў М. [Рецензия] Michaluk, Dorota. Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne // Беларускі гістарычны агляд. 2002, снежань. – Т. 9. – Сш. 1–2 (16–17). – С. 246–247.

¹³ Подробнее эти процессы см.: Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. – Wilno, 1928; Михалюк Д. Памежныя спрэчкі паміж Каронай і Вялікім Княствам Літоўскім у 16–17 стст. на прыкладзе Мельніцкай і Берасцейскай земляў // Гістарычны альманах (Гародня). – Т. 5, 2001. – С. 23–53; Michaluk D. Ziemia mielnicka... – S. 25–52.

уже припомненного Воловича, владельца имений на подляшско-берестейском пограничье, в 1569 г. на Люблинском сейме принести присягу Польскому Королевству. После нескольких напоминаний сеймовых послов подканцлеру ВКЛ, Сигизмунд Август отобрал у Воловича имения на спорной территории и передал их каштеляну (коменданту) Радомскому Яну Тарле. Только когда подканцлер подчинился, король и великий князь выдал 13 августа 1569 г. привилей на возвращение Воловичу отобранных имений. Можно сказать, что вокруг этих пограничных споров возникла даже историко-публицистическая литература – имеется в виду изданная в 1622 г. брошюра «*Commissia albo proces graniczenia między Woiewodztwem Podlaskim, a między Woiewodztwem Brzeskim W. X. L. dla wiadomości, że te granice iuste et legitime stanęły*»¹⁴.

Кроме того, следует помнить об эволюции самого понятия Подляшья. Анализируя источники XVI в. Алина Вавжинчик пришла к выводу, что после распада первоначально однолитой территории Берестейской земли на Берестейскую и Дрогичинскую, название Подляшье использовалось для всей этой территории, или только для западной её части, в то время как термин Берестейская земля чаще всего относился к восточной части – Берестью и Каменцу¹⁵. Вообще говоря, исторически Подляшье выделилось из Берестейской земли¹⁶.

Естественно, что в такой ситуации именно пограничные территории вызвали наибольшие споры. Со стороны Каменецкого повета между Мельницким и Дорогичинским поветами в северно-западном направлении выступал узкий «клин» с шляхетскими Литвиновичами, Вяляновам, Токарями и Милейчицами – великокняжеским городом, заложенным в 1516 г. Этот «клин», согласно мнению Алины Вавжинчик, мог быть позднейшим приобретением Берестейского уезду ценою Мельницкого¹⁷. Но Дорота Михалюк обращает внимание на то, что этому, кроме просьб шляхты о возвращении Литвиновичей, Вялянова, Токарей, Букрабов и Телятич, нет никаких подтверждений¹⁸.

Большие споры вызвал участок уже на Юго-Востоке Берестейщины - вокруг Воиня (Вогыня) и Ламазов. Еще с конца XIII в. Воинь был предметом споров между Галицкой Русью и Мазовией. Великий князь Гедимин, присоединив около 1322 г. Подляшье и Берестейщину

¹⁴ В этом издании отстаивалась позиция ВКЛ.

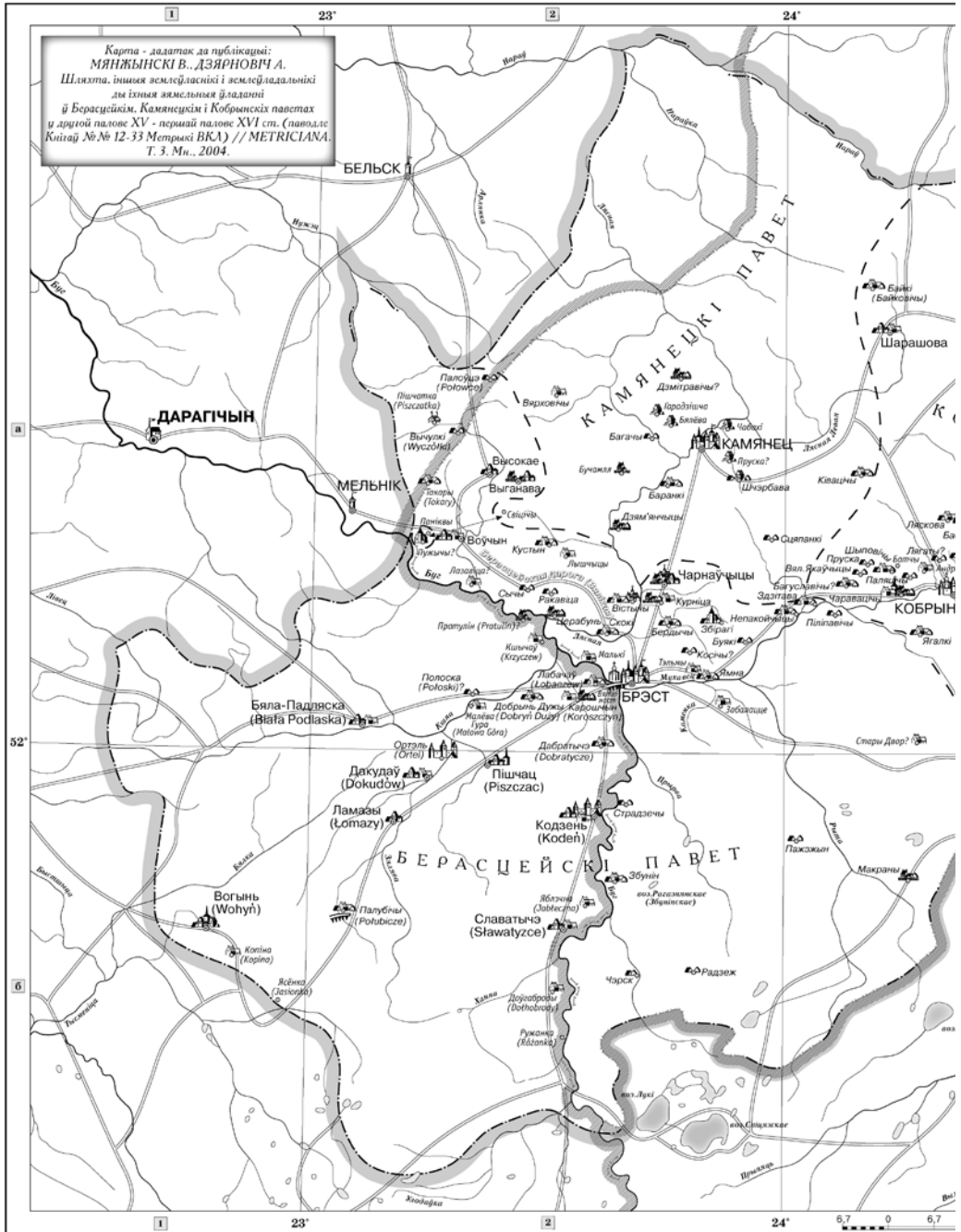
¹⁵ *Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.* – Wrocław, 1951. – S. 13.

¹⁶ *Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu...* – S. 5.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 25.

¹⁸ *Michaluk D. Ziemia mielnicza...* – S. 29.

БЕРАСЦЕЙСКІ, КАМЯНЕЦКІ і КОБРЫНСКІ ПАВЕТЫ ў канцы XV – першай палове XVI ст.

НЕАБХОДНЫЯ КАМЕНТАРЫ ДА КАРТЫ

Падрыхтаваная карта не дае вычарпальнай інфармацыі па Берасцейскаму, Камянецкаму і Кобрынскаму паведах у канцы XV - першай палове XVI ст. Гэтая карта створана паводле інфармацыйнай базы матэрыялу ў METRICIANIE і абаліраецца на звесткі Метрыкі ВКЛ (Кнігі № 12-33). Такім чынам, карта, якая прапануецца, з'яўляецца арганічнай часткаю публікацыі "Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя зямельныя ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскіх паведах у другой палове XV - першай палове XVI ст." і ілюструе інфармацыю з гэтай публікацыі.

Адпаведным чынам гэтыя меркаванні тычацца і тэрміналогіі - у назвах гаспадарак. Пры ўсёй сінанімічнасці паняццяў "фальварак", "маёнтак" ("именье"), "дварэц" (дом з гаспадарчым дварам) і "двор", складальнік карты вырашыў названыя адрозненні паказаць і на карце. Магчыма ў будучым, праз метадыку картаграфавання, удалася вызначыць геаграфічную ці гаспадарча-маёмасную спецыфіку ўжывання гэтых тэрмінаў.

Але пытанні ўласнасці не знайшлі адлюстраванне на карце, бо многія гаспадаркі змянялі сваё ўладальніцтва і ў рамках канца XV - першай паловы XVI ст. такую дынаміку паказаць вельмі складана. Па падобную інфармацыю варта звяртацца да асноўнай табліцы публікацыі "Шляхта, святарства і іх зямельныя ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паведах у другой палове XV - першай палове XVI ст.". Заўважым, што галоўная задача карты - дапамагчы ў лакалізацыі тагачасных тапанімічных аб'ектаў.

Апошнія каментарыі па межах "вялікага" (пасля 1566 г.) Берасцейскага паведа. За аснову для нашай карты ўзяты межы паводле карты Міхаіла Ф. Спірыдонава. Наколькі гэтыя межы адпавядаюць "знешнім" межам Берасцейскага, Камянецкага і Кобрынскага паведаў у канцы XV - першай палове XVI ст.? Паводле нашага меркавання, гэтыя межы ў аснове сваёй (прынамсі, з улікам размяшчэння мястэчак) супадаюць. Дыскусійнай застаецца лінія паўночнай мяжы Кобрынскага паведа.

У свой час на публікацыю карты Яна Якубоўскага¹ адгукнуўся Севярын Віслаўх². Дзеля вызначэння межаў Кобрынскага паведа Віслаўх выкарыстаў матэрыялы Рэвізіі, якую ў 1563 г. здзейсніў Дзімітры Сапега³. На падставе гэтых звестак Віслаўх не ўлучыў у склад Кобрынскага паведа паўночны абшар паабпал ракі Ясельды і з мястэчкам Сялец⁴. Нашы даследаванні і матэрыялы Метрыкі ВКЛ сведчаць, што Сялец уваходзіў у склад Кобрынскіх княства і паведа.

¹ Jakubowski J. *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.* Kraków, 1928 (Atlas Historyczny Polski).

² Wysłouch S. *Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku.* Wilno: Zakład graficzny "Znicz", 1930. 125 s., тара. (Odbitka z *Ateneum Wileńskie*. Rocznik VI, zes. 3-4, 1929).

³ *Ревизия Кобрынской экономии.* Вильно, 1876.

⁴ Гл. карту.

Алег Дзярновіч

к своему государству, вошел этим самым в конфликт с Мазовией. В 1349 г. пространство вокруг Воиня и Ломазов вместе с Галицкой Русью занял король Казимир Великий. В начала XV ст. эта территория также находилась в составе Польше. Но эта территория так и оставалась спорной, свидетельством чего явилась передача его в 1447 г. королем и великим князем Казимиром Ягеллоном от староства Парчевского Люблинской земли к Берестейской господарской волости. Алина Вавжиньчик отмечает, что, возможно, это была единственной среди других спорных территория, относительно которой монарх был уверен, что она входит в его великокняжеский домен. Иначе как объяснить «своевольное» отрывание от Короны ее земель и передача их Великому Княжеству Литовскому¹⁹. В 1546 г. во время работы пограничной комиссии обе стороны (ВКЛ и Польша) предоставили свои аргументы, но территория вокруг Воиня и Ломазов остался в составе ВКЛ. В середине XVI ст. эта территория составляла наиболее ценную с хозяйственной точки зрения часть Берестейского староства²⁰. В 1570 г. (?) из городков Воинь и Ломазы, а также тридцати деревень, было создано Воинское староство. Именно старостою Берестейским и Воинским и был Остафий Волович. В XVII ст. названная территория входила в состав Забужского тракта Берестейского повета.

Какие выводы можно сделать, анализируя такую столь противоречивую историю формирования Берестейского повета на протяжении XVI в.? И насколько пример Берестейщины, региона, лежащего на этническом (белорусско-украинско-польском) и межгосударственном (Великое Княжество Литовское и Польша) пограничье может быть тут показательным? Не является ли этот случай уникальным, только дополняющим общую картину, но не сигнализирующего о тенденциях?

Прежде всего следует отметить, что и до административно-судебной реформы 1565–1566 гг. поветы-волости образовывались с учётом исторически сложившихся территориально-хозяйственных регионов. Это происходило, в том числе, путём преобразования старых удельных княжеств, к чему так настойчиво стремилась центральная власть ВКЛ, начиная ещё со времён Витовта.

Фактор земельной собственности имел большое значение при формировании административно-территориальных единиц ВКЛ. Тут следует учитывать как споры о земельных владениях формирующегося шляхетского сословия, так становления института староств (государственных имений).

¹⁹ *Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu... – S. 18, 21.*

²⁰ *Michaluk D. Ziemia mielnicka... – S. 37.*

Пограничное положение, а именно таким был Берестейский повет, не приглушало, а усиливало вышеназванные факторы – в данном случае мазовецкая шляхта, которая проводила колонизацию Подляшья, вступала в конфликты с магнатерией ВКЛ. Земельные и политико-государственные противоречия тут переплетались. Вот поэтому административно-территориальную историю формирования этого повета мы можем проследить лучше, чем многих других поветов ВКЛ. Просто из-за споров сохранилось больше документов.

Кроме того, анализ конкретного материала рассматриваемого региона позволяет высказать своё суждение в давней, продолжающейся ещё с XIX в. историографической дискуссии относительно характера территориальных единиц ВКЛ. Матвей Любавский придерживался взгляда, что «повет» ВКЛ, когда-то бывший синонимом «земли», чаще всего означал целость административно-имущественную данного округа и не выступает в источниках как термин правовой, а только как общее обозначение определённой территории²¹. Ф. Леонтович считал, что «повет» был самоуправляющимся хозяйственным образованием шляхты²². И. Лаппо был согласен с таким взглядом, но только относительно периода после реформы 1565–1566 гг.²³ Так же был распространён взгляд, что «повет» являлся военной единицей деления государства²⁴. Северин Вислоух признавал, что на основе анализа нормативных актов невозможно решить проблему – чем был тогдашний повет?²⁵ Главной проблемой тогдашних споров так и осталась невыясненная проблема иерархии «повет»–«волость». Хоть существовало понимание, что «волость» кроме имущественного понимания имело также административно-фискальное значение²⁶. Именно поэтому отождествление обоих этих понятий «повет» и

²¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – С. 31.

²² Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб, 1895. – С. 33, 38–40.

²³ Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 119.

²⁴ Лаппо И.И. Великое княжество Литовское... – С. 7, 19, 27–32; *Wysłouch S.* «Powiat» w Statucie Litewskim 1529 r. Oraz w spisie wojska litewskiego 1528 r. // *Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama.* – Т. 2. – Lwów, 1931. – С. 258. Довольно близким к этому пониманию «повета» был и Витольд Каменецкий: *Kamienecki W.* Chorażowie w parlamentarzystwie litewskim przed Unią Lubelską // *Antemurale.* IX. – Romae, 1965. – С. 177.

²⁵ *Wysłouch S.* «Powiat»... – С. 260.

²⁶ Любавский М.К. Областное деление... – С. 71; *Wysłouch S.* Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku. – С. 369.

«волость» было так распространено²⁷. Определённым завершением одного из этапов в этой дискуссии стали выводы Збыслава Войтковяка, сформулированные им в результате анализа историографии вопроса и анализа фактического материала по региону Завилейской Литвы. Польский историк отметил, что в случае с великокняжескими имениями «волость» могла перекрываться с «поветом», означая только хозяйственные функции. В узком смысле «волость» очерчивала хозяйственную территорию «двора», который становился центром административного округа. В широком смысле «волость» означала совокупность имений, лежащих в границах целого «повета». Поэтому «волость» в ВКЛ начала XVI в. не может быть понимаемая как собственно единица административного деления государства. Элементом такого деления был «повет»²⁸.

Анализ материалов из книг Метрики ВКЛ первой половины XVI в.²⁹ относительно «большого» Берестейского повета позволяет утверждать, что при территориальном совпадении и определённой синонимичности понятий «повет» и «волость», в первый термин вкладывалось именно территориальное значение, а второй имел скорее хозяйственно-фискальное понимание. В случае с «дореформенным» Кобринским поветом, мы можем наблюдать и заинтересованность местного боярства-шляхты в развитии административно-территориальной структуры государства, что было также связано с политической эмансипацией шляхты перед лицом великокняжеской власти и олигархии магнатов. Всё же окончательное конституирование поветов как административно-судебно-военных единиц произошло только в результате реформы 1565–1566 гг.

²⁷ Леонтович Ф. Е. Очерки истории литовско-русского права (Образование территории Литовского государства). – СПб., 1894. – С. 68; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994. – С. 294; Jakubowski J. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. – Kraków, 1928. – S. 14.

²⁸ Wojtkowiak Z. Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. – S. 33.

²⁹ См.: Мянжынскі В., Дзярновіч А. Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхнія зямельныя ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паветах у другой палове XV – першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ). – С. 57–196.

Aleh Dziarnovich

Brest (Bieraście) Region (Paviet) Before and After Reform 1565–1566: To History of Administrative and Territorial Divisions in the Grand Duchy of Lithuania

There was a variability names of administrative and territorial divisions in the Grand Duchy of Lithuania (the GDL) before reform 1565–1566. In the beginning of the 16th century the *Bieraście paviet* was known, in sources it as referred to as the *Bieraście volost (volaść)*. In economic sense the region referred to the *Bieraście starostva*. In historical sources the *Kamianiec paviet (volaść)* is fixed also. And in this case it is possible to approve, that before reform 1565–1566 terms *volaść* and *paviet* were often synonymous. Actually *paviet* understood as large *volaść* which center was town or castle belonging the state. Complicated political and administrative history has the *Kobryn principedom-paviet*. The death in 1519 of last princess Anna of Kobryn was meant final with the termination of this dynasty, and the Kobryn principedom became a state (majesty) possession. 1519 it is possible to consider as year of actual occurrence of the *Kobryn starostva* (economic region). In 1532 there was a next reorganization of this territorial unit, the *Kobryn paviet* has been created. It had legal value for local gentry. As a result of reform 1565–1566 of territory of the *Bieraście paviet* («small»), *Kamianiec paviet* and *Kobryn paviet* have been created new a new («big») *Bieraście paviet of the Bieraście province (vajavodstva)* which in the basis has existed up to 1795 (3th partition of the Commonwealth).

Even before administrative and judicial reform 1565–1566 areas (*paviet-volaść*) were formed in view of historically existed territorial and economic regions. It occurred including by transformation of old apanage principedoms (*udziel*) to what so central authority of the GDL persistently aspired, beginning since Vítovt's times.

The factor of the landed property was of great importance at formation of administrative and territorial units of the GDL. It is necessary to consider as disputes on ground possession of formed nobility, so becoming of institute of the state estates (*starostva*). Terms *paviet* and *volaść* in case of the Brest area territorially coincided and often were synonyms. But the term *paviet* had territorial value, the term *volaść* had more economic and fiscal value. In case of with the «prereform» *Kobryn paviet* we can observe interest of local nobility and gentry in development of administrative and territorial structure of the state. It also has been connected with political emancipation of nobility before the person of grand-ducal authority and oligarchy of magnates. All final legal registration of *paviet* as administrative-judicial-military units has occurred only as a result of reform of 1565–1566.

Степонавичене Лирия
(Вильнюс)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ЗАЛОГОВОГО ПРАВА (в первые годы действия второго литовского статута)

Правовому институту залога и узаконению его норм в литовских статутах, а также реализации этих норм на практике ученые уделяли немало внимания. Однако существующая разноплановая историография требует критического подхода к ней¹. Если судить о результатах литовской историографии этого вопроса, то работы литовских историков и историков права можно условно разделить на две группы. В первую зачислены исследования, в которых о залоге упоминается фрагментарно при изучении других вопросов² или изучение института залога является лишь интерпретацией Статута (сразу всех трех редакций)³. Вторую группу составляют работы, авторам которых свойствен критический анализ историографии вопроса и использование широкого актового материала. Однако, в последних основное внимание уделяется изучению норм залогового права в достатутный период и соответственно – узаконению этих норм в Первом Литовском

¹ Более подробно об этом см.: Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529 г.) и их источники // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История (далее – Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в ПЛС). – 1990. – Т. 31. – С. 41–52; а также к этому следует добавить и новейшую монографию А. Блануцы «Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст.» (Київ, 2007), в которой затронута проблема залогового землевладения.

² Vansevičius S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos. – Vilnius, 1962. – P. 78; Plateris A. Pirmasis Lietuvos Statutas // Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas. – Chicago, 1971. – P. 18, 25; Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. – Vilnius, 1979. – P. 212; Avižonis K. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1994. – Т. IV. – P. 133, 146; Maksimaitis M., Vansevičius S. Lietuvos valstybės ir teisės istorija. – Vilnius, 1997. – P. 94; Andriulis V., Maksimaitis M., Pakalniškis V., Pečkaitis J.S., Šenavičius A. Lietuvos teisės istorija. – Vilnius, 2002. – P. 201–202.

³ Vansevičius S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos statutus. – Vilnius, 1981. – P. 65–69.

Статуте (далее – ПЛС)⁴. Поэтому до сих пор изучение норм залогового права во Втором Статуте и их реализации в судебной практике в литовской историографии по сути равно нулю. Настоящее небольшое исследование как раз преследует цель хотя бы частично заполнить этот «пробел»⁵.

Хронологические рамки исследования охватывают сравнительно короткий период за 1566–1572 гг., т. е. отправной его точкой является вступление в действие Второго Литовского Статута (ВЛС), конечной датой – конец правления польского короля и великого князя литовского Жигимонта Августа.

Все проанализированные источники за этот период укладываются в две группы: *великокняжеские акты* и *документы частных лиц*. Статья посвящена анализу последних. Очевидно, что среди них доминируют документы, связанные с залогом недвижимого имущества (случаи залога движимости в них встречаются редко, – напр., данные о заставленном и невыкупленном в срок «сребре (...) рухомом»⁶ или о нежелании залогодержателя возратить собственнику «серебряные кубки»⁷). Разновидность документов частного характера («заставные

⁴ Своеобразной отправной точкой в этой группе работ можно считать работу проф. С. Лазутки: *Лазутка С.* I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1974. – С. 83–84; также см.: *Лазутка С., Ульвидайтэ Л.* Правовые нормы залога в ПЛС. – С. 52–76; *Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E.* Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). – Vilnius, 2001. – P. 337–349; *Steponavičienė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. – 2002. – T. 10. – P. 9–21; *Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – С. 414–426. Тут уместно упомянуть и «Введение» к 6-ой книге судных дел Литовской Метрики, в котором рассматривается применение норм залогового права в судебной практике ВКЛ в 1528–1547 гг. (см.: *Лазутка С., Валиконите И., Карнавичене Й.* Введение // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1995. – P. C–CV).

⁵ Осуществление этого замысла начато в 2006 г. на международной конференции «Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики» в Москве (прочитан доклад «Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском Статуте» о новшествах залогового права во Втором Статуте) и продолжено в 2007 г. на международной конференции «Леў Сапега (1557–1633 г.) і яго час» в Гродно (в докладе «К вопросу о реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского Статута)» проанализированы особенности великокняжеских «застав» в последние годы правления Жигимонта Августа).

⁶ Архив Юго-Западной России (далее – АРЮЗР). – Киев, 1911. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 349. – №СХVI.

⁷ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / wydane przez Bronisława Górczaka (далее – АКС). – Lwów, 1910. – Т. 7. – S. 369–372. – Nr CCXCII–CCXCIV; S. 373–374. – Nr CCXCVI; S. 375–376. – Nr CCXCVIII.

записи», «позвы», протоколы тяжб и т. д.) представляет возможность получить достаточно полную картину о том, как нормы залогового права ВЛС реализовывались на практике. В общей массе документов «данины» великого князя частным лицам (или их подтверждения) для нас представляют интерес настолько, насколько иллюстрируют реализацию главного новшества Второго Статута – свободное распоряжение земельной собственностью⁸. Важно отметить, что «вольное шафование» (отдать, продать, дарить, заставляя и т. д.) акцентируется во всех такого рода документах за упомянутый период, хотя мотивация основания такого права (ссылки на Второй Статут, а точнее на Брестские поправки) встречается только в первые 2–3 года после его принятия⁹ (и то не во всех документах). Несмотря на провозглашаемую свободу распоряжения недвижимостью, оставались кое-какие ограничения для выслуг¹⁰.

Другой вопрос, тесно связанный с шляхетской земельной собственностью – это отбывание воинской повинности¹¹. Отсутствие в ПЛС четкого определения «обороны земской» с частных заложенных имений получило отражение и в историографии. Так, Я. Адамус, подробно изучивший институт залога и его нормы в литовском праве, считал, что отбывание воинской повинности (после залога имения) становилось обязанностью залогодержателя¹²; хотя вместе с тем указывал на довольно частые случаи, когда отбывание воинской

⁸ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо. – Мінск, 2003. – С. 93 (III. 33 ст. – римскими цифрами обозначен номер раздела, арабскими – номер статьи).

⁹ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 220–221. – № LXXV (1568 г.); С. 236–237. – № LXXIX (1569 г.); Волинські грамоти XVI ст. – Київ, 1995. – С. 42. – № 25 (1567 г.); с. 59. – №35 (1568 г.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr.51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51 (далее – Užrašymų 51). – Vilnius, 2000. – P. 109. – Nr. 90 (1567 г.); P. 148–149. – Nr.111 (1567 г.) и др.

¹⁰ Užrašymų 51. – С. 211. – №151; С. 224. – №162; С. 312–313. – №224.

¹¹ Известно, что с заложенных великокняжеских имений воинская повинность не отбывалась как по нормам ПЛС (см.: Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – С. 151 (II. введение)), так и по нормам ВЛС (см.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 66 (II. 1 ст.)), что соответственно подтверждают источники (см.: Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566). – Мінск, 2001. – С. 32. – №27; С. 41. – №33; Русская историческая библиотека. Литовская Метрика. Отдел первый, часть третья: Книги публичных дел. Переписи войска Литовского (далее – РИБ). – Петроград, 1915. – Т. XXXIII. – Стб. 437: «пань (...) зь ыменей короля, его милости, которые маеть въ заставе, съ тыхъ дей войны служити неповинень»; Užrašymų 51. – С. 166. – №122; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 189. – № LXVII; С. 214. – № LXXIV и др.).

¹² Adamus J. Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku. – Lwów, 1925. – S. 56.

повинности оставалось обязанностью залогодателя¹³. На последний факт (с редкими исключениями) указывал и М. Владимирский-Буданов¹⁴. Между тем, более глубокий анализ источников позволяет сегодня утверждать, что до принятия Первого Статута и в период его действия воинская повинность с заложенных частных имений отбывалась как залогодателями-собственниками¹⁵, так и залогодержателями¹⁶. Отбывание воинской повинности в первую очередь залогодержателями узаконили кодификаторы Второго Статута в 4-й статье II раздела «О именья заставныя, хто зъ нихъ службу земскую служити маеть»¹⁷, хотя на практике возможность/ обязанность исполнять воинскую службу с заложенного имения иногда опять-таки оставалась за собственником¹⁸.

Однако, некоторые документы наталкивают на мысль, что на украинских территориях после их присоединения к Польше в 1569 г. отбывание воинской повинности залогодателем становится правилом¹⁹. На это явление с некоторыми исключениями указывал и М. Владимирский-Буданов: «Так было на практике, что не вполне соответствовало требованиям закона...»²⁰ Напомним, что в законе, т. е. во Втором Статуте, в первую очередь подтверждалась правовая норма об отбывании воинской повинности залогодержателем. Но М. Владимирский-Буданов «умолчал» о произошедших в 1569 г. территориальных изменениях, которые, в свою очередь, отразились на применении ВЛС.

¹³ Там же (4 сноска).

¹⁴ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 20, 48–49.

¹⁵ РИБ. – Т. XXXIII. – Стб. 18: «Пани Войтехова Нарбутовича Ганна (...) маеть ставити з ыменья своего (...), которое въ заставе у пана Яна, подчашого, 4 кони»; стб. 435–437; Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее – АВК). – Вильна, 1894. – Т. XXI: Акты Гродненского земского суда. – С. 191. – № 302; С. 314. – № 486; С. 351. – № 536.

¹⁶ РИБ. – Т. XXXIII. – Стб. 9, 14–15, 242, 257, 258, 264, 269, 437; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7. – Vilnius, 1996. – P. 45. – Nr. 22; P. 47. – Nr. 24.

¹⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 67.

¹⁸ Не будем касаться тех случаев, когда земельные владения отдавались в залог евреям, так как в этих ситуациях в залоговых записях «всегда и без исключения» ставилось условие, по которому собственники-залогодатели принимали «на себя отправление военной службы на все время заставы» (см.: Владимирский-Буданов М. Заставное владение // АрЮЗР. – Т. VI, ч. 8. – С. 20). Эта норма подтверждается источниками как до принятия Второго Статута, так и после него (см.: АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 142. – № LI (1564 г.); С. 156. – № LVI (1565 г.); С. 243. – № LXXX (1569 г.) и др.).

Итак, в первой половине 1569 г. бóльшая часть украинских земель Великого Княжества Литовского по воле польского короля и великого князя литовского Жигимонта Августа отошла к Польше, а жители этих земель, по словам И.И. Лаппо, «стали отбывать свои земские повинности – оборону государства и уплату налогов – на Польшу, а не на Литву»²¹. Также общеизвестно, что на этой территории действовал так называемый Волынский Статут (т. е. Второй Литовский Статут без II раздела «О обороне земской»²²), т. е. выше нами упомянутая статья Второго Статута на этой территории не действовала. Значит, после 1569 г. не было и упомянутого М. Владимирским-Будановым несоответствия закону?

К сожалению, в настоящий момент не имеем возможности сравнить польские реалии того времени с известными реалиями присоединенных к Королевству земель (в других регионах ВКЛ с 1566 по 1572 гг. службу с заложенных частных имений несли как залогодержатели²³, так и залогодатели²⁴). И, тем самым, не можем опровергнуть или подтвердить высказанную нами выше мысль о сложившейся практике отбывания воинской повинности с частных заложенных имений исключительно залогодателями в присоединенных к Польше территориях ВКЛ.

Перейдем непосредственно к особенностям залогового права.

Проанализированные нами документы частного характера свидетельствуют о преобладании терминированной «заставы» – почти все записи даны, а значит и недвижимость заставлялась, на определенное время. Некоторые из них сравнительно кратковременные (с 1 до 4 лет)²⁵,

¹⁹ AKS. – Т. 7. – S. 362. – Nr CCLXXXVI (1570 г.); АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 302. – № СП (1570 г.); С. 326. – № CXI (1571 г.); С. 337. – № CXIV (1571 г.); С. 383. – № CXXIV (1572 г.); Волинські грамоти XVI ст. – С. 215. – № 124 (1571 г.). До 1569 г. на этих землях известны факты отбывания воинской повинности как залогодателем (см.: Волинські грамоти XVI ст. – С. 55. – №33), так и залогодержателем (см.: РИБ. – Т. XXXIII. – Стб. 1241).

²⁰ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 48.

²¹ *Лаппо И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). – С.-Петербург, 1901. – Т. 1. – С. 82.

²² *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 2 (1550–1609). – P. 83 § 7; P. 86 § 4.

²³ РИБ. – Т. XXXIII. – Стб. 442, 493 (залогодержатель – женщина), 501, 582, 617, 627 и др.

²⁴ Там же. – Стб. 436, 437, 473, 537, 570; АВК. – Вильна, 1895. – Т. XXII: Акты Слонимского земского суда. – С. 351. – № 608; *Uzrašumų* 51. – P. 249. – Nr.170.

²⁵ AKS. – Т. 7. – S. 361. – NrCCLXXXVI; АВК. – Т. XXII. – С. 366. – № 615; С. 409. – № 634; С. 430. – № 642; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 380–384. – №СХХIV – 1 год; АВК. – Т. XXII. – С. 360–362. – № 612 – 2 года; *Uzrašumų* 51. – P. 248. – Nr. 170 – 3 года; АВК. – Т. XXII. – С. 346. – № 606; С. 348. – № 608 – 4 года. Также см.: *Блануца А.*

но встречаются и более продолжительные – имущество заставлялось на 6²⁶, 8²⁷, даже на 15 или 20 лет²⁸. Особенностью, свойственной только залоговым сделкам частных лиц, можно считать и пример своеобразной терминированной «заставы», продолжительность которой по документу нельзя точно установить. Так, господарская боярыня Слонимского повета Оксимья Овдикейчая обязалась не выкупать ею заложенные земли, пока ее дети «леть доростуть»²⁹. Меньшую часть среди залоговых сделок частных лиц за этот период составляют нетерминированные «заставы» до выплаты денег³⁰.

Указание конкретной даты начала или конца терминированного залога недвижимости связывает ее с нормой выкупа «заставы», зафиксированной в 15-й статье VII раздела ВЛС³¹. Суть ее в том, что при невыкупе собственником или его наследниками заложенной «на рок» недвижимости в конкретно установленный срок кредитор получал право владения на новый такой же срок, и это могло продолжаться вплоть до уплаты долга. Тут уместно подчеркнуть два момента. Первый – указание определенного дня выкупа. Обычно назначался какой-нибудь праздничный день, напр., день св. Ивана, св. Михаила, Хрестцы (середопостье) и т. д.³² Но иногда должник, отдавая в залог землю, долг обязывался уплатить «на копе житъной»³³. Правда, в другом документе находим разъяснение и конкретизирование этого термина: залогодатель обязывается уплатить долг «о рожестве Панны Марьи опошнего свята на копе житъной»³⁴ (иными словами – после уборки урожая)³⁵.

Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – Київ, 2005. – С. 66–68, 85–88.

²⁶ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 299–303. – № СII; С. 314–317. – № CVII; С. 332–340. – № CXIV. Также см.: *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти... – С. 67, 88.

²⁷ Волинські грамоти XVI ст. – С. 41. – №24.

²⁸ *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти... – С. 66, 86 – 15 лет; С. 68 – 20 лет.

²⁹ АВК. – Т. XXII. – С. 321. – № 582.

³⁰ АКС. – Т. 7. – С. 359. – № CCLVXXX; АВК. – Т. XXII. – С. 345. – № 605; С. 430. – № 642; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 278. – № XCIII; *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти... – С. 66, 67, 85, 86, 88.

³¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 154.

³² АВК. – Т. XXII. – С. 346. – № 606; С. 360. – № 612; с. 366. – № 615; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 241. – № LXXX и др.

³³ АВК. – Т. XXII. – С. 347. – № 607.

³⁴ В конечном результате все опять-таки сводится к праздничному дню, который выпадает на 8-ое сентября (Там же. – С. 348. – № 608).

³⁵ *Блануца А.* Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст. – С. 96.

Строгое соблюдение назначенного определенного дня для выкупа залога иллюстрируют документы. Например, запись от 26 декабря 1570 г. во Владимирских градских книгах показывает, что залогодатель опоздал на день с возвратом долга (срок был назначен на 25 декабря, а залогодатель с долгом явился 26-го) и это послужило аргументом (правда, не единственным) для залогодержателя при отказе вернуть заложенное имение³⁶. Известен также случай, когда при составлении залоговой записи залогодатель подчеркивал свою обязанность выкупить залог в точно назначенный день. В случае опоздания хоть на один день, залогодержатель получал право держать залог еще год³⁷.

С другой стороны, в случае невыкупа залога кредитор оставался владельцем заложенного имущества на новый такой же срок («до другого року»³⁸, «до других чотырохъ годъ»³⁹, «до другое и до третее копы»⁴⁰ и т. д.). Но бывали случаи, когда по мере каких-то причин (в документах они не указаны), эта норма как к великокняжеским «заставам»⁴¹, так и к частным не применялась или применялась с некоторыми отклонениями. Так, пан Миколай Криштоф Радвила на 3 года заложил своему служебнику имение и в залоговой записи указал, что «тая застава по том выштью трех леть мает ему трывати зася аж до одного року» и так «от року до року, то ест завжды до Великодня св(я)та Змартвыхвстаня П(а)на Хрыстусова аж до другого, до заплаченя сполна сумы...»⁴² Несколько иную ситуацию представляет другой пример. В залоговой сделке Михайла Воловича с Федором Ивановичом Полубенским (1570 г.) имение заставлялось на 2 года. После невыкупа заставы в срок в 1572 г. Полубенский получал право владеть имением еще 2 года, а с 1574 г. – «ужо только отъ року до року, то есть отъ того жь свята Ивана ажъ до другого такового жь свята»⁴³.

Продолжая тему о выкупе залога, надо заметить, что прямой запрет выкупа «между роками» во Втором Статуте отсутствует, но почти во всех частных (как, впрочем, и в великокняжеских⁴⁴) залоговых сделках

³⁶ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 313–314. – № CVI; AKS. – Т. 7. – S. 361. – Nr CCLXXXVI.

³⁷ AKS. – Т. 7. – S. 361. – Nr CCLXXXVI.

³⁸ АВК. – Т. XXII. – С. 366. – № 615; С. 409. – № 634.

³⁹ Там же. – С. 346. – № 606.

⁴⁰ Там же. – С. 347. – № 607.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 530 (1566–1572). Viešųjų reikalų knyga 8. – Vilnius, 1999. – P. 48. – Nr. 48; P. 55. – Nr. 56.

⁴² Užrašymų 51. – P. 249. – Nr. 170.

⁴³ АВК. – Т. XXII. – С. 360–361. – № 612.

⁴⁴ Užrašymų 51. – P. 166. – Nr. 122; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 189. – № LXVII и др.

находим обязательство залогодателя не выкупать недвижимость «между роками»⁴⁵. Большинство же из них, кроме того, обязывались уплатить долг только собственными, а не чужими деньгами⁴⁶.

Исключение для выкупа «между роками» по Второму Статуту (VII. 15 ст.⁴⁷) делалось только в случае смерти залогодателя – его наследники не обязаны были придерживаться этой нормы. Но на практике видим, что сам залогодатель иногда, оговаривая подобную ситуацию, не позволял своим близким возратить долг и выкупить залог «между роками», «едно на рокъ, который есть (...) описаны»⁴⁸.

Наряду с обязательствами залогодателей по выкупу недвижимости не менее важным является и обязательство залогодателя защищать права кредитора от претензий третьих лиц или даже от своеволия самого собственника или членов его семьи. Своеобразная финансовая мера наказания («кгвалт») в залоговых сделках появилась в более поздней Пространной редакции Первого Статута⁴⁹. Условия сделки нарушивший залогодатель обязан был компенсировать убытки, понесенные залогодержателем, и к тому же заплатить «кгвалту тому дванадцать рублей грошей, а нам, господару, противень толко ж» (т. е. те же 12 рублей грошей)⁵⁰. Но на практике в период действия ПЛС наряду с упомянутым «кгвалтом»⁵¹ в пользу залогодержателя и господаря назначалась зарука⁵² (применение заруки в залоговых сделках ПЛС не регламентировал). Можно предполагать, что именно судебная практика стала источником дополнений 19-ой статьи VII раздела Второго Статута: в случае преждевременного отнятия заложенного имущества или в случае отказа вернуть деньги, залогодатель

⁴⁵ АВК. – Т. XXI. – С. 314. – № 486; АВК. – Т. XXII. – С. 345. – № 605; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 242. – № LXXX; С. 283. – № XCV; С. 360. – № CXIX; Волинські грамоти XVI ст. – С. 214. – № 124 и др.

⁴⁶ АВК. – Т. XXII. – С. 350. – № 608; С. 409. – № 634; С. 430. – № 642; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 302. – № СII; С. 335. – № CXIV и др.

⁴⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 154. Норма заимствована из Первого Статута (X. 5 ст.) (см.: *Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.). – С. 227).

⁴⁸ АВК. – Т. XXII. – С. 350. – № 608.

⁴⁹ *Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.). – С. 228 (X. 11 ст.).

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 43. Кніга запісаў 43 (1523–1560). – Мінск, 2003. – С. 106. – № 48 и др.

⁵² АВК. – Т. XXII. – С. 410. – № 636; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 55. – № XI; С. 65. – № XV и др.

обязан «кгвалту платити дванадцать рублей грошей и заруки въ листе описаные...»⁵³

Однако среди проанализированных нами актов нашлась только одна «заставная запись», в которой залогодатель обещал залогодержателю «кгвалту заплатити двадцать копь грошей»⁵⁴ (т. е. те же самые 12 рублей грошей, о которых говорилось во ВЛС). Зато почти всегда в случае нарушения прав залогодержателя устанавливалась зарука⁵⁵. Ее получали не только залогодержатели; довольно часто зарука устанавливалась и в пользу господаря. Иногда как третий «адресат» выступали урядники⁵⁶ (староста, земский судья, земский писарь), которые изредка даже «замещали» господаря⁵⁷. Так как ВЛС не регламентировал величины заруки, то она зависела от воли договаривающихся сторон. На практике зарука господарю стоимостью залога⁵⁸ устанавливалась очень часто, но это не стало общепринятым правилом. Бывали случаи, когда зарука превышала стоимость залога⁵⁹, удваивалась⁶⁰ или, наоборот, составляла некоторую часть одалживаемой суммы⁶¹.

Похожая картина и с зарукой в пользу залогодержателя: иногда она равнялась стоимости залога⁶², иногда удваивалась⁶³. Известны также и выше упомянутые более разнообразные варианты⁶⁴.

⁵³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 155.

⁵⁴ АВК. – Вильна, 1897. – Т. XXIV: Акты о боярахъ. – С. 291. – № 181.

⁵⁵ В редких случаях в документах вместо «заруки» использованы другие термины, напр., «заклад» (см.: Волинські грамоти XVI ст. – С. 40–41. – № 24) или «вина» (см.: Užrašymų 51. – P. 110–111 – Nr. 90; АВК. – Т. XXII. – С. 361. – № 612).

⁵⁶ Волинські грамоти XVI ст. – С. 215. – № 124.

⁵⁷ АВК. – Т. XXII. – С. 350. – № 608, С. 368. – № 616; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 199. – № LXXI; Волинські грамоти XVI ст. – С. 41. – № 24. Расценки заруки в пользу урядников весьма разные: от 1/6, 1/2 части стоимости залога до сумм, в 2 или 5 раз превышающих эту стоимость.

⁵⁸ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 285. – № XCV; С. 302. – № CII; С. 339. – № CXIV; Волинські грамоти XVI ст. – С. 72. – № 40; С. 215. – № 124.

⁵⁹ АВК. – Т. XXII. – С. 367. – № 615; Волинські грамоти XVI ст. – С. 56. – № 33.

⁶⁰ АКС. – Т. 7. – S. 362. – Nr. CCLXXXVI.

⁶¹ Užrašymų 51. – P. 248. – Nr. 170; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 242. – № LXXX; С. 278. – № XCIII; Волинські грамоти XVI ст. – С. 222. – № 128.

⁶² АВК. – Т. XXII. – С. 350. – № 608; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 339. – № CXIV; Волинські грамоти XVI ст. – С. 72. – № 39; С. 215. – № 124.

⁶³ АКС. – Т. 7. – S. 362. – Nr. CCLXXXVI; АВК. – Т. XXII. – С. 367. – № 615; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 285. – № XCV.

⁶⁴ Užrašymų 51. – P. 250. – Nr. 170; АВК. – Т. XXII. – С. 368. – № 616; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 278. – № XCIII; С. 242. – № LXXX; Волинські грамоти XVI ст. – С. 56. – № 33; С. 222. – № 128.

Естественно, залогодатель всегда обязывался компенсировать расходы залогодержателя. Правда, встречаются и такие залоговые сделки, в которых, взамен «квалту» и заруке, ставилось условие удвоения одолженной суммы, а также, конечно, требовалось покрыть все расходы залогодержателя⁶⁵.

При залоге без передачи недвижимости во владение зарука устанавливалась в случае неуплаты долга или когда залогодатель препятствовал вводу во владение именем. В круг получателей заруки попадали те же самые выше упоминавшиеся лица. Строгих «расценок» тут тоже не найдем, но долг в таком случае почти всегда удваивался⁶⁶.

Одной из немногочисленных (по сравнению с залогодателем) обязанностей залогодержателя было принятие денег и возвращение залога в установленный день. Но иногда в документах указана обязанность залогодержателя, желающего получить свои деньги на первый «рок», о таких намерениях известить залогодателя за 12 недель. И только в случае неспособности последнего вернуть деньги залогодержатель получал право перезаложить имущество третьему лицу и таким образом вернуть свой долг⁶⁷. Возможность перезалога имущества третьему лицу за такую же сумму (иногда даже несколько раз⁶⁸) была характерной чертой залога недвижимости, что подтверждают большинство опубликованных документов⁶⁹. Новому залогодержателю передавались все права и документы первой «заставы». Проанализированный материал по этому вопросу заставляет в какой-то мере усомниться в точности утверждения, что возможность перезалога свойственна только форме залога с передачей недвижимости⁷⁰. Ибо отдельные факты все-таки позволяют делать предположение, что иногда таким правом мог воспользоваться и кредитор при форме залога без передачи недвижимости (после ввода во владение недвижимостью в случае неуплаты долга)⁷¹.

⁶⁵ АВК. – Т. XXII. – С. 430. – № 642.

⁶⁶ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 199. – № LXXI; С. 354. – № CXVIII; С. 383. – № CXXIV.

⁶⁷ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 301. – № СII; С. 336. – № CXIV. Такую обязанность на себя иногда принимали и залогодатели, желавшие в назначенный день выкупить залог (см.: Волинські грамоти XVI ст. – С. 215. – № 124).

⁶⁸ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 288–292. – № XCVII.

⁶⁹ АВК. – Т. XXII. – С. 410. – № 634; АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 283–285. – № XCV; С. 298–299. – № CI; С. 327–332. № CXII; с. 354. – № CXVIII.

⁷⁰ Блануца А. Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст. – С. 95.

⁷¹ АрЮЗР. – Т. VI. – Ч. 8. – С. 199. – № LXXI.

Достоин внимания и вопрос документирования залоговой сделки. О существовании определенных документов при залоговой сделке в эпоху Первого Статута свидетельствуют как статьи самого Статута⁷², так и акты того времени⁷³. Общеизвестно, что формуляр «заставного листа» был выработан практикой великокняжеских «застав»; похожий формуляр встречается и в частных залоговых сделках⁷⁴. Значительно больше документальная сторона дела акцентируется во Втором Статуте⁷⁵. Однако весьма редки акты, по которым можно проследить всю процедуру образцовой залоговой сделки и ее фиксирование по порядку, предусмотренному во 2-й статье VII раздела ВЛС. Но они существуют. Напр., в документе от 1570 г., по которому Михайло Волович с женой «отъ свята Светого Ивана» заложил двор Риконтай Федору Ивановичу Полубенскому, подробно излагается «заставная запись» со всеми условиями держания и выкупа, правами и обязанностями договаривающихся сторон. Из этого документа явствует, что все заложенное имущество переписано не в самой залоговой записи, а «на особливомъ реестре (...) подъ печатями и с подписанемъ рукъ» залогодателей. В свою очередь реестр принимаемого имущества «в таковыежь слова» составил кредитор-залогодержатель, чтобы потом в целости вернуть имущество. Исключение делалось только по отношению к имуществу, потерянному во время возможного пожара, голода и других ненастий⁷⁶. Назначено конкретное место для возвращения денег. Сама заставная запись составлена 20-ого июня, 2-ого августа она занесена в городские книги, а 11-ого октября записана в Слонимские земские книги⁷⁷.

Итак, среди проанализированных нами документов встречаются две из известных трех форм залоговых сделок: *зalog с передачей недвижимости* вскоре же после предоставления кредита и *зalog без передачи недвижимости* (т. е. она передавалась в руки кредитора только

⁷² Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – С. 226–227 (X. 3–5 ст.), 228 (X. 9 ст.).

⁷³ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. – P. 186–188. – Nr. 262; P. 218–219. – Nr. 307; Užrašymų 51. – P. 246. – Nr. 170 и мн. др.

⁷⁴ Более подробно о формуляре залоговых документов см.: Лазутка С., Валиконите И., Карпавичене Й. Введение // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. – P. CI; Блануца А. Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст. – С. 93–97.

⁷⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 148–152 (VII. 1, 2, 5, 9, 10 ст.), 157 (VII. 24–26 ст.).

⁷⁶ Это свойственно практически всем сделкам по залогу недвижимости.

⁷⁷ АВК. – Т. XXII. – С. 360–362. – № 612.

в случае неуплаты долга⁷⁸). Во Втором Статуте четко регламентирован и залог недвижимости с условием ее потери⁷⁹. Несмотря на то, что данная норма заимствована из Первого Статута⁸⁰ и новизной не отличается, среди опубликованных актов изучаемого периода не удалось найти примеров реализации этой правовой нормы на практике⁸¹.

Хотя в статье рассмотрены далеко не все нормы залогового права эпохи Второго Статута, но почерпнутая из документов за этот короткий период информация об особенностях их реализации подтверждает, что Второй Статут не внес существенных изменений «в сущность статутного заставного права»⁸², однако также воочию показывает, что прецеденты повседневной жизни были богаче предусмотренных в кодексах норм.

Steponavichene Liriya

***Some aspects of security deposit law's norms realization
(in the first years of the Second Lithuanian Statute functioning)***

The study of the legal institution of mortgage has been attended to in historiography; however, different historiography requires critical approach to itself. In Lithuanian historiography the works, which have critical analysis of the historiography of the problem and use enough wide act material attract a lot of attention. But all of them are dedicated to the study of mortgage standards and peculiarities of their realization at the times of the First Lithuanian Statute. The study of these standards in the Second Lithuanian Statute and their realization are practically set aside in Lithuanian historiography.

This article is aimed at the analysis of mortgage law standards and peculiarities of their realization in the first years of functioning of the Second Lithuanian Statute (1566 – 1572). The research is based on the private persons' documents, among which the documents concerning mortgage of the real estate prevail. It is the real estate that is closely connected with the main novelty of the Second Lithuanian Statute – the right of the gentry to dispose of all their land property. Such right is particularly mentioned in all «privileges» (or their confirmations) of the grand duke to the private

⁷⁸ AKS. – Т. 7. – С. 178. – № CXLVI; ApЮЗР. – С. 198. – № LXXI; С. 381–382. – № CXXIV.

⁷⁹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – С. 155 (VII. 18 ст.).

⁸⁰ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – С. 228 (X. 8 ст.).

⁸¹ Опасение, что причиной этого стал нами выбран сравнительно недолгий 6-летний период, косвенно опровергает исследование украинского историка А. Блануцы. Изучив материалы Луцкого гродского и земского судов второй половины XVI в. (1566–1599 г.) он резюмировал, что «Застави на упад на матеріалах луцьких актових книг не простежуються» (см.: Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – С. 16). Можно предполагать, что такая форма залога недвижимости на практике применялась редко.

⁸² Пичета В. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – Москва, 1961. – С. 485.

persons. Despite of the proclaimed free disposal of the real estate there were some restrictions for services. Another problem, which is closely related to the gentry's land property – is military service. We can judge about service of this duty from the private mortgaged estates before the First Lithuanian Statute adoption and during the time of its functioning only by the sources. Sources data said that both depositor-owner and pawnbroker-creditor had to serve «*zemskaya sluzhba*» [«land service»]. Compulsory military service from the private mortgaged estates was strictly regulated only in the Second Lithuanian Statute. First of all, the codifiers «addressed» this duty to the pawnbrokers, although such possibility/duty sometimes was passed to the depositor. The fact, which attracts attention, is that according to our evidence, on the Ukrainian territories, which were joined to Poland in 1569, the completion of military service became an exceptional duty of the depositor. We need some extra evidence and comparisons with polish realities to confirm or refute this hypothesis.

The analysis of the mortgage law standards shows, that: 1) in practice we found two forms of mortgage: mortgage with passing of real estate and mortgage without passing of real estate (in other words, property was passed to creditors in case of non-payment of the debt). The First and the Second Lithuanian Statutes strictly regulated mortgage of the real estate on condition of its loss, but we could not find any examples of this legal norm realization in practice. 2) Mortgage of the real estate with a different term of duration prevailed. Examples of non-defined term mortgage until payment of money are quite rare. 3) The indication of the exact date of the beginning or the end of the mortgage closely connected it with the norm of the mortgage redemption – the redemption occurred on a precisely set date. Otherwise the pawnbroker obtained the right to use the mortgage on the same terms. The redemption «within years» was allowed only in case of the depositor's death. 4) No less important is a depositor's obligation to protect the creditor's rights from the third persons' claims or even willfulness of the owner itself. The original financial measure of punishment was «*kgvalt*» [raid] and «*zaruka*» [mortgage]. The quantity of the «*kgvalt*» was envisaged by the Statute; the mortgage depended on the will of the contracting parties. 5) The pawnbroker had the right to re-pawn the property mortgaged to him to the third person and in this way took his money back. 5) The problem of the mortgage arrangement documenting is also worth noticing. The Second Statute foresaw a strict order of the mortgage arrangement fixing. In case of violation of this order the arrangement was declared invalid.

The analysis of the private nature documents confirms that mortgage law itself was not essentially changed in the Second Statute. But precedents of everyday life were far beyond provided in those standards.

Малов Александр
(Москва)

БОРЬБА ЗА НЕВЕЛЬ В КОНЦЕ СМУТЫ*

В 1632 г. захват Невеля¹ стал первым успехом русских воевод и ратных людей Северо-Западного края в ходе попытки московской «реконкисты» в 1632–34 гг. после территориальных потерь Смуты. В конце Смуты Невель стал тем форпостом Московии, который, не взирая на все усилия, так и не удалось захватить польско-литовским интервентам, и который Речь Посполитая получила лишь по условиям Деулинского перемирия (1618/19). В горниле Смуты сформировались или получили свое боевое крещение те ратные люди, которые в 1632 г. во главе царских сотен за сутки овладели надозерным Невельским острогом, продемонстрировав не только естественные для ратных людей доблесть и мастерство, но и редкую для позднейших времен инициативность. Настоящее исследование представляет собой попытку реконструировать военно-политическую ситуацию вокруг одного из самых западных оплотов Московии на последнем этапе Смутного времени.

После разгрома г. Л. Валуевым Великих Лук (25 декабря 1610 г.) Невель и Заволочье присягнули королевичу Владиславу Сигизмундовичу. Однако уже с образованием Первого ополчения начала меняться и внутренняя политическая ситуация в Московском государстве. В 119-м (1610/11) г. Лисовский, пополнив свой отряд немцами и шведами вместо ушедших от него русских казаков, захватил «город Заволочье, что во Ржеве Пустой», сделав его на какое-то время своей опорной базой для набегов². После избрания Михаила Романова в целях восстановления войска во второй половине 1610-х гг. (по

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ «История Смоленской войны», проект № 05-01-01079а.

¹ Подробнее об этом см.: Малов А.В. Невельское взятие. Ноябрь 1632 г. // Военно-исторический журнал «Цейхгауз». Вып. 19. – 2002. – № 3. – С. 4–7; Он же. Начальный период Смоленской войны на направлении Луки Великие–Невель–Полоцк до разгрома Полоцка 3 июня 1633 г. // Памяти Лукичева. Сборник статей по истории и источниковедению. М., 2006. – С. 124–172.

² РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. – № 34. – Л. 34, 35.

май 1619 г.)³ был проведен сыск служилых «городов». В Разрядном приказе были собраны списки дворян и детей боярских за 1606–1616 гг.⁴ В недатированном списке лучан за 119–121-й (1610/11–1612/13) гг. фигурируют 28 чел.: 10 дворян, 6 детей боярских и 12 новиков⁵. Возглавляют список Петр Иванов сын Мусорский и Исаак Петров сын Байков. Из 28 помещиков трое дворян, трое детей боярских и шестеро новиков списка 1610–1613 гг. разбирались на Луках накануне Смоленской войны в 139-м (1630/31) г.

Петра Иванова сына Мусорского в 128-м (1619/20)–130-м (1621/22) г. встречаем на воеводстве в Старице⁶. В луцкой раздаточной десятне июня 1622 г. Петр Иванов сын Мусоргский впервые упоминается в чине выборного дворянина⁷. В 1623–1626 гг. выборный лучанин

³ Павлов А.П. «Сыскной» список тверских дворян и детей боярских 1613 года // Русский дипломатарий, – Вып. 10. – М., 2004. – С. 205–207.

⁴ В работе была использована электронная копия рукописи настоящей сыскной книги 122–123-го гг.: РНБ. – ОР. – Ф. IV. – № 394, – любезно предоставленная А.П. Павловым, за что, пользуясь случаем, выражаем ему признательность.

⁵ РНБ. – ОР. – Ф. IV. – № 394. – Л. 187–189.

⁶ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятен. – Кн. 198. – Л. 3; Расходная книга Устюжской чети 1619/20 г.; Приходо-расходная книга Разрядного приказа 1619/20 г.; Приходная книга Устюжской четверти 1620/21 г.; Приходная книга Устюжской четверти 1620/21 г. // Приходо-расходные книги московских приказов 1619–1621 гг. / Сост. С.Б. Веселовский, подг. к печ. Л.Г. Дубинская и А.Л. Станиславский. М., 1983. – С. 164, 222, 332, 385.

⁷ Луцкая раздаточная десятина июня 1622 г. была составленная по раздаче 13 числа денежного жалованья по списку, присланному вместе с деньгами на Луки 12 июня с пусторжевским помещиком Иваном Широносковым: РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятен. – Кн. 198. – Л. 1–64. И. Широносков привез на Луки 2097 руб. на жалованье лучанам, пусторжевцам и невлянам, за исключением тех из них, кто получил жалованье в Москве на общую сумму 150 руб. (РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятен. – Кн. 198. – Л. 1–1 об.). Получение лучанином Мусорским выборного дворянства нарушает стройную картину упразднения «выбора» в «городах» Северо-Западного края не позднее 1588/89 г. (Павлов А.П. Государев двор и политическая борьба при Борисе Годунове (1584–1605 гг.). СПб., 1992. – С. 120–122, 127–128; *Он же*. Новгородское дворянство и Государев двор XVI–XVII веков // От Древней Руси к России нового времени: Сборник статей: К 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич. – М., 2003. – С. 143; *Он же*. Государев двор в конце XVI – начале XVII вв. // Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII вв. – СПб., 2006. – С. 256–257; Аракчеев В.А. Великолуцкий и Пусторжевский уезды во второй половине XVI века: землевладение и землевладельцы. // *Studia humanistica*. – СПб., 1996. – С. 62–63.). Вероятно, на основании приведенной десятины А.П. Павлов предположил, что именно с 1621/22 г. выбор был вновь учрежден в луцкой служилой корпорации (Павлов А.П. Изменения в составе государева двора в первой четверти XVII в. // Государев двор в истории России XV–XVII столетий: Материалы международной научно-практической

П.И. Мусоргский был пожалован в дворяне московские и навсегда выбыл из состава великолуцкой служилой корпорации вместе со своим сыном⁸, а в боярских книгах П.И. Мусоргский, написанный в дворянах московских, встречается со 135-го (1626/27) г.⁹ В сохранившихся боярских книгах московский дворянин Петр Иванов сын Мусоргский встречается в 135-м (1626/27), 137-м (1628/29) и 144-м (1635/36) гг.¹⁰, его отец Иван Петров сын встречается в книге 1627 г. в чине стольника, а с 1629 г. – его внук и полный тезка – сын бывшего выборного дворянина по Лукам Петра Иванова сына. Можно предположить, что восхождение Мусоргских началось при Василии Шуйском, когда осенью 1606 г. они впервые попали в Разрядные книги¹¹.

конференции. 30.X-01.XI.2003 г., Александров. Владимир, 2006. – С. 94.). Однако, никакого «выбора» на Луках не прослеживается ни при разборе 1630 г. (*Малов А.В.* Ратные люди Великих Лук накануне Смоленской войны 1632–1634 гг.: от разбора служилых «городов» 139-го (1630/31) г. до начала военных действий в октябре 1632 г. // Архив русской истории. – Вып. 8. – 2007. – С. 98–156.), ни в предшествующие 1625–1629 гг. (РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятиен. – Кн. 27. – Л. 3; Кн. 23. – Л. 1; Кн. 25. – Л. 3; Кн. 24. – Л. 2; Кн. 20. – Л. 2; Кн. 21. – Л. 1 об.). «Выбор» у лучан исчезает вместе с выборным дворянином П.И. Мусоргским, а учреждается он лишь в ходе Смоленской войны (*Малов А.В.* Начальный период Смоленской войны на направлении Луки Великие–Невель–Полоцк до разгрома Полоцка 3 июня 1633 г. // Памяти Лукичева. Сборник статей по истории и источниковедению. – М., 2006. – С. 171.). Последний раз выборный дворянин П.И. Мусоргский встретился нам в раздаточной десятне государева денежного жалования мая 1623 г. (РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятиен. – Кн. 19. – Л. 4.).

⁸ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Дела десятиен. – Кн. 19. – Л. 1.; Кн. 21. – Л. III.

⁹ *Иванов П.И.* Алфавитный указатель фамилий и лиц, упоминаемых в боярских книгах, хранящихся в I-м отделении Московского архива Министерства Юстиции, с обозначением служебной деятельности каждого лица и годов состояния в занимаемых должностях. – М., 1853. – С. 274; Боярская книга 1627 г. – М., 1986. – С. 104. Поскольку полноценной родословной росписи Мусоргских пока не найдено (*Антонов А.В.* Родословные росписи. – М., 1996. – С. 237. Сохранилась лишь выписка из родословной Мусоргских (Мусоргских) о выезде на московскую службу ко кн. Симеону Гордому из Дорогобужа их предка князя Юрия Святославовича вместе с его старшим братом Федором и о происхождении от сына князя Юрия кн. Александра Юрьевича Монастыря фамилий Монастыревых, Мусоргских, Цыплятевых и Оладыных (черновая копия 1797 г. Ф. 388. Канцелярия Разрядно-Сентатского архива. – Оп. 1. – Кн. 869. – Л. 125.) можно лишь предполагать, что царский стольник со 132-го (1623/24) г. Иван Петров сын Мусоргский той же боярской книги 135-го (1626/27) г. (РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Боярские книги. – Кн. 1. – Л. 84; БК 1627 г. – С. 45.) являлся отцом Петра Ивановича.

¹⁰ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Боярские книги. – Кн. 1. – Л. 309; Кн. 2. – Л. 284; Кн. 3. – Л. 225.

¹¹ Осенью 1606 г. после победы отрядов Ивана Болотникова над войсками Шуйского под Кромами и отхода правительственной армии к Орлу отступивших

Полнее чем в списке 1610–1613 гг. представлена луцкая корпорация в отряде воеводы Григория Валуева на Невеле в 122-м (1613/14) г.¹² Список, вероятно неполный, содержит имена 93-х лучан дворян, детей боярских и новиков и 17 недорослей. 8 октября 1614 г. по докладу Михаил Федорович указал не брать подписных и печатных пошлин с вотчинных и поместных грамот по причине «бедности и разоренья» с дворян и детей боярских 33-х «городов», а еще с 21-го «города» – «смотря по человеку и по бедности»¹³. Ни Великих Лук, ни Пустой Ржевы, ни Невеля среди указанных 54-х «городов» указ не назвал, но последующая практика бесплатного запечатывания грамот свидетельствует о применении в данном случае характерного для феодальной эпохи юридического принципа прецедентности. В октябре 1614 г. лучанин Петр Мусорский получил грамоту на поместье – озера Великолуцкого в счет 100 четей земли, пошлин с грамоты 24 октября в Печатном приказе Мусорскому насчитали 1 руб с четвертью, но по причине его бедности пошлина с него не была взята¹⁴.

Луцкие казаки упоминаются в 1615 г. в числе 52 казаков станицы Ивана Орефьева (Олферьева) из 23 городов России. Орефьев вел свою станицу в составе войска кн. Д.М. Пожарского в Северскую Русь против полковника Александра Лисовского. После того в конце 1616 г. его станица – в составе полков кн. И.А. Хованского и Д.Ф. Скуратова действовала против польского отряда на Северщине, но к весне Орефьев с казаками оставил царскую службу и стал захватывать приставства за Угрой в Перемышльском, Белевском, Козельском и Мещевском уу.¹⁵

Помимо Невеля, где оказалась большая часть лучан, 25 лучан (возможно с частью белян) к марту 1615 г. служили в Торопце: 13 марта лучанин Дружина Васильев сын Бешенцев получил им на жалованье 293 руб. Посылка в марте 1615 г. 25 лучанам денежного жалованья

воевод кн. Юрия Никитича Бярятинского с товарищами у Лихвинской засеки встретили три стрелецких приказа во главе с Петром Мусоргским, пусторжевцем Иваном Широносковым и Даниилом Пузиковым: Разрядная книга 1550–1636 гг. – Т. II. – М., 1976. – С. 235; Восстание И. Болотникова: Документы и материалы. – М., 1959. – С. 242; Народное движение в России в эпоху Смуты начала XVII века, 1601–1608: Сб. документов. – М., 2003. – С. 46; *Смирнов И.И.* Восстание Болотникова: 1606–1607. – Л., 1951. – С. 150–152; *Буганов В.И.* Крестьянские войны в России... – С. 31–32; *Козляков В.Н.* Смута в России... – С. 198–200. О Петре Иванове сыне Мусорском и роде Мусорских подробнее см.: *Малов А.В.* Ратные люди Великих Лук после Смуты и разбор служилых «городов» 130-го (1621/22) г. (в печати).

¹² РНБ. – ОР. – Ф. IV. – № 394. – Л. 189 об.–208.

¹³ Документы Печатного приказа (1613–1615 гг.) / Сост. С.Б. Веселовский, подг. к печ. Н.К. Ткачева. – М., 1994. – С. 305–306.

специально была оговорена, ибо ранее названные лучане, по окладчиковой сказке, могли служить со своих поместий без денежного жалования. Однако, запись в книге отметила, что «ныне от литовского приходу, как приходил Корсак, поместья их розорены»¹⁶. По всей видимости, лучане попали в Торопец после сожжения Лук г. Л. Валуевым. Вероятно, к этой группе принадлежал лучанин Иван Семенов сын Тихонов, получивший 10 июля 1614 г. в Казенном приказе портище (4 арш. без чети – 1 руб) лазоревое английского сукна за взятого им языка¹⁷. Лучане служили на Невеле, в Торопце, в различных полках, но, похоже, до 1619 г. никто из них не вернулся на пепелище родного города.

Вскоре после разгрома Великих Лук их судьбу разделила Пустая Ржева. На какое-то время Заволочье стало базой Александра Юзефа Лисовского¹⁸. В 121-м (1612/13) г., воспользовавшись отъездом Лисовского по случаю его амнистии в Речи Посполитой в Польшу на сейм, невельский отряд г. Л. Валуева выбил лисовчиков из Заволочья¹⁹. Однако, не надеясь удержать взятый разоренный и опустошенный пограничный город, русские сожгли Заволочье, уведя с собой последних его жителей²⁰. Вероятнее всего, большая часть горожан ушла на Невель. Полк Валуева четко фиксируется на Невеле в 122-м (1613/14) г. Вскоре после этой акции часть пусторжевцев обнаружилась во Пскове, а часть – в Невеле. В 122-м (1613/14) г. пусторжевцы упоминаются на службе вместе с торопчанами, холмичами и псковичами²¹. 12 июля придачу за смерть брата во Владимирской чети получили

¹⁴ Документы Печатного приказа... – С. 309.

¹⁵ *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в.... – С. 168.

¹⁶ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г. // Приходно-расходные книги московских приказов. Кн. I. (РИБ. – Т. 28.) – СПб., 1912. – Стб. 324–325.

¹⁷ Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа (РИБ. – Т. 9.) – СПб., 1884. – С. 333.

¹⁸ *Wisner H.* Lisowczycy. – Warszawa, 2004. – S. 58–59.

¹⁹ *Wisner H.* Lisowczycy. – S. 62.

²⁰ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. – № 34. – Л. 35, Оpubл.: Сборник Московского архива Министерства юстиции. – Т. 6. – Кн. 2. Псков и его пригороды. – М., 1914. – С. 367.; «и Ржева Пустая была за Литвою, а как Государевы люди город Заволочье взяли, и город и посад сожгли, и ныне пуст»: Приходо-расходная книга Владимирской чети 122 г... – Стб. 65.

²¹ 30 мая 1614 г. жалование против своих товарищей – торопецких, холмских, псковских и пусторжевских помещиков во Владимирской чети получили пусторжевцы Михаил Прокофьев сын Пушечников и Леонтий Юрьев сын Погожево – годового денежного жалования оба получили по 20 руб: Приходо-расходная книга Владимирской чети 122-го г... – Стб. 105–106.

пусторжевцы Иван да Воин Сумароковы, что по всей видимости, связано с участием в боевых действиях²².

Список отряда воеводы Григория Валуева на Невеле в 122-м (1613/14) г. содержит имена всего четырех пусторжевских дворян: Иван Третьяков сын Симанский, Иван Федоров сын Широнос, Михаил Иванов сын Широнос и Никита Иванов сын Карамышев²³.

С октября 1614 г. в Пусторжевском у. началось массовое испомещение дворян и детей боярских. Грамоты на поместья Печатный приказ запечатывал аналогично лучанам бесплатно «для разоренья» и «для бедности»²⁴. Всего за 123-й (1614/15) г. приходная книга Печатного приказа учла 31 запечатанную на Луки Великие грамоту, преимущественно на поместья и вотчины размером от 15 (девке Натальи Левашевой) до 450 четвертей (Ивану Чихачеву с матерью и сестрой). При упоминании типа запечатанного документа доминируют отказные на «прежние» или «старые» поместья и вотчины. Относительно вдовства Аграфены Бухвостовой в книге записана отличная от прочих уточняющая помета – почему с нее не взята печатная пошлина: «... за мужа ее кровь. Не взято. Мужа убил литва».

Помимо поместного жалованья 30 мая 1615 г. пусторжевец Михаил Прокофьев сын Пушечников «против» торопчан и холмич, пскович и пусторжевцев получил во Владимирской чети 20 руб.²⁵

Открытым остается вопрос о характере связей между пусторжевцами в рамках своей разделенной на две части служилой корпорации. 21 мая 1615 г. с пусторжевцами Григорием Степановым сыном Бобровым и с Яковом Даниловым сыном Офросимовым было отправлено жалованье во Псков на 66 служащих по Пскову пусторжевцев²⁶, а среди пребывающих в столице псковских ратных людей, которым 22 мая 1617 г. в Москве было выплачено годовое денежное жалованье, называется 10 пусторжевцев²⁷. 30 июня 1617 г. во Псков жалованье было отправлено на 63 пусторжевца (277 руб), а пусторжевцы из псковской проезжей станицы Григорий Елагин и Иван Шишкин получили жалованье в Москве²⁸.

²² К 18 руб придали Ивану 4 руб, а Воину – 3 руб: Приходо-расходная книга Владимирской чети 122-го г... – Стб. 106–107.

²³ РНБ. – ОР. – Ф. IV. – № 394. – Л. 189 об. – 208.

²⁴ Документы Печатного приказа...

²⁵ Приходо-расходная книга Владимирской чети 122 г. // Приходно-расходные книги московских приказов. – Кн. I. (РИБ. – Т. 28.) – СПб., 1912. – Стб. 105.

²⁶ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 343.

²⁷ Там же. – Стб. 589.

²⁸ Там же. – Стб. 651.

По счетному списку 110-го (1601/02) г. с Невеля пошлин и оброка шло с посада с дворов, с лавок, с амбаров, с мельниц, с озер и с четвертной пашни Невельского у. 30 руб 14 алт. 2 ден., а к ним дополнительно шло 1 рубль 2 алт. с новоприбылых озер да кабацких денег в том году собрано было 52 руб 22 алт. 3 ден. Всего с Невеля в 110-м г. причиталось всяких четвертных доходов 85 руб 17 алт. 5 ден.²⁹ В 121-м (1612/13) г. Невель «был за Литвою», а на 122-й (1613/14) г. доходы собирали «на веру». В отписи воеводы Григория Валуева под 2 марта 1614 г. записаны деньги, что воевода взял у кабацких откупщиков у Лукьяна Сидорова, Якула Кормачева, Василия Хохлова, Саввы Яковлева с 1 сентября 1613 г. по 1 сентября 1614 г. откупу с невелинского кабака 200 руб³⁰.

В конце 1613 г. Григорий Валуев послал ржевитина Петра Посникова сына Козлова с сотнями дворян и детей боярских и казаков в Литву под город Улу, который был взят «на щит», литовские люди побиты и пленены. В Москву с сеунчем поехал сам голова Козлов с двумя языками: шляхтичем и торговым немчином, которых сопровождал «язычник» лучанин Иван Арбузов³¹. Вероятно за эту же службу 16 декабря 1613 г. «язычное» жалованье в Казенном приказе получил невянин Петр Лодыженский: портище (4 аршина без чети) сукна английского багрового³². В награду за сеунч и голову ржевитин П.П. Козлов 25 января 1614 г. получил «у Казны» (или приказ Большие казны, или Казенный приказ ?) серебряную чарку ценой в 1 рубль 14 алт. 2 ден., сорок куниц ценой в 10 руб. и среднюю камку ценой в 4 руб.³³ Вместе с Козловым «за язычный привод» жалованье получил Иван Арбузов: 4 арш. без чети вишневого сукна настрафиля³⁴. Примерно в то же время г. Л. Валуев послал голов с ратными людьми в набег на литовский городок Освей (Освею), который постигла судьба Улы. Приехавшие к Москве с сеунчем Иван Федоров сын Широносков и Роман Дмитриев сын Карамышев, судя по пожалованным серебряным

²⁹ Там же. – Стб. 35.

³⁰ Там же. – Стб. 35.

³¹ Разрядная книга 1550–1636 гг. – М., 1976. – Ч. II. – Вып. 2. – С. 277.

³² Стоимость сукна – по 18 алт. 2 ден. за аршин: Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 203.

³³ Книга сеунчей 1613–1619 гг. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – Т. I: Книга сеунчей и документы Разрядного приказа о походе Лисовского. – М., 1995. – С. 24.

³⁴ Цена портища – 2 руб.: Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 229.

чаркам (ценой в 1 рубль 6 алт. 4 ден. каждая), которые обычно давались за командование людьми, были в этом набеге головами. Обоих помимо чарок пожаловали камками да кунными сороками. Вместе с Широносвым и Карамышевым жалованье «за Невской (Невельской – А.М.) сеунч и за язычной привод» получил Данила Федоров сын Алексеев – 9 арш. зеленой немецкой тафты³⁵. В один день со ржевитином Козловым 25 января жалованье было выдано: Широносову – за среднюю камку дано было 4 руб., Карамышеву – 10 арш. доброй тафты ценой в 2 руб 6 алт. 4 ден., а также обоим – по сороку куниц ценой по 10 руб.³⁶ Чарок в казне не нашлось, почему стоимость их была выплачена 27 января 1614 г. деньгами: 40 алт. – Широносову и 1 рубль 6 алт. 4 ден. – Карамышеву³⁷. В тот же день 27 января в Казенном приказе пожаловали невельских казаков Федора Дмитриева и Степана Кулака портищами червчатого сукна лятчины по 6 арш. в портище³⁸. 31 января Казенный приказ выдал «за язычной привод» невельскому атаману Ивану Савельеву 4 аршина без чети лазоревого сукна настрафиля³⁹, а 1 февраля точно такое же жалованье и опять же за взятых языков получил пусторжевец И.Ф. Широносв⁴⁰.

Григорий Валуев провел разбор и верстание помещиков Великолуцкого, Пусторжевского и Невельского уездов на Невеле, поскольку два других города «лежали в пусте». Позднее пусторжевец Гурий Степанов (Самсонов, Семово) сын Юшков (Яшков) вспоминал, что по верстанью на Невеле г.Л. Валуева ему был определен поместный оклад в 350 чети, написанный и в «невельском списке, каков прислал с Невля воевода Григорей Волуив во 122-м году за окладчиковыми руками»⁴¹. Помимо лучан, пусторжевцев и невлян по списку

³⁵ Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 228.

³⁶ Книга сеунчей... – С. 25.

³⁷ Расходная книга денежной казне (1613, июля 13 – августа 31) // Приходо-расходные книги Казенного приказа (РИБ. – Т. 9.) – СПб., 1884. – С. 76.

³⁸ Цена одного портища составила 6 алт. 4 ден.: Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 230.

³⁹ Цена портища – рубль 22 алт. 2 ден.: Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 234.

⁴⁰ Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль) // Приходо-расходные книги Казенного приказа... – С. 235.

⁴¹ В 130-м (1621/22) г. Гурий Юшков владел поместьем под Островом в 36 четей. Любопытно, что первоначально в памяти невельский список Валуева дважды назван десятней, но «десятня» была аккуратно вымарана и над строкой вписан «список»: РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. – № 34. – Л. 471–472.

г. Л. Валуева на Невеле в его отряде служили двое ржевских дворян Козловых и по трое пскович да белян⁴².

На Невеле воевода г. Л. Валуев собрал большой личный хлебный запас, 100 четвертей из которого пошло на корм «невельским осадным людям». Казна компенсировала воеводе расходы в Москве, выплатив из Разряда его сыну Ивану 300 руб.⁴³ К марту 1614 г. Валуева отозвали с Невеля в столицу для похода (выступили в сентябре) с боярином кн. Борисом Михайловичем Лыковым во главе экспедиционного отряда из дворян и детей боярских разных городов и иноземцев – «охотников ... которые назвались в поход»⁴⁴. Возможно в поход с Валуевым пошли и некоторые из его невельских сослуживцев.

Валуева в Невеле сменил кн. Семен Никитин сын Гагарин, который уже 18 марта получил вести от Василия Лукина, холопа помещика Крика Ефимьева, да от лазутчика Юрия Спякина о набеге по вестям около 1500 литовцев на Себеж и Опочку⁴⁵. В марте-апреле кн. С.Н. Гагарин сообщил в столицу вести от лазутчиков и от выходцев из Литвы о военных приготовлениях в Речи Посполитой – о решениях сейма и слухи о планах короля. Согласно оперативной информации, литовские войска должны были атаковать пограничные земли Московского государства и блокировать пограничные города. Целевая разведка по заданию из Москвы уточняла: главный поход намечался под Смоленск и Москву, а для литовских войск «канцлера сына» намечался отвлекающий удар на Невель, Опочку и Себеж, а после их взятия – подо Псков с целью блокировать связи городов Северо-Западного края с центром – «канцлер королю присягал, что ему своими людьми над теми городами промышлять и Псковскую Украину отнять». В авангарде, по тем же невельским вестям, литовский канцлер послал полковника с отрядом в 700 чел. в Десну. Первый же удар наносил мобильный отряд Лисовского, который должен был молниеносными рейдами – «изгоном» – попытаться захватить Невель, Опочку, Себеж и Псков, а после вне зависимости от результата – прорваться в тыл правительственных войск в замосковные города «Московское

⁴² Ржевичи Петр и Май Постниковы дети Козловы, псковичи Богдан Данилов сын Сиротин, Иван Иванов сын Сумороцкий и Роман Власьев сын Клокачов, беляне Андрей Борисов сын Тарбеев, Иван Иванов сын Горсткин и Шестой Яковлев сын Толбугин: РНБ. – ОР. – Ф. IV. – № 394. – Л. 189об.–190 об.

⁴³ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г. // Приходо-расходные книги московских приказов. – Кн. I... – Стб. 294.

⁴⁴ Там же. – Стб. 296.

⁴⁵ Акты Московского государства. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1574–1634. – СПб., 1894. – № 72. – С. 108–109.

государство воевать и крестьян побивать до сущих младенцев». По этим вестям грамота от 15 апреля указывала полковым воеводам кн. Д.М. Черкасскому, кн. И.Ф. Троекурову и дьяку Афанасию Царевскому, а также стольнику кн. А.М. Львову и П.И. Секирину с их полками атаковать литовские войска, города и земли «тотчас, не мешкая ... чтоб вам над ними поиск учинить»⁴⁶.

В мае 1614 г., вероятно в контексте царского указа о нападении на Литву от 15 апреля, по заданию воеводы кн. Семена Гагарина с Невеля головы и атаманы водили поместные и казачьи сотни под литовский город Озерища. Судя по отсутствию сообщения о взятии города, ратные люди разорили посад и «литовских людей побили» а остальные литовские люди, надо полагать, отсиделись в острожке. За сеунч пусторжевец Никита Иванов сын Сумароков был пожалован в Москве 20 мая в размере портища (4 аршина без чети) доброго сукна и 5 руб. денег⁴⁷. Вместе с Сумароковым 24 мая 1614 г. Казенный приказ выдал жалованье атаману Богдану Порываеву – портище (4 арш. без чети) лазоревое английского сукна. Такое же портище зеленого английского сукна получил одновременно с ними казак Богдановой станицы Порываева Григорий Сухорук. Пожаловал Государь всех троих «за выход» из плена: вероятно они были взяты в плен во время боя в Озерищах, после чего либо бежали, либо были отбиты своими⁴⁸.

Набеги невельского отряда не остались безответными. Еще в феврале 1614 г. псковский воевода кн. Иван Федорович Хованский сообщал в столицу по литовским вестям, что литовцы собираются мстить набеги невельского отряда: Копальский в ответ намеревается осадить Себеж⁴⁹. Нападение литовцев произошло при кн. Семене Никитине сыне Гагарине, который оставался невельским воеводой, по крайней мере, по июль 1615 г.⁵⁰ 10 июля 1614 г. из Полоцка и Полоцкого повета под Невель пожаловали паны Александр Безсекерский и Ян Якубовский, приведя с собой до 300 конных и пеших литовских людей. Литовцы застали невлян врасплох, разграбили и разорили Невельский посад, уведя многих невельских посадских людей в плен и отогнав конские и коровьи стада. Князь Гагарин отсиделся в крепости, а после ухода

⁴⁶ АМГ. – Т. 1. – № 72. – С. 109.

⁴⁷ Книга сеунчей... – С. 26.

⁴⁸ Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль)... – С. 294.

⁴⁹ Акты Московского государства. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1574–1634. – СПб., 1894. – №67. – С. 103.

⁵⁰ Разряд 7123 (1614/15) года // Книги разрядныя, по официальным оных спискам, изданныя с высочайшаго соизволения II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – СПб., 1853. – Т. 1. – Стб. 76.

литовцев собрался с силами и послал за ними в погоню невялянина Ивана Никитина сына Сорочнева с дворянскими сотнями, с атаманами во главе казачьих станиц и со стрельцами с сотниками во главе. За 9 верст от Невеля русские ратные люди согнали перегруженных награбленным литовцев и ударили на не ожидавших, судя по всему, столь скорой погони литовцев. В ходе боя невяляне не только отбили пленных и стада, но и наголову разгромили литовский отряд, захватив в качестве трофеев знамена, литавры и пленных литовцев, «а ротмистры не со многими людьми (вероятно, с гайдуками – А.М.) отошли пеши в лес». Глава погони Иван Сорочнев получил 22 июля в Москве жалованье за головодство и сеунч: 8 арш. доброй камки ценой 5 руб. 30 алт., чарку ценой в 1 руб. 17 алт. 3 ден. и сорок куниц ценой в 9 руб.⁵¹

Литовцы не могли смириться с поражениями и 19 июля 1614 г. к Невелю по королевскому указу подошли литовцы и осадили город. Когда 24 июля к ним подошло подкрепление, литовцы решились на приступ. Нападением руководили коронный поручик Андрей Корсак и татарский ротмистр пан Муравский Соболевич, возглавившие контингенты из Полоцка, Витебска, Усвята и Озерищ. Литовцы пошли на штурм: «и к городу приступали и у решотки были». В разгар штурма кн. Семен Гагарин, собрав всех имевшихся в наличии конных и пеших ратных людей, послал на вылазку, которую возглавил его сын кн. Иван Гагарин и головы Иван Широносос с товарищами. В ходе ожесточенного боя, который продолжался с 1-го до 9-го часа дня, литовцев «побили наголову, и знамена, и набаты, и литавры поймали и ротмистров, и порутчиков побили и в языцах поймали». Разбитых литовцев преследовали до самых Озерищ. В плен было взято 50 шляхтичей и гайдуков. С сеунчем в столицу поскакали кн. Иван Гагарин и Иван Широносос, которые 13 августа получили за сеунч: кн. Гагарин – 8 арш. камки ценой 7 руб. 6 алт. 4 ден., сорок куниц ценой 11 руб да чарку ценой 1 руб. 13 алт. 4 ден., а Иван Широносос – 10 руб из приказа Большого прихода⁵².

В начале октября 1614 г. пусторжевец Иван Широносос повез царское жалованье 4953 руб. 8 алт. 2 ден.: в Торопец – торопчанам и холмичам и торопецким стрельцам; на Невель – лучанам, невялянам, пусторжевцам, 224-м атаманам и казакам и невельским стрельцам⁵³. Помещикам жалованье надлежало раздавать по трем статьям: по 11, по 10 и по 9 руб. человеку. К концу октября с пусторжевцем Андреем

⁵¹ Книга сеунчей... – С. 27–28.

⁵² Там же. – С. 28–29.

Юшковым и лучанином Богданом Креницыным на Невель отправили годовое и кормовое жалованье 43 невелиским пушкарям, воротникам, кузнецам и плотникам⁵⁴.

Литовцы учли масштаб невелиской угрозы и к следующему разу подготовились более основательно. В ноябре 1614 г., вероятно, дождавшись, когда замерзнет Невельское озеро, город осадили крупные силы поляков и литовцев с наемными «немцами», полностью блокировав город и перерезав все дороги. Руководил осадой Невеля полковник Кордацкий. В течение 6 недель город подвергался артиллерийскому обстрелу, перемежавшемуся дневными и ночными штурмами. По царскому указу для помощи невелиским ратным людям были посланы воеводы Василий Петров сын Наумов и Яков Афанасьев сын Демьянов собирать по Кашинскому, Угличскому, Тверскому, Новоторжскому и Старицкому уездам атаманов и казаков, чтобы вести их под Невель «помочь чинити и над литовскими людьми промышляти»⁵⁵. Вероятно, миссия воевод Наумова и Демьянова была не слишком успешна, почему в декабре 1614 г. на помощь Невелю был направлен воевода Андрей Палицын, но в с. Речанах за Торопцом разъезд его полка сообщил, что под Торопцом столкнулся с литовцами из осаждавшего Торопец войска полковника Самойла Корсака, так что до Невеля подмога опять не дошла. По полученным вестям воевода, развернув полк, ударил на литовцев и разбил их, захватив пленных, знамена и литавры. Отписку от А. Палицына с сеунчем привезли в Разряд 3 января 1615 г. По случаю победы А. Палицын и торопецкий воевода кн. А.Ю. Сицкий поехали за жалованьем в Москву лично. 20 января за победу над войском Корсака А. Палицын получил золотой угорский⁵⁶. А в полки А. Палицына под Торопец с жильцом Дружиной Спесивцевым послали:

18 атаманам – по новгородке золотой,
15 есаулам – по московке золотой,
367 казакам – по новгородке золоченой.

⁵³ 28 сентября для упаковки и отправки денег были куплены лубяные коробки, рогажи и вожжи, расписка Широносова в Разрядной книге – 3 октября: Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 297–299.

⁵⁴ Там же. – Стб. 301.

⁵⁵ Для этой службы воеводам были выплачены их полные оклады в 25 руб: Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г. // Приходо-расходные книги московских приказов. – Кн. I... – Стб. 309.

⁵⁶ Приходно-расходная книга золотых и золоченых денег в Разрядном приказе 121–127 гг. // Там же. – Стб. 777–778.

Однако, атаманы, есаулы и казаки полка А. Палицына наградных золотых по неизвестной нам причине не взяли⁵⁷.

27 декабря 1614 г. поляки и литовцы предприняли генеральный штурм: «приступали болшим приступом с щиты и с приметы, и с лесницы, и с мосты, и со всякими приступными запасы со всех сторон». Артиллерия с двух сторон пробил городскую стену – всего пушки разрушили 11 сажен стены. Однако невелицкий гарнизон отбил приступ с большим уроном для штурмовавших. Неудача сломила волю противника, и польские и литовские отряды и немецкие наемники разошлись из-под Невеля «врознь». С сеунчем в Москву о счастливом окончании осады кн. Семен Гагарин послал голов Петра Лукомского и Матвея Обрютина. В Москве 28 января 1615 г. невелицкие головы получили за сеунч и головство по сороку добрых куниц ценой по 10 руб., за камки дано деньгами по 5 руб. да по чарке ценой по 3 руб.⁵⁸ После невелицкой победы Гаврила Отлипаев повез на Невель наградные золотые: 5 золотых в четверть золотого угорского, 5 новгородок золотых, 89 московок золотых, 39 новгородок золоченых⁵⁹.

Но и невелицким ратным людям победа далась непросто: 6 февраля пусторжевец Андрей Алексеев сын Юшков «на зелье и на лечбу» раненым казакам Богдановы станицы Порываева, которые получили свои раны «на вылазках в приход под Невль литовских людей», принял крупную сумму денег – 100 руб.⁶⁰ Позже, 14 декабря 1619 г. жалованье за невелицкие службы 122-го (1613/14) и 123-го (1614/15) гг. и за ранение (вероятно, во время невелицкой обороны) получил невялянин Федор Петров сын Лодыженский: придачу в 5 руб. к своему денежному окладу в 15 руб.⁶¹ Награда нашла невялянина, надо полагать, когда он «от ран обмогся» и смог бить о ней челом.

Как только Невель освободился от осады, его житницы вновь поспешили наполнить хлебом: 13 марта 1615 г. на Невель послали 1000 руб. для закупки хлеба с лучанином Степаном Степановым сыном Неплюевым и с невялянином Константином Деденевым⁶². 31 марта на

⁵⁷ Приходно-расходная книга золотых и золоченых денег в Разрядном приказе 121–127 гг... – Стб. 779.

⁵⁸ Книга сеунчей... – С. 32.

⁵⁹ Приходно-расходная книга золотых и золоченых денег в Разрядном приказе 121–127 гг... – Стб. 780.

⁶⁰ Приходно-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 318.

⁶¹ Расходная книга Устюжской чети 1619/20 г... – С. 157.

⁶² Но еще 20 марта для той посылки в Москве покупали для денег коробы, рогожи и вожжи: Приходно-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 325, 328.

Торопец и на Невель Ямской приказ снарядил по 15 подвод с соляным жалованьем⁶³.

По разборному списку 122-го (1613/14) г. дворян и детей боярских на Невеле с г. Валуевым окладчики указали про 33-х помещиков, что «им с старых своих поместей служить мочно», почему денежного жалованья названные лучане и невляне не получили⁶⁴. Но после нескольких набегов на Невель и осады города полковником Кордацким положение сидевших в осаде дворян и детей боярских существенно изменилось. Поместья лучан, пусторжевцев и невлян, как и дворцовые земли тех уездов, подверглись безнаказанному разграблению, крестьян вывезли, недвижимость предали огню. 30 марта 1615 г. лучане Петр Лукомский и Матвей Сергеев сын Обрютин получили на разоренных войной 33-х служащих на Невеле помещиков 393 руб., потому что «после розборного списка поместья их от литовских людей войны запустели». Жалованье раздали по 15 руб – помещикам с превышающими эту сумму окладами, а, начиная с оклада в 15 руб. до оклада в 9 руб. – в размер их денежных окладов без учета четвертной оклад или «с городом», а всем, у кого оклад менее 9 руб. – раздали по 9 руб. Из 33-х новоразоренных помещиков лучан было 22 чел. (получили 266 руб.), а невлян – 11 человек⁶⁵.

21 мая 1615 г. с невлянами Маем Постниковым сыном Козловым и с Семеном Ивановым сыном Пороховым на Невель было отправлено 1047 руб. на раздачу жалованья помещикам невелинского отряда⁶⁶. Раздать следовало, во-первых, денежное жалованье в додачу: 41-му лучанину «против торопчан» по 15 и по 9 руб. – 149 руб., 12-ти пусторжевцам – 45 руб., 24-м невлянам – 78 руб., да еще трем лучанам и одному невлянину, которым не дано по списку 122-го (1613/14) г. – 37 и 15 руб. соответственно. Во-вторых, денежные пожалования должны были получить участники героической обороны Невеля «за осадное сиденье»:

	по 6 руб.	по 5 руб.	по 4 руб.	всего
лучане	33	32	20	75
пусторжевцы	7	5	4	16
невляне	14	14	12	40
итого	54	51	36	131

⁶³ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 332.

⁶⁴ Там же. – Стб. 330.

⁶⁵ Там же. – Стб. 331.

⁶⁶ Там же. – Стб. 342–343.

С начала ноября 1614 г. Михаил Мякинин получил грамоту на 2 чети поместной земли в Невельском у. Запечатали его грамоту в Печатном приказе 1 ноября, но причитающиеся с его грамоты полполтины не были взяты «для бедности» по аналогии с вышеписанными лучанами и пусторжевцами⁶⁷. Беспошлинно 12 ноября 1614 г. запечатали грамоту Афанасия и Ишука Марковых на 250 чети поместной земли⁶⁸, а 18 ноября – еще на 150 чети⁶⁹; 9 января 1615 г. – Василию Бухвостову с товарищами – на 153 чети⁷⁰. 6 июня 1615 г. бесплатно «для службы» запечатали 3 грамоты о семенном хлебе воеводе Григорию Валуеву о семенном хлебе⁷¹. В июне 1615 г. по коллективной челобитной на Невель была послана грамота о невзимании оброка со крестьян дворян и детей боярских, служивших на Невеле из-за их разоренья и для бедности (запечатана грамота 26 июня)⁷².

18 июля 1615 г. за оборону Невеля в ноябре-декабре 1614 г. воеводе кн. Семену Гагарину, который «в приход к Невлю литовских людей в осаде сидел и на приступе и на вылоסקах литовских людей побивал», было дано жалованье у царского стола – шуба на соболях, крытая разноцветной бурской камкой ценой 66 руб. 30 алт. 2 ден. да серебряный ковш весом в 1 гривенку 39,5 золотников⁷³. В Расходной книге Устюжской четверти 128-го (1619/20) г. кн. С.Н. Гагарину написан оклад в 110 руб.⁷⁴

В 1615 г. 15 «вольных» казаков с Невеля были отпущены в Москву с челобитьем, но по дороге «заворовали» и попытались присоединиться к атаману Никите Жеребцу во Вселуцкой вол. Ржевского у. При попытке пробраться в казачий острожек в дер. Хощино 8 невельских казаков погибли в бою с правительственными войсками, а семеро попали в плен и были казнены⁷⁵. Лучанин Пронька Левонтъев упоминается

⁶⁷ Документы Печатного приказа... – С. 314.

⁶⁸ Там же. – С.323.

⁶⁹ С грамоты причиталось 29 алт. 1 ден. пошлины: Документы Печатного приказа... – С. 325.

⁷⁰ С грамоты Бухвостова насчитали пошлины 1 руб 31 алт. 1,5 деньга: Документы Печатного приказа... – С. 341.

⁷¹ Пошлин с него причиталось 25 алт.: Документы Печатного приказа... – С. 373.

⁷² С грамоты насчитали пошлин 5 руб: Документы Печатного приказа... – С. 376.

⁷³ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. – № 112. – Л. 176–177, 199–200, 357; № 163. – Л. 17–18; Книга сеунчей... – С. 38.

⁷⁴ Расходная книга Устюжской чети 1619/20 г... – С. 143.

⁷⁵ Из 7 пленников 4 ранее «были стрельцами в Москве, Торопце и Красном, двое – холопами и один – крепостным крестьянином»: *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в... – С. 135.

в числе казаков, посланных в Северский поход во главе с кн. Д.М. Пожарским и получивших 23 июня 1615 г. в Разряде денежное жалованье⁷⁶. А 15 июля 1615 г. в Казенном приказе выдали портище (4 арш. без чети – 1 руб) пожалованного ему лазоревое английское сукна невелискому атаману Никите Путимцу⁷⁷. Книга не сообщает, за какие заслуги пожаловали невелиского атамана, но по характеру и размеру полученного жалованья можно с высокой степенью достоверности предполагать, что получено оно было «за язычный привод».

Осада Пскова шведскими войсками вновь потребовала мобилизации всех последних сил Московского государства. 20 августа 1615 г. царь указал воеводам боярину Федору Ивановичу Шереметеву и стольнику Василию Петрову сыну Черкасскому да дьяку Четаю Обатурову идти подо Псков на помощь псковскому воеводе боярину Василию Петровичу Морозову. В состав их войска должны были войти 51 помещик из лучан и торопчан, примерно «пополам» из состава невелиского отряда⁷⁸. Сбор войска, согласно наказу воеводам от 25 августа, объявили во Ржеве Володимерове, откуда воеводам лежал путь в Торопец. Из Торопца воеводы должны были разослать станицы (в т.ч. и на Невель) для разведки и сбора войск. Собрав и пересмотрев войско, воеводам предписывалось двигаться с Торопца подо Псков⁷⁹. А на следующий день после наказа Шереметеву с товарищами, 26 августа написали наказ для скорого похода ко Пскову воеводам Ивану Дмитриеву сыну Плещееву, Сергею Степанову сыну Собакину и голове Афанасью Юрьеву сыну Куракину с отрядом в 344 всадника из числа оказавшихся в Москве новгородских и псковских дворян и детей боярских, новгородских новокрещенов и юрговских татар⁸⁰. Предполагалось, что 30 августа отряд выступит из Москвы на Торопец и Невель, откуда воеводы должны были списаться со псковскими воеводами для оказания им возможной помощи. Но подкрепления их отряда невелискими или торопецкими ратными людьми не предполагалось – последние должны были войти в войско Шереметева. Невельский отряд, похоже, так и остался на Невеле в неприкосновенности: армию Шереметева во Ржеве застало сообщение, что шведы сняли осаду Пскова. По этим вестям воеводы распустили армию по домам, а сами собирались ехать по царскому

⁷⁶ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 352.

⁷⁷ Расходная книга товарам и вещам (1613, сентябрь – 1614, июль)... – С. 347.

⁷⁸ Разряд 7123 (1614/15) года // Книги разрядныя, по официальным оных спискам, изданныя с высочайшаго соизволения II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – СПб., 1853. – Т. 1. – Стб. 66.

⁷⁹ Разряд 7123 (1614/15) года... – Стб. 67–75.

⁸⁰ Там же. – Стб. 62–63.

указу к Москве, когда подо Ржеву «изгоном» пришел из Северной Руси Лисовский со своим отрядом, которые из-подо Ржевы отправились разорять Замосковный край⁸¹.

В конце 123-го (1615/16) г. (вероятно смена произошла где-то в конце июля – августе 1615 г.)⁸² кн. Семена Гагарина на невелиском воеводстве сменили Василий Васильев сын Волынский и Гаврила Иванов сын Писемский⁸³. Однако уже в феврале 1616 г. Волынского и Писемского на невелиском воеводстве сменили Семен Яковлев сын Молвянинов и Крик Степанов сын Ефимьев. К концу зимы 124-го (1615/1616) г. под их началом невелиский гарнизон насчитывал 773 чел. Гарнизон состоял из: 192 дворян и детей боярских: 122 лучанина, 17 пусторжевцев и 53 невлинина, – а также невелиского стрелецкого приказа головы Петра Лукомского в составе 3 сотников и 300 стрельцов, двух станиц вольных казаков во главе с атаманами общей численностью 220 всадников, а также 30 пушкарей и затинщиков и 20 воротников⁸⁴.

В сентябре 1616 г. шведы вновь осадили Псков, и также как год назад, во Ржеве Володимерове и в Торопце объявили сбор войска на помощь Пскову во главе с кн. Иваном Федоровичем Хованским и кн. Никитой Петровичем Барятинским⁸⁵. Причем, кн. Барятинскому предписывалось срочно идти ко Пскову, не дожидаясь сбора главного войска. Как и с армией Федора Шереметева, к полку кн. Барятинского должны были присоединиться торопчане и невлине, которых воевода будет проходить через эти города⁸⁶. В полк кн. Барятинского записывались не все торопчане и невлине, князю предстояло выбрать по смотру и по спискам «лучших же и конных»⁸⁷. Раздав в Невеле дворянам и детям боярским своего отряда жалованье и взяв с них «в службе и в денгах» поручные записи, кн. Никите Барятинскому предстояло «тотчас наспех» идти подо Псков промышлять над шведами. Он же со своим полком должен был обеспечить проход в осажденную крепость хлебных запасов, которые по тому же маршруту следом за кн. Барятинским вез Федор Погожий⁸⁸.

⁸¹ Разряд 7124 (1615/16) года // Книги разрядныя... – Стб. 96, 101.

⁸² В Разрядной книге 1550–1636 гг. смена невелиских воевод записана под 123-м (1614/15) г.: Разрядная книга 1550–1636 гг. – М., 1976. – Ч. II. – Вып. 2. – С. 280.

⁸³ Разряд 7124 (1615/16) года... – Стб. 175–176.

⁸⁴ Там же. – Стб. 176.

⁸⁵ Разряд 7125 (1616/17) года // Книги разрядныя... – Стб. 212–213.

⁸⁶ Там же. – Стб. 214.

⁸⁷ Там же. – Стб. 218.

⁸⁸ Там же. – Стб. 220.

Планы московского правительства опять смешали литовцы: согласно оперативной информации, Александр Гасевский шел на Русь добывать Дорогобуж и Вязьму, в связи с чем гарнизоны Невеля и Торопца не решились ослабить. Князь же Н.П. Барятинский вместо Торопца, Невеля и Пскова выступил в Дорогобуж против Гасевского⁸⁹.

К моменту смены в 125-м (1616/17) г. на Невеле воевод один из прежних, Крик Ефимьев, умер при исполнении своего воеводства, а на место Семена Молвянинова прислали Бориса Иванова сына Кокорева⁹⁰. В распоряжении Б.И. Кокорева Разрядная книга показала 180 конных дворян и детей боярских, из них – 106 лучан, 52 невлянина и 20 пусторжевцев, – где составители книги допустили ошибку в два человека помещиков, остается лишь догадываться. Помимо дворян и детей боярских на Невеле по-прежнему нес службу стрелецкий приказ в составе головы, трех сотников и 300 стрельцов, 200 вольных казаков во главе с атаманом Богданом Порываевым (атаман второй станицы в Разряде 7125-го года даже не упомянут), 25 пушкарей и затинщиков, 12 воротников, 3 плотника и 5 рассыльщиков⁹¹. Одновременно в Торопце с воеводой Василием Матвеевым сыном Бутурлиным служили 20 конных и трое пеших лучан, которые «живут в Торопце с разоренья» Лук⁹², а во Пскове с Иваном Дмитриевым сыном Плещеевым да со стольником Сергеем Степановым сыном Сабакиным – 58 пусторжевцев⁹³.

В конце зимы 125-го (1616/17) г. подрядившиеся в Ямском приказе охотники повезли рожь в государевы житницы Торопца и Невеля, но из-за рано начавшегося половодья пройти дальше Погорелого Городища не смогли, откуда рожь доставили в Дорогобуж⁹⁴. 14 марта 1617 г. Разрядный приказ взял для посылки на жалованье ратным людям в Торопец, Псков и Невель из Нижегородской чети 400 руб.⁹⁵ В 1617 г. часть лучан по-прежнему служила по Торопцу⁹⁶. 4 июня 1617 г. жалованье в Разряде получили четыре приехавших из Торопца луцких новика⁹⁷. Невельскому отряду дворян и детей боярских на государево жалованье из Москвы 5 апреля 1617 г. с пусторжевцем Лукой Поярковым сыном Головиным отправили 1291 руб. Жалованье следовало раздать

⁸⁹ Там же. – Стб. 225–226.

⁹⁰ Там же. – Стб. 387–388.

⁹¹ Там же. – Стб. 388.

⁹² Там же. – Стб. 387.

⁹³ Там же. – Стб. 391.

⁹⁴ Приходо-расходная книга Разряда 125 г. // Приходо-расходные книги московских приказов. – Кн. I... – Стб. 511.

⁹⁵ Там же. – Стб. 517.

⁹⁶ Там же. – Стб. 570–571.

на Невеле 157-ми лучанам, пусторжевцам и невлянам размером в половину их окладов: по окладам в 25 руб. – по 12,5 руб., по окладам в 15 руб. – по 7,5 руб., в то время как 23-м помещикам невелиского отряда жалованье выдали в Москве окольный кн. Григорий Константинович Волконский и дьяк Андрей Степанов⁹⁸. 16 июня 1617 г. Разряд отправил с невлянином Юрием Ивановым сыном Житким на Невель воеводе Борису Кокореву 127 руб для раздачи жалованья 17-ти невелиским новикам⁹⁹. Раздавать следовало по половине их окладов – по 7,5 руб.

К декабрю 1617 г. литовские войска осадили Белую. По отписке с Белой в декабре 1617 г. в Торопец для сбора войска отправили кн. Ивана Афанасьева сына Мещерского. Князю Мещерскому предстояло, «собрався» с дворянами и детьми боярскими «и со всякими служилыми людьми», идти на помощь Белой, «чтоб над литовскими людьми поиск учинити и Белую очистити»¹⁰⁰. Полк кн. Мещерского должны были составить выбранные по царскому указу ратные люди¹⁰¹:

1. ратные люди торопецкого отряда: торопчане, лучане и пусторжевцы – всего 100 всадников;

2. ратные люди псковского отряда: псковичи и псковские пусторжевцы, а также новгородцы Шелонской и Вотской пятин, – всего 100 всадников,

3 атамана и 80 казаков;

3. ратные люди невелиского отряда: лучане, пусторжевцы и невляне – всего 80 всадников,

2 атамана и 80 казаков (Богданова станица Порываева – 60 чел., Еремина станица Саламыкова – 20 чел.).

Согласно наказу от 9 декабря 1617 г. кн. И.А. Мещерскому следовало, приехав в Торопец, послать гонцов во Псков к воеводе Ивану Плещееву да Сергею Собакину и на Невель к Борису Кокореву о присылке в Торопец указанных ратных людей, а по сбору войск с Невеля и Пскова идти под Белую «тотчас»¹⁰². Под Белой кн. Мещерский должен был соединиться с армией стольников и воевод кн. Дмитрия Мамстрюковича Черкасского и кн. Василия Петрова сына Ахамашукова Черкасского, собираемой на Волоке Ламском, с полками боярина кн. Бориса Михайловича Лыкова с товарищами из Можайска и с войском кн.

⁹⁷ Приходо-расходная книга Разрядного приказа 123-го г... – Стб. 596–598.

⁹⁸ Приходо-расходная книга Разряда 125 г... – Стб. 571–572.

⁹⁹ Там же. – Стб. 611.

¹⁰⁰ Разряд 7126 (1617/18) года // Книги разрядные... – Стб. 444.

¹⁰¹ Там же. – Стб. 444–445.

¹⁰² Там же. – Стб. 446.

Дмитрия Михайловича Пожарского с товарищами из Калуги¹⁰³. Однако, приехав в Торопец и не дождавшись ратных людей из Пскова и Невеля, кн. Мещерский разболелся и по царскому указу был возвращен в Москву¹⁰⁴. Поход под Белую не состоялся, а ратные люди из Невеля, по всей видимости, так и не выступили. Всего на Невеле на 14 июля 1618 г. с воеводой Григорием (Борисом) Ивановым сыном Кокоревым насчитывалось:

180 дворян и детей боярских: 106 лучан («живут с разоренья на Невле»), 52 невлянина («конных») и 22 пусторжевца;
голова стрелецкий и 300 стрельцов;
вольные казаки: атаман Богдан Порываев и 200 казаков;
25 пушкарей и затинщиков;
12 воротников;
3 казенных плотника;
5 рассыльщиков;
всего: 725 чел.¹⁰⁵

В то же время в Торопце служило 23 лучанина, а во Пскове – 58 пусторжевцев¹⁰⁶.

В 1619 г. с Григорием Ивановым сыном Кокоревым на луцкое пепелище пришло:

230 дворян и детей боярских («Петр Лукомский с товарищи»): лучан, пусторжевцев и невлян невельского отряда, а также лучан, «которые луцкие помещики были в Торопце»;
204 чел. атаманов, есаулов и казаков;
стрелецкий голова Никита Сумороков, 3 стрелецких сотника и 300 стрельцов;
41 чел. пушкарей, воротников, плотников и кузнецов;
7 рассыльщиков;
76 посадских людей лучан и невлян¹⁰⁷.

Позже казаки вспоминали о своей службе в невельском отряде, пока в 1619 г. Невель не был «отдан литовским людям, и с Невля всяким ратным людям велено быть на Государеве службе на Луках Великих»¹⁰⁸. В условиях разоренных поместий, перебитых, вывезенных или разбежавшихся из них крестьян, эпизодически получаемого

¹⁰³ Там же. – Стб. 452.

¹⁰⁴ Там же. – Стб. 448.

¹⁰⁵ Там же. – Стб. 523–524.

¹⁰⁶ Там же. – Стб. 523, 524.

¹⁰⁷ Разряд 7127 (1618/19) года // Книги разрядные... – Стб. 643.

¹⁰⁸ РГАДА. – Ф. 210. Разряд. Столбцы Московского стола. – № 34. – Л. 404–404 об.

скудного жалования и практически полном отсутствии эффективной помощи из недавно освобожденной сожженной Москвы ратные люди в отдаленном западном остроге гарантированно могли рассчитывать лишь на возрождающееся московское самодержавие и на собственную инициативу. История обороны Невеля, как и многие события Смуты, стала показателем живучести общественных и государственных институтов московского общества. После подписания Деулинского перемирия и пограничного размежевания в 1619 г. Невель отошел к Великому княжеству Литовскому, где вошел в состав Смоленского воеводства, сформированного из отторгнутых от Московского государства земель (до 1638 г.). А в 1632 г. Петр Лукомский с товарищами, столько раз защищавший Невельскую крепость и расставлявший в ней стрелецкие караулы, возглавил поход на Невель, завершившийся его успешным взятием.

Malov Aleksander

Fight for Nevel' at the end of the Distemper [Smuta]

At the end of the Distemper [Smuta] Nevel' became that outpost of Moscow State, which in spite of all efforts, never was occupied by polish-Lithuanian interventionists. Polish-Lithuanian Commonwealth could take Nevel' only by the terms of Deulin truce in 1618/19. The given research is an attempt to reconstruct military-political situation around one of the most western bastion of Moscow State at the end of the Distemper times.

On October, 1610 on behalf of Moscow government and betrothed king Wladislaw Sigismundian G.L. Valuev besieged Velikie Luki, which swore to "Tushin's thief" in 1608. On December 25, 1610 Velikie Luki was burned and 300 surrendered defenders of a list of archers [strel'tsy] and boyar's children were killed by Cossacks. After that Nevel' and Zavoloch'e swore to king's sun Wladislaw. However, the internal political situation in Moscow State began to change with the formation of the First irregulars [opolchenie]. Changes took irreversible nature after collapse of the "grand embassy" to Sigismund III.

After overturn in Novgorod Velikiy and its' joined to the First irregulars, lists with the anti-polish appeals were sent from Novgorod to the north-western towns. Probably, anti-polish overturns in Luki, Nevel' and Zavoloch'e were in connection with receiving of the lists from Novgorod.

A short time later of Velikie Luki's devastation, Pustaya Rzheva shared its fare. Zavoloch'e – the central town of the Pustorzhev district [uyezd] was captured by A. Yu. Lisovskiy in 1610-1611. Zavoloch'e became his base station for the some time. In 1612-1613 when Lisovskiy were absent Russian detachment dislodge his followers from Zavoloch'e and burned town. One part of its inhabitants went to Pskov, the other – to Navel', where in 1612-1613 was regiment of the governor [voevoda] Grigoriy Valuev, who had been fought already on behalf of the Second irregulars.

At the end of 1613 Valuev's detachment from Nevel' raided the Lithuanian town Ula, which were extolled, the Lithuanians were killed and captured. Somewhere in January, 1614 Valuev's cavalry also raided the Lithuanian town Osvey.

By March, 1614 Valuev was replaced in Nevel' by prince Semen Nikitin – Gagarin's son. Nevel' garrison cavalry raided the Lithuanian town Ozerishcha. To all appearances, solders ravaged and killed the Lithuanians, who lived around the town [posad], while the other Lithuanian people hidden in stockaded town.

The raids of the Nevel's detachment weren't unreciprocated. On July 10, 1614 the masters Alexander Bezsekerskiy and Ian Yakubovskiyy send to Nevel' from Polotsk about 300 people, who caught the detachment unawares, plundered and ravaged the territory around Nevel' and took prisoner many inhabitants of the town. But the prince Gagarin quickly organized the pursuit which raided the Lithuanians and recovered the prisoners.

The Lithuanians couldn't humble with the defeat and July 19, 1614 the king's lieutenant Andrey Korsak and the Tatarian captain the master Muravskiy Sobolevich who headed detachments from Polotsk, Vitebsk, Usvyata and Ozerishcha according to the King order besieged Nevel' again. And July 25 had assaulted the town and as a result came off second-best.

On November, 1614 the town was besieged by colonel Kordatskiy. During 6 weeks Nevel' had been bombardment which alternated with day and night assaults. The Moscow government attempts to help the assaulted Nevel' failed. However, after the unsuccessful general assault on December 27, 1614 the poles and Lithuanians had to raise the siege. 131 landowners: 75 from Luki, 16 from Pustorzhev and 40 from Nevel' received a pay for the heroic defense of the town.

This victory wasn't so easy for soldiers from Nevel': estates of people from Nevel', Pustorzhev and Luki as a tsar's lands in these districts were plundered, peasants were removed and real estates were burned. By March 1615, nobody among the gentry and boyars' children from Luki could serve from their estates without tsar's salary. By the end of winter 1615-1616 Nevel's detachment consisted of 773 people.

*In accordance with the Deulin armistice of 1619 Nevel' was passed to the Grand Duchy of Lithuania and became a part of Smolensk palatine, which had formed from the seized from the Moscow state lands (till the 1638). Inhabitants of Nevel' were deprived of their lands. For the most part they were distributed to the veterans of the siege and capture of Smolensk and also to the participants of the king's son Wladislaw's campaign to Moscow in 1617-1618. From 1619 Nevel's inhabitants as their colleagues from Luki and Pustorzhev became to provide with lands in Lutsk district and later in Novgorod's *pyatina* [political unit].*

Paying off with the land for service, Moscow government didn't solve the problem of the service's class supplying, but essentially had facilitated problem of the army financing and created prerequisites for tsar's treasury replenishment. Moscow State had overcome the Distemper and from the first peaceful day started the preparing for the new war which was aimed at the returning of the all lost lands. In that way Moscow State demonstrated not only astonishing probability of survival of its social and national institutes, ideology and way of life, but will to the further development and rise.

*Степанков Валерій
(Кам'янець-Подільський)*

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 – перша половина 1649 рр.)

Не дивлячись на значну кількість праць в українській і зарубіжній історіографії, присвячених аналізу внутрішньої і зовнішньої політики Б. Хмельницького, проблема литовської політики українського гетьмана не стала темою спеціальних наукових досліджень. Побічно окремі її аспекти з'ясовували у своїх роботах Л. Абецедарський, В. Бернадський, Г. Віснер, А. Вітусик, Ш. Гебеї, М. Грушевський, А. Керстен, Е. Котлубай, Л. Кубаля, М. Матвіюв, Ю. Мицик, С. Охманн, В. Серчик, В. Смолій, Л. Ченсік та ін. автори. Ймовірно найголовнішою причиною подібного стану вивчення проблеми виявилися вузькість і фрагментарність наявної джерельної бази її дослідження. Архіви Української держави не збереглися взагалі, а канцелярський (табірний) щоденник литовського польного гетьмана князя Я. Радзівілла (унікальний своєю інформаційною цінністю) зберігся не в повному об'ємі – у ньому фіксуються події тільки з червня 1649 р.¹ Таким чином, у розпорядженні учених існує дуже обмежена кількість джерел, що дозволяють, на жаль, тільки поверхнево окреслити найголовніші аспекти литовської політики Богдана Великого на початку Української революції 1648–1676 рр.

Розгромивши польську армію під Жовтими Водами і Корсунем 16 і 26 травня 1648 р., він погодився на переговори з Варшавою. Але водночас намагався, по-перше, чинити постійний тиск на неї при допомозі організації повстань у різних регіонах України і, по-друге, забезпечити себе від потенційної загрози з боку Литви. Як відзначав Я. Радзівілл у листі до гнєзненського архієпископа 16 жовтня, Б. Хмельницький ще «в період нестабільності свого становища, коли лише збирався боротися за свою образу, на дозвіллі думав про Велике

¹ *Мицик Ю.* Із табірної щоденника князя Януша Радзівілла // Український історичний журнал – 2007. – №4. – С. 183.

князівство Литовське...»² Саме тому туди попрямували спочатку досвідчені козаки з метою готувати виступи місцевого населення, а пізніше рушили козацькі загони. Вони повинні були своїми діями прикувати до себе литовські підрозділи, позбавивши їх можливості надати допомогу полякам³.

І справді, поява в третій декаді червня козацьких підрозділів полковника П. Головацького запалила народне повстання, що охопило в липні-вересні південну і центральну частину Білорусі. Почалося формування місцевих козацьких полків, які, як свідчать джерела, по-перше, визнали верховну владу Б. Хмельницького, а, по-друге, в цілому діяли згідно його вказівок, підтримуючи з ним постійний зв'язок. Наприклад, маємо визнання одного з керівників повстання Я. Соколовського (гетьмана Костирського), що він діє «за наказом» гетьмана Війська Запорізького⁴. Полонені повстанці повідомили, що голова мозирської хоругви (сотні?) Седляр «отримав від Хмельницького лист для набору через гетьмана Костирського про те, щоб він, зібравши людей, захищав місто Мозир і весь цей тракт, а також, щоб він чекав подальших повідомлень від Хмельницького про те, чи йти йому з цим гультяйством на Україну або ж углиб Литви»⁵. У вересні їх головним завданням було утримання під контролем таких міст як Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Стародуб, Бабура і ін. Тому всіляко зміцнювали їхні фортифікаційні споруди, насипали нові вали, робили потужні палісадники та ін. укріплення, «бажаючи в них зимувати»⁶.

Слід погодитися з думкою сучасного польського історика В. Бернацкого, що якщо Б. Хмельницький і мав план (а ми в цьому не сумніваємося), який передбачав уникнення вторгнення литовців до України, то він успішно запроваджувався в життя. В умовах повстання

² Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 173.

³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 2; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 51; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – С. 16–18; *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno i Witebsk, 1859. – С. 112–113.

⁴ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) ВР. – Спр. № 2576. – Арк. 217; Бібліотека Народова (Варшава) (далі – БН). ВМФ. – № 11013.

⁵ ДОВ. – С. 105.

⁶ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 4–9; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Д. Оссолінських №225/II. – Л. 169 зв.; *Абецедарский Л.С.* Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст. – М., 1954. – С. 184–187; *Biernacki W.* Op. cit. – С. 21–27; *Kotlubaj E.* Op. cit. – С. 115–120.

«Литва не була в змозі ні вплинути на хід війни в Україні, ні допомогти військам Корони»⁷. Але це лише один аспект литовської політики гетьмана. Не можна не відмітити й іншого: він шукав шляхи до певного взаєморозуміння з литовською елітою. З цією метою демонстрував свою доброзичливість до її представників. Так, в кінці липня видав універсал Війську Запорізькому про заборону козакам під загрозою «військової кари на свавільного» вчиняти збитки в маєтках панів і сенаторів Великого князівства Литовського⁸. В цей же час наказав порубіжним полковникам, як відзначав 17 серпня в листі до гомельського старости ніжинський полковник П. Шумейко, «щоб ми з вельможностями вашими не насмілювалися воювати»⁹.

Складається враження про появу в Богдана Великого ідеї використання в своїх інтересах опозиційно настроєних до Польщі представників литовської шляхти і магнатів (переважно некаатоликів), включаючи Я. Радзівілла. Показово, що в серпні-вересні трансільванський князь Д'єрдь І Ракоці, прагнучи домогтися польського трону для свого сина, прийшов до висновку про можливість отримання підтримки як з боку литовських протестантів, лідером яких виступав Я. Радзівілл, так і повсталих українців, очолюваних Б. Хмельницьким. При цьому не виключав можливості їх сумісних дій, про що повинно було домовлятися з литовським князем направлене до нього посольство П. Гечі¹⁰.

Розгромивши польську армію під Пилявцями (21–23 вересня), гетьман рушив на захід: спочатку під Львів, а пізніше до Замостя. Враховуючи можливість перекидання частини литовських військ для захисту Польщі, він наказав полковникам, які знаходилися на литовському театрі військових дій, перейти в наступ. І зробив це вчасно. 4 жовтня гнезненський архієпископ М. Лубенський зажадав

⁷ *Biernacki W.* Op. cit. – S. 17–18.

⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 59.

⁹ Бібліотека Рачинських. ВР. – Спр. №88. – Арк. 160: БН. ВМФ. – № 3723.

¹⁰ *Гебеи Ш.* Дипломатические отношения между Трансильванским княжеством и Запорожским Войском в 1648 году // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 243–247; *Його ж.* Дипломатичні зносини між Трансільванським князівством та Запорізьким Військом у 1648 році // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2006. – С. 105–107; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 11–23; *Тазбир Я.* Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 224–226.

від Я. Радзівілла виступити «на оборону Корони» у напрямі Львова або ж Любліна¹¹. Але польний гетьман по суті відмовився виконувати це розпорядження під приводом масового повстання «руської черні» в Литві. «В цій загальній розлюченості руської черні більша небезпека [загрожує] В. кн. Литовському, – повідомляв він 16 жовтня М. Лубенському, – ніж самому королівству, в якому на декілька воєводств, заражених заколотом, в мм. пани мають до двадцяти інших, яких ця чума зовсім чи майже зовсім не може захопити. А в усьому В. кн. Литовському, окрім кн[язівства] Жмудського, навряд чи є такий повіт, який не міг би бути залученим до співтовариства бунтівних». Тому погоджувався виступити з частиною війська лише для гарантування безпеки прикордонного з Коронаю Брестського воєводства¹². А через тиждень, 23 жовтня, в листі до коронних і литовських панів, присутніх на елекційному сеймі, вже сам Я. Радзівілл прохав їх прийняти дієві заходи для посилення обороноздатності Литви¹³. Особисто сам прибув до Варшави для обрання короля 2 листопада¹⁴.

У кінці листопада під Замостям Богдан Великий погодився укласти перемир'я з новообраним королем Яном Казимиром, після чого припинив наступ і відвів армію до центральної частини України. Аналіз джерел і робіт сучасних польських та угорських дослідників не підтверджують висловленої в польській історіографії думки (А. Керстен, Л. Ченсік) про те, що на початку 1649 р. вже існував план співпраці Д'єрдя II Ракоці (який після смерті батька став правителем Трансільванії), Б. Хмельницького і Я. Радзівілла проти польського короля¹⁵. Його не було. Можна говорити лише про виникнення передумов ведення переговорів щодо створення названої коаліції. Вперше цю ідею, ймовірно, запропонував Д'єрдь II Ракоці українській стороні під час переговорів в грудні – початку січня 1649 р. з посольством гетьмана. І вже точно знаємо, що трансільванський князь через своє посольство

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 91. – Арк. 16.

¹² ДОВ. – С. 173–174.

¹³ БМЧ. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 288–289; БН.ВМФ. – №6691.

¹⁴ *Wisner H.* Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі... – К., 2000. – С. 193.

¹⁵ Див.: *Гебеу Ш.* Дипломатические сношения... – С. 251–254; *Його ж.* Дипломатичні зносини... – С. 109–114; *Biernacki W.* Op. cit. – С. 28–43; *Częścik Ł.* Sejm Warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław, 1978. – С. 18–20; *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – С. 14–17; *Wisner H.* Janusz Radziwiłł wobec wybuchu... – С. 192–195; *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – Warszawa, 2000. – С. 108–110.

сповістив Б. Хмельницького про існуючий союз з Я. Радзівіллом і запропонував приєднатися до нього¹⁶.

Тим часом литовський польний гетьман і не думав шукати взаєморозуміння з Богданом Великим. Як з'ясували польські дослідники, Я. Радзівілл належав до угруповання самих непримиренних до повсталого українського народу магнатів і шляхти й відкидав навіть думку про можливість досягнення угоди з гетьманом Війська Запорізького¹⁷. Не випадково його похід в кінці січня-лютого 1649 р. проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі, відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими стратами і каліцтвами полонених¹⁸. Коли вісті про них дійшли до гетьмана, він відреагував негайно. 19 лютого звернувся з листом до Я. Радзівілла, переконуючи не порушувати миру і припинити репресії. «Караті і на палі садовити і нам було кого, – зауважував Б. Хмельницький, – бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак знаючи, що за винних на невинних не можна помститися, я наказав відпустити живими близько 5000 чоловік і ні один з тих, що потрапили до наших рук, не був страчений». Одночасно підкреслював своє прагнення уникнути відновлення військових дій на території Литви: «А поки що ми затримуємося (від наступу – *В. С.*) і не пускаємо далі кожушаних шапок (татар – *В. С.*), чекаючи, чи в.кн.м. наступатиме чи ні. А ми жодної не починаємо з вами чвари...»¹⁹. Демонструючи дружелюбність до литовського польного гетьмана, вельми прихильно прийняв його посланця в Переяславі на початку третьої декади лютого, в розмовах з яким звертав увагу на свою миролюбність щодо Речі Посполитої²⁰.

¹⁶ ДБХ. – С. 102; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 64–66; *Гебеу Ш.* Дипломатические сношения... – С. 253–255; *Його ж.* Дипломатичні зносини... – С. 113–114; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польшею) // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 39–42; *Ochmann S.* Op. cit. – С. 16–17.

¹⁷ *Wisner W.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 // Rocznik Białostocki. – Warszawa, 1976. – Т. XIII. – С. 64; *Wójcik Z.* Wielkie księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich // Przegląd Wschodni. Historia i współczesność polaków na Wschodzie. – 1991. – Т. 1. – З. 3. – С. 575.

¹⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 18–24; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1017. – Арк. 51–54; БМЧ. ВР. – Спр. № 398. – Арк. 26–31; БН. ВМФ. – № 11588; *Biernacki W.* Op. cit. – С. 91–99; *Kotlubaj E.* Op. cit. – С. 126–130; *Wisner H.* Działalność wojskowa... – С. 70–72.

¹⁹ ДБХ. – С. 96–97; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 147–148.

²⁰ БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 59; БН. ВМФ. – № 6713; *Грушевський М.* Назв. пр. – С. 147–148.

Підкреслена доброзичливість до Я. Радзівілла в значній мірі обумовлювалась отриманою від трансільванських послів інформацією про те, що, по-перше, укладена угода Д'єрдя II Ракоці з литовським гетьманом про спільні військові дії проти Яна Казимира з метою його скинення і зведення на польський трон Сигізмунда Ракоці – брата трансільванського правителя. По-друге, вона передбачала також, що Я. Радзівілл «з усією Литвою і всіма тими, що знаходяться в незгоді, є добрим другом ясновельможного гетьмана і всіх Військ Запорізьких». Проте, Богдан Великий не дуже повірив словам про «дружбу» литовського гетьмана, бо надходили відомості про його діяння в Білорусі. Тому в листі до братів Ракоці (20 лютого) зажадав швидше «надіслати йому угоду найясніших князів Трансільванії і ясновельможного князя Радзівілла та литовців», а також повідомити «час, коли ясновельможный гетьман (тобто Б. Хмельницький – В.С.), найясніші князі Трансільванії і ясновельможный князь Радзівілл – кожний із свого боку, з усіма своїми силами – вторгнуться в Польщу і виконають свій намір». Для обговорення деталей реалізації плану майбутньої війни з Польщею направив до Д'єрдя Ракоці своє посольство²¹. Одночасно, аби отримати уявлення про позицію литовського гетьмана, направив до нього посольство полковника М. Нестеренка²².

Сумніви Б. Хмельницького щодо існування даної угоди, були не безпідставними. Під час переговорів з М. Нестеренком, Я. Радзівілл навіть словом не натякнув про зміну свого ставлення до повсталі України, що безумовно мало б місце у разі існування домовленості з Д. Ракоці стосовно спільних з козацькою Україною і Трансільванією військових дій проти Польщі. Князь підкреслював, що карав лише бунтівників – хлопів, котрі «підняли руку на своїх панів» (як пояснював свої дії в листі до Б. Хмельницького), і прагнув переконати українське посольство в необхідності Війську Запорізькому залишатися у підданстві Речі Посполитої²³. На початку березня українські послы прибули до Трансільванії, де з 26 березня до 6 квітня провели переговори з Д'єрдем II Ракоці. На жаль, поки що історикам не вдалося виявити

²¹ ДБХ. – С. 102; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом... – С. 43–44.

²² Грушевський М. Назв. пр. – С. 174; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге видання, доповнене, перероблене. – С. 197–198.

²³ ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 50. – Арк. 22–23; Biernacki W. Op. cit. – S. 105; Wisner H. Działalność wojskowa... – S. 73; Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 115.

джерел про їхній зміст²⁴. Проте, як свідчать листи гетьмана до братів Ракоці в середині травня (після повернення з Трансільванії свого посольства і приїзду трансільванського) Ракоці не тільки не передали копії угоди з Я. Радзівілом, але і відмовилися від плану наступу на Польщу. Не випадково Б. Хмельницький звернувся також з проханням до воєначальника і радника трансільванського правителя Я. Кемені переконати останнього рушити на Краків²⁵. Але марно. З березня Д'єрдь II Ракоці переорієнтовується на отримання підтримки з боку впливових польських магнатів, відповідно створення союзу з Україною відійшло на задній план²⁶.

Переконавшись, що надії на можливість досягнення взаєморозуміння з Я. Радзівілом і протестантськими колами Литви провалилися, гетьман у травні розробив план наступу на неї декількома напрямками²⁷. Наказним гетьманом призначив полковника Іллю Голоту, який отримав наказ об'єднати всі сили, що діють на литовському фронті, розгромити литовську армію, оволодіти столицею князівства м. Вільно, вийти до Вісли і возз'єднатися з головними силами української армії, очолюваної самим Б. Хмельницьким²⁸. Проте, на самому початку його виконання І. Голота зробив помилковий крок: замість того, щоб зайнятися формуванням війська, маючи всього 2,5–3 тис. воїнів, 17 червня почав штурм Загал'я, яке захищало 1,7 тис. жовнірів. Під час битви з тилу козакам несподіваного удару завдав підрозділ (350 осіб), прибулий на допомогу з Річиці. Українці зазнали нищівної поразки, а їх провідник загинув²⁹. Таким чином ситуація змінилася істотним чином. Тепер уже виникла реальна загроза вторгнення литовського війська до козацької України, чого почав добиватися від Я. Радзівілла польський король³⁰. Передбачаючи подібний розвиток подій, Богдан Великий на початку липня направив на

²⁴ *Копдуба М.* Між Замостям та Зборовом... – С. 45–46.

²⁵ Там само. – С. 52; ДБХ. – С. 120–121.

²⁶ *Копдуба М.* Між Замостям та Зборовом... – С. 46–51; *Częścik Ł.* Op. cit. – S. 19–20.

²⁷ *Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 41–42.

²⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 2, 39; скринька № 36 і 37/І. – Арк. 102; *Мицук Ю.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ, 2000. – С. 179–181.

²⁹ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. №1128. – Арк. 24–26; Від. VI. – Спр. №36. – Арк. 26, 39; *Мицук Ю.* Полковник Ілля Голота... – С. 184–187; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 112–117; *Kotlubaj E.* Op. cit. – S. 136–137, 365–366; *Wisner H.* Działalność wojskowa... – S. 74–75; *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 118–119.

³⁰ *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 119.

литовський фронт десятитисячний корпус наказного гетьмана Антона Ждановича з наказом будь-якою ціною не допустити прориву литовців на територію козацької України³¹.

Таким чином, Велике князівство Литовське займало в стратегічних планах українського гетьмана помітне місце. Спочатку він прагнув нейтралізувати його військові сили, а весною 1649 р. – оволодіти ним.

Stepankov Valerii

The Grand Duchy of Lithuania in the political plans of Bohdan Khmelnytsky (1648–the first part of 1649)

The article deals with the research of the urgent scientific problem of the fundamentals of the Ukrainian-Lithuanian connections in the middle of the 17th century formation. On the basis of the analysis of the different sources find out that B. Khmelnytsky in summer of 1648 tried, from the one hand, to avoid aggravation of the relations with the Grand Duchy of the Lithuania, and from the other hand – spread his authority upon its southern regions. Provided in historiography thesis about creation of plan of the joint action between the Ukrainian hetman, the prince of Transil'vaniya and Ya. Radziwall against the polish king on the beginning of 1649 is groundless. In spring of 1649 B. Khmelnytsky had matured intentions to capture territory of the Lithuanian Duchy, which failed because of defeats of the Ukrainian troops under Loev.

³¹ *Литинський В.* Твори. – Філадельфія, Пеннсілванія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 385–428; *Переяславський О.* Лоїв – Loiv. – Каліш, 1935. – С. 33–42; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. пр. – С. 220.

Перри Морин
(Бирмингем)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ И ВОПРОС О ВЫДАЧЕ МОСКОВСКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ САМОЗВАНЦА ТИМОФЕЯ АНКУДИНОВА (1650 г.)

В сложной истории украинско-русских отношениях 1648–1654 гг. требование московского правительства выдачи самозванца Тимофея Анкудинова играло интересную, но малоизученную роль¹.

В 1643–1644 г. московский подьячий Анкудинов (Акундинов, Акиндинов, Анкидинов) бежал в Польшу. Из Польши он направился в Константинополь, где называл себя царевичем Иваном Шуйским, сыном царя Василия Ивановича, умершего (бездетным) в польском плену в 1612 г. В 1648 г. Анкудинов отправился в Рим, потом вернулся через Венгрию в Речь Посполитую².

¹ О деле Анкудинова в общем контексте событий 1650 г. см., например: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1961. – Кн. V. – С. 564–571; *Hrushevsky M.* History of Ukraine – Rus'. – Volume 9, Book 1: The Cossack Age, 1650–1653. – Edmonton and Toronto, 2005. – Pp. 40–41, 54–56, 68, 113–132, 153–154, 161–162, 221, 224–226, 274; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2-ге видання, доповнене, перероблене. – Київ, 1995. – С. 270, 273, 282, 284, 286, 287.

² О карьере Анкудинова, см., например: *Соловьев С. М.* Указ. соч. – С. 464–467, 564–571, 607–611; *Симченко Ю.Б.* Лже-Шуйский II. Православный, мусульманин, католик, протестант // Русские: Историко-этнографические очерки. – М., 1997. – С. 14–41; *Чистов К.В.* Русская народная утопия (генезис и функции социально-утопических легенд). – С.-Петербург, 2003. – С. 99–104; *Мошин В.А.* Из истории сношений римской курии, России и южных славян в середине XVII в. // Международные связи России до XVII в. Сборник статей. – М., 1961. – С. 491–511; *Longworth P.* Ankininov, Timoshka (1617–1653) // Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. – Vol. 2. – Gulf Breeze, Florida, 1976. – Pp. 2–4; Русская силлабическая поэзия XVII–XVIII в. – Ленинград, 1970. – С. 85–90 (стихотворная декларация Анкудинова московскому посольству в Турцию); *Дубовик В.В.* Материалы по истории самозванца Т. Анкудинова в архивах Италии, Югославии, Эстонии, Швеции, Дании, Германии // Вестник архивиста: информационный бюллетень. – [М.], 1999. – № 4–5 (52–53). – С. 124–130; *Дубовик В.В.* Об особенностях цитации в текстах Тимофея Акиндинова // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 2. – С. 83–98; *Дубовик В.* Самозванцы. «Сыновья» Шуйского и их судьба // Родина. – 2005. – №11. – С. 31–34.

В 1650 г. Анкудинов появился на Украине, где сначала называл себя царевичем Иваном Васильевичем Шуйским и старался собрать войско запорожских казаков для вторжения в Московское государство. 1 августа 1650 г. русский монах Арсений Суханов, будучи в Торговище, узнал от одного бывшего киевского протопопа, что

в великой де пост был у них в Киеве человек, называет себя князь Иван Шуйской, а ныне он живет при гетмане Богдане Хмельнитцком и просил де у гетмана людей, чтоб ему ити на Московское государство войною³.

Не исключено, что Богдан Хмельницкий и его писарь Иван Выговский сначала собирались поддерживать Анкудинова. Сами Запорожские казаки, однако, не хотели помогать самозванцу. 23 сентября приехал в Торговище казацкий есаул Григорий, который сообщил Суханову, что

при гетмане де при Богдане ныне живет князь Иван Васильевич Шуйской, и гетман де указал ему давать корм. Да он же де было почал прибирать войско, чтоб ему ити на Московское государство, и то де сведали их начальныя казаки, и в том ему запретили, чтоб он такой замысел отставил, и смуты б не чинил меж православных христиан, а живет де в Лубнах в монастыре⁴.

Не получив военной поддержки запорожцев, Анкудинов называл себя просто «князем Шуйским», внуком (т.е., уже не сыном) царя Василия, и говорил, что хочет вернуться в Россию. Потом он раздумал, и остался на Украине, где жил в Лубнах, в Мгарском монастыре, под покровительством Богдана Хмельницкого⁵.

Царь Алексей Михайлович боялся, что Анкудинов получит военную поддержку украинских казаков. У запорожцев была традиция поддержки самозванцев. К концу XVI века они поддерживали разных претендентов (включая самозванцев) на молдавский престол.⁶ В Смутном времени в России в начале XVII в. они поддерживали и Первого и Второго Лже-дмитриев⁷. После окончания Смутного

³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далее: ВУР). – М., 1953. – Т. II: 1648 – 1651 годы. – № 76. – С. 183.

⁴ Там же. – С. 184.

⁵ Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 564–567; ВУР. – Т. II. – № 163. – С. 375–378; Там же. – № 181. – С. 418; Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археологической Коммиссией. – Т. III. – С.-Петербург, 1848. – № 73. – С. 261–265.

⁶ Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1961. – С. 44–69.

⁷ О самозванцах Смутного времени см., например: *Perrie M. Pretenders and Popular Monarchism in Early Modern Russia: the False Tsars of the Time of Troubles.* –

времени, никакие новые русские самозванцы не находили содействия в Запорожье, но в первой половине XVII века слухи часто распространялись и в России и в Речи Посполитой, что новый самозванец (Лжедмитрий или его лже-сын, «царевич» Иван Дмитриевич) появился на Украине и что казаки там оказывают ему военную помощь. Такие слухи нередко распространяли польские дипломаты, надеясь испугать русское правительство призраком новой Смуты. При этом король всегда уверял русских, что он сам не верит в подлинность этих самозванцев, и что он запрещал украинским казакам оказать им содействие⁸.

Итак, в первой половине XVII в. создавался и в России и в Речи Посполитой стереотип казаков как приверженцев самозванцев. Возможно, что сам Анкудинов усвоил этот стереотип, и поэтому искал поддержку именно на Украине.

Когда Анкудинов жил на Украине, московское правительство неоднократно пыталось добиться выдачи его в Россию.

В мае 1650 г. царь Алексей Михайлович приказал своим послам в Варшаву, Григорию Гавриловичу и Степану Гавриловичу Пушкиным, требовать у польского правительства выдачи Анкудинова⁹. В своих переговорах с королем и панами рады русские послы ссылались на условия Поляновского мирного договора 1634 г. и на договор московских бояр с польским послом Гаврилом Стемпковским в 1644 г. о выдаче самозванца Лубы (лже-царевича Ивана Дмитриевича). Поляки возразили, что русский договор с Стемпковским относился только к подданным польского короля, а не к беглецам из московского государства;¹⁰ и что, по условиям Вечного мира, ни польское ни московское правительство не отдадут друг другу беглецов. Русские послы ответили, что Тимошка – не обычный беглец; он живет в Запорожском Войске, где он ложно называется царским именем и «чинит в людех смуту».¹¹ Если поляки не отдадут его, то русские станут считать, что они, «наруша вечное dokonчанье, хотят держать тово вора к подысканью Московского государства»¹². Наконец польский король Ян Казимир неохотно согласился на требование русских послов и

Cambridge, 1997; *Dunning C.S. L. Russia's First Civil War; the Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty.* – University Park, Pennsylvania, 2001.

⁸ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 115–116, 156–157.

⁹ ВУР. – Том II. – № 144. – С. 342–344.

¹⁰ Луба был сыном польского шляхтича. О нем см. Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 248–254, 366, 460–461, 470, 471, 541, 571.

¹¹ ВУР. – Т. II. – № 144. – С. 346, 347.

¹² Там же. – С. 348

отправил на Украину русского дворянина Петра Протасьева и польского шляхтича Юрия Ермолича для поимки самозванца¹³.

В сентябре 1650 г. Протасьев и Ермолич имели встречи с Хмельницким в Ямполе, но гетман отказался выдать Анкудинова, ссылаясь на казачью традицию – не выдавать беглецов. Протасьев возразил, что лже-царевич не является обычным беглецом; Хмельницкий согласился, но говорил, что он не знает, где Тимошка теперь находится¹⁴. Потом гетман послал в Лубны свой универсал о выдаче самозванца Протасьеву, и обещал посланникам, что он пришлет Анкудинова царю. Но Протасьев и Ермолич не нашли самозванца ни в Лубнах ни у воеводы Адама Киселя в Киеве¹⁵.

В октябре русский посол на Украину Василий Унковский нашел Анкудинова в Чигирине, и просил Хмельницкого отдать ему самозванца¹⁶. Унковский объяснил гетману, что самозванчество Анкудинова бесчестит покойного царя Василия Шуйского, и также бесчестит Московское государство:

И таким именем непристойным себя называет такой худой человек, и тем позорит и по смерти великого монарха, государя царя и великого князя Василья Ивановича всеа Руси, и государство Московское тем бесчестит и делает ссоры¹⁷.

В переговорах с Унковским, гетман отказывал ему в выдаче самозванца. Хмельницкий повторил довод, раньше приведенный им Протасьеву и Ермоличу: «здесь казаки, и вольность всякая: человеку вольно к нам приехать отвсюду и жить безпечно»,¹⁸ а затем прибавил: «У нас здесь – что на Дону: кто откуль не приедет, выдачи нет»¹⁹. Потом гетман привел новый аргумент: если он выдаст Анкудинова царю, а сам потом хочет бежать в Московское государство «от неприятелей своих от лехов»,²⁰ царь может отдать его королю, и король, возможно, казнит

¹³ Там же.

¹⁴ *Соловьев С.М.* Указ. соч. – С. 567.

¹⁵ Там же. – С. 569; ВУР. – Т. II. – № 144. – С. 350–351. Ср. Там же. – № 181. – С. 417.

¹⁶ Там же. – № 181. – С. 411–417.

¹⁷ Там же. – С. 418.

¹⁸ Там же. – С. 417.

¹⁹ Там же. – С. 419. Ср. слова Ивана Выговского Арсению Суханову 6 ноября 1650 г.: «да и у вас, отче Арсение, на Дону тот же чин – никаких беглых людей не выдают» (Там же. – № 76. – С. 185). Показательно, что тогда как польское правительство в вопросе о выдаче беглецов ссылалось на условия Поляновского мирного договора, (см. Там же. – № 144. – С. 347.) Хмельницкий и Выговский ссылались на казацкие традиции, свойственные и запорожским и донским казакам.

²⁰ Там же. – № 181. – С. 418.

его²¹. Унковский ответил, что, если б Хмельницкий действительно искал убежище в Московском государстве, то он приехал бы служить царю как властный человек, и не назвался бы чужим именем. Анкудинов, наоборот, «не в пристойное имя влыгаетца, и таких воров во всех государствах отдают»:²² польский король, например, послал Лубу в Россию, и Волошский господарь выдал московскому посланнику Богдану Дубровскому другого самозванца [лже-Симеона Шуйского, в 1640 г. – М. П.]²³.

Хмельницкий говорил, что сам готов казнить Анкудинова, если услышит, что тот называется не только сыном царя Василия, но даже простым князем,²⁴ но ему нельзя выдать его царю без войскового ведома:²⁵ чернь встанет, если он отдаст «людей вольных в неволю»;²⁶ но он собирается договариваться со всеми полковниками и старшинами. Если они согласятся, он пошлет Анкудинова царю со своими посланцами²⁷. 21 октября, когда Унковский готовился к отъезду от Чигирина, гетманский писарь Иван Выговский подтвердил ему обещания Хмельницкого о выдаче Тимошки царю:

²¹ Там же. Ср. слова Хмельницкого Суханову, 9 ноября: «отче Арсение, каково то будет, естли я ныне перееду ко государю к Москве, а король меня у государя просит будет, и государь меня королю выдаст, и король меня убьет.» (Там же. – №76. – С. 190.) Этот вопрос был уместным, так как после восстания Хмельницкого русское правительство предоставляло убежище запорожским казакам, которые спасались от польского войска. См. например: Там же. – №46. – С. 100–101. См. также наказ Лариону Лопухину, московскому послу на Украину в январе 1651 г.: «А будет гетман учнет говорить: хотя они с поляки и помирились, только от них опасны, и только от них будет им какое утеснение и им опричь государевы милости детца негде, и Лариону велено говорить: хто ко государю приезжал и те пожалованы. А он, гетман, также пожалован будет честью и именем большим. Да и те, хто с ним приедут, пожалованы будут государевым жалованьем и землями. Да и наперед сего то бывало, которые чесные люди приезжали, и те были пожалованы.» (Там же. – №211. – С. 489.)

²² Там же. – № 181. – С. 418.

²³ Там же. Луба был привезен в Москву для допроса, а потом отпущен обратно в Польшу. (Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 248–254, 460–461, 470, 471.) Русский посол Б.М. Дубровский убил Лже-Симеона Шуйского, и привез его голову и кожу в Москву. (Там же. – С. 566; Лукин П.В. Народные представления о государственной власти в России XVII века. – М., 2000. – С. 106–107; Дубовик В. Самозванцы... – С. 32.) В Чигирине Унковский пытался нанять казака, который согласится убить Анкудинова, но ему это не удалось. (ВУР. – Т. II. – № 181. – С. 416.)

²⁴ ВУР. – Т. II. – № 181. – С. 418.

²⁵ Там же. – С. 417.

²⁶ Там же. – С. 419. Ср. слова Выговского Суханову, 6 ноября: «как де нам выдать его: ино нам и самим от войска напытать дела потому, что таких у нас звычайе не повелось...» (Там же. – № 76. – С. 186.)

²⁷ Там же. – № 181. – С. 419.

А ныне ево вам не отдал, впрямь боясь от войска, для того: только случитца вся чернь вместе, хто с ними зговорит? Тотчас нас обеих [очевидно, Выговского и Хмельницкого – М. П.] убьют до смерти. А ныне с полковники да старшинами договорися подлинно, по вашему договору, зделает, пришлет тово Тимошку с своими посланцы к государю²⁸.

Не ясно, действительно ли существовала опасность восстания «черни» против Хмельницкого, если б он выдал Анкудинова царю, или гетман просто пользовался этим аргументом для того, чтобы оправдывать свой отказ перед русским посланником. Речь гетмана о совещании с полковниками и старшиной, конечно, создавало вид демократизма (правда, демократии без «черни»), но такое совещание²⁹ также продлило процесс и отложило окончательное решение.

Наконец, в начале ноября приехал в Чигирин русский монах Арсений Суханов, который подал Выговскому письмо от иерусалимского патриарха Паисия с просьбой Хмельницкому отдать Анкудинова царю³⁰. Выговский объяснил Суханову, что гетман уже сообщил посланникам царя и короля, что ему нельзя выдать Анкудинова, но что он теперь собирается выслать Анкудинова из Запорожья: «мы учиним так: выбьем его из своей земли, откуда он пришел, туда и поди»³¹. Суханов уверил писарю, что царь будет считать отказ гетмана выдать самозванца московскому правительству и его решение выслать его из пределов Украины враждебным актом³². Выговский еще раз объяснил Суханову, что выдавать беглецов – это не в обычае у запорожских казаков; и он убеждал русского монаха, что Анкудинов не получает поддержки на Украине («зде де у нас никто к нему не приставет, с кем он пришел, с теми и живет»)³³ и что самозванец у них не пользуется никаким влиянием³⁴.

9 ноября у Суханова было свидание с Хмельницким. Разговаривали о преступлениях Анкудинова: убийца ли он, или просто вор? Гетман

²⁸ Там же. – С. 421, см. также С. 440.

²⁹ «Дума»: Там же. – С. 440.

³⁰ Там же. – № 76. – С. 185.

³¹ Там же. Возможно, что это решение было принято Хмельницким и Выговским до совещания казацких офицеров: см. *Hrushevsky M.* Op. cit. – Pp. 154, 161–162.

³² ВУР. – Т. II. – № 76. – С. 186.

³³ Там же. В октябре 1650 г. чигиринский атаман Алексей сказал русскому послу Василию Унковскому, что Анкудинова поддерживает и поощряет русский изменник Бориско Тимофеев сын Грязной. (Там же. – № 181. – С. 419, 420.) О слухах на Украине и в Польше о том, что Анкудинов собирает большую армию, см. *Hrushevsky M.* Op. cit. – P. 122.

³⁴ ВУР. – Т. II. – № 76. – С. 186.

уверил Суханова в том, что Тимошка говорил на Украине, что он бежал из Москвы потому, что совершил там убийство: «и нам забийца отнюдь нельзе выдать», утвердил Хмельницкий³⁵. Русский монах сказал гетману:

что беглых или воров или забийц выдать, то есть дело малое и просить его никто не станет. А что называтись кому царским сыном, то есть дело необычное и странное, в том тебе греха не будет, что ево ко государю и отошлешь³⁶.

Но гетман ответил, что Тимошка у них не называется царским сыном, а просто князем Шуйским.³⁷

11 ноября Выговский показал Суханову лист Хмельницкого царю, о запрещении Анкудинову жить на Украине.³⁸ Писарь уверил монаху, что гетман недоволен самозванцем, и «казаки на него стали кручинится и меж себя переговаривать, что преже де сево от таких [самозванцев – М. П.] проливались крови многие»³⁹.

Гетман выслал самозванца из Запорожья к трансильванскому князю Дьерду II Ракоци. Из Венгрии Тимошка уехал в Швецию⁴⁰. В 1653 г. его выдали из Голштинии русскому правительству, и он был казнен в Москве.

Несмотря на современный стереотип запорожцев как приверженцев самозванцев,⁴¹ они не хотели оказать Анкудинову военное содействие

³⁵ Там же. – С. 190. Суханов убеждал гетмана, что Анкудинов никого не убил (Там же), но ср. рассказ Унковского Хмельницкому о том, что Тимошка «на Москве своровал, учинил смертное убойство, жену свою убил до смерти». (Там же. – № 181. – С. 417.)

³⁶ Там же. – № 76. – С. 190.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. – С. 191; См. лист Хмельницкого царю Алексею Михайловичу: Там же. – № 190. – С. 464.

³⁹ Там же. – № 76. – С. 191.

⁴⁰ В 1652 г. его товарищ Костка Конюховский рассказывал у пытки в Москве: «Как был Тимошка у Хмельницкого и послышал о псковском смятенье [псковском восстании 1650 г. – М. П.], то начал просить гетмана, чтоб отписать об нем к шведской королеве, и Хмельницкий отказал, потому что у него ссылки с шведскою королевою нет, а напишет об нем к Рагоци.» (Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 610.) Костка добавил: «Теперь своему замыслу Тимошка ни от кого помощи, кроме черкас, не чаёт, писарь Выговский ему друг и брат названный, по нем он надежду на черкас имеет. Как был он у Хмельницкого, и в то время, умысля с Выговским, писал к крымскому, чтоб тот принял его к себе, но крымский ничего на это ему не отвечал.» (Там же.)

⁴¹ Стереотип продолжал свое существование: в 1673 г., после поражения восстания под предводительством Степана Разина, появился в Запорожье Лжецаревич Симеон Алексеевич, но кошевой атаман Иван Серко выдал его московскому правительству: см., например, *Perrie M. Pretenders in the Name of the Tsar: Cossack*

против России; но, с другой стороны, они не были готовы выдать его царскому правительству. При таких обстоятельствах решение Хмельницкого выслать его из Украины являлось разумным – и, возможно, единственным возможным – выходом из трудного положения.

Доводы, приведенные Богданом Хмельницким в пользу его отказа выдать Анкудинова русскому правительству, были основательными. Но надо также иметь в виду более общий контекст русско-польско-украинских отношений после Зборовского мирного договора 1649 г. Зборовский мир был непрочным, и Хмельницкий продолжал искать союзников. При неохоте московского правительства оказать военную помощь украинцам в их борьбе с Польшей, присутствие русского самозванца в Запорожье предоставило Хмельницкому возможность оказать давление на Россию. Русские боялись не только союза украинцев с Крымом и Турцией против Московского государства, но также вторжение запорожских казаков в Россию в поддержку самозванца, как в Смутное время начала XVII в. Хмельницкий, однако, не оказал военную помощь Анкудинову, и вместе с крымцами вступил не в Московию, а в Молдавию. Но царь, несмотря на такие знаки дружбы со стороны гетмана, еще не был готовым на войну с королем, и русское правительство не делало новых уступок запорожцам (возможно, попытка гетмана играть самозванческую карту дала противоположный результат)⁴². Хмельницкий в свою очередь не согласился на выдачу Анкудинова.

Этот эпизод во многих отношениях своеобразен, но материалы дела Анкудинова бросают свет не только на отношение казаков к феномену самозванчества, но также на разные более широкие аспекты русско-украинских отношений (например, на взаимное право переселения и убежища), и также на вопрос о том, как принимали решения в новом казацком государстве⁴³.

‘Tsareviches’ in *Seventeenth-Century Russia* // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. – Band 56. – 2000. – Pp. 252–253.

⁴² См. *Torke H.-J.* *The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century* // *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. – Ed. Peter P. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 44.

⁴³ О ролях войсковой рады, старшинской сходки и самого гетмана, см., например, *Plochy S.* *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001. – Pp. 209–220.

Perrie Maureen

Bohdan Khmelnytsky and extradition question of impostor Timofey Ankudinov to Moskow government (1650)

In 1643/4 the chancellery clerk Timofei Ankudinov fled from Moscow to Poland and then to Constantinople, where he called himself Tsarevich Ivan Shuiskii, the son of Tsar Vasiliï Shuiskii, who had died (childless) in Polish captivity in 1612. In 1650 Ankudinov appeared in Ukraine, where he tried to recruit an army of Zaporozhian cossacks to invade Muscovy. The cossacks did not support him, however, and he then called himself simply 'Prince Shuiskii', Tsar Vasiliï's grandson, and lived in the Mhar monastery at Lubny under Bohdan Khmel'nyts'kyi's protection.

The Russian government was afraid that Ankudinov would obtain military support from the Ukrainian cossacks in order to attack Muscovy, as pretenders had done in the Time of Troubles in the early 17th century. They made repeated attempts to obtain Ankudinov's return to Moscow. King Jan Kazimierz agreed to the demand of the Russian ambassadors G.G. and S.G. Pushkin for the pretender's extradition, and sent envoys to Khmel'nyts'kyi, but the hetman argued that the cossacks did not return fugitives. Khmel'nyts'kyi made the same argument to the Muscovite ambassador to Ukraine, Vasiliï Unkovskii, and to the Russian monk Arsenii Sukhanov. Khmel'nyts'kyi and his secretary Ivan Vyhovs'kyi also argued that the rank-and-file cossacks would protest if Ankudinov was handed over to the tsar without their agreement. On 11 November 1650 Khmel'nyts'kyi expelled Ankudinov from Ukraine. The pretender went to George II Rakoczi in Transylvania, then to Sweden. He was finally extradited from Holstein and executed in Moscow in 1653.

In view of the fact that the cossacks were willing neither to support Ankudinov against Russia, nor to hand him over to the tsar's government, Khmel'nyts'kyi's decision to expel him from Ukraine was a sensible compromise. The broader context of Russian-Polish-Ukrainian relations is also relevant. At a time when Khmel'nyts'kyi was seeking the tsar's assistance against Poland, the pretender's presence in Ukraine provided the hetman with an opportunity to exert pressure on Moscow. But the tsar did not offer any new concessions, and Khmel'nyts'kyi responded by refusing to extradite Ankudinov.

*Газін Володимир
(Кам'янець-Подільський)*

ЛИТОВСЬКА ЕЛІТА МІЖ ШВЕЦІЄЮ, МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ В СЕРЕДИНІ 50-х рр. XVII ст.

Середина 50-х рр. XVII ст. стала складним періодом в історії Великого князівства Литовського. Саме тоді, з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. та шведського наступу проти Речі Посполитої, землі ВКЛ стали об'єктом агресії з боку Московської держави та Швеції. За таких умов литовсько-білоруська правляча верхівка опинилася перед важким вибором: зберігаючи вірність Речі Посполитій, спільно з військами польського короля Яна Казимира виступити проти ворогів республіки чи прийняти зверхність одного з сильних противників: московського царя чи шведського короля. Водночас, активний вплив на перебіг подій у Великому князівстві Литовському намагався чинити й уряд Богдана Хмельницького. Це також, в свою чергу, відобразилося на політичній позиції литовської верхівки.

Дане питання частково знайшло відображення в роботах українських істориків В. Горобця, В. Смолія і В. Степанкова, Я. Федорука, Т. Чухліба¹, російських дослідників Л. Заборовського, Е. Кобзарєвої, Т. Яковлевої². Проте, вважаємо за доцільне виокремити

¹ *Горбець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 796–861; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

² *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М.: Наука, 1981. – 180 с.; *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М.: Наука, 1994; *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1999. – 300 с.

дану проблему й проаналізувати позицію литовської верхівки в умовах фактичної боротьби за землі Великого князівства Литовського між Швецією, Московською державою, Польщею та козацькою Україною. У даній розвідці ми спробуємо проаналізувати передумови розколу в її середовищі та з'ясувати які мотиви рухали тими чи іншими угрупованнями литовської верхівки.

Відзначимо, що виключний вплив на тогочасну міжнародну ситуацію мало укладення українсько-московського договору 1654 р. Він, по-перше, створив передумови для активізації зовнішньо-політичного курсу Московської держави, особливо його європейського вектору. Саме після 1654 р. Москва, отримавши союзника в особі козацької України, почала відкрито претендувати на нове місце серед європейських держав. По-друге, ознаменувавши де-юре вихід козацької України зі складу Речі Посполитої, укладення українсько-московської угоди призвело до суттєвого військового та політичного послаблення Польщі. Це створило можливості для здійснення експансії щодо неї з боку сусідніх держав. По-третє, Українська козацька держава, заручившись підтримкою з боку Москви, могла розраховувати на подальшу успішну війну проти Польщі. Насамкінець, Швеція не могла не скористатися з послаблення Речі Посполитої для розширення своїх володінь.

Напередодні війни з Річчю Посполитою московським урядом були розроблені плани військових дій, в яких головна роль відводилася наступові в Білорусії та Прибалтиці. Відвоювання територій, які були втрачені на початку століття та вихід до Балтійського моря розглядалися як стратегічні завдання, виконання яких має створити передумови для значного посилення економічних та військово-політичних позицій Московської держави в Європі. Фактично мова йшла про утвердження нового статусу Росії на європейській арені. Відтак, саме територія Великого князівства Литовського розглядалася як основний театр дій 1 російської армії та землі, що природно мають ввійти до складу царських володінь.

Уже з початку 1654 р. розпочалася активна підготовка до війни, а 18 травня після оголошення війни польському королю сам цар виступив з Москви. Разом з ним були бояри Б.І. Морозов, І.Д. Милославський. Командування основними силами здійснювали: князі Я.К. Черкаський та С.В. Прозоровський. Передовий полк очолювали М.І. Одоєвський та Ф.Ю. Хворостинін. Тоді ж були видані царські маніфести, в яких усе православне населення Литви закликалося до виступу проти спільного ворога та прийняття підданства московського царя. У царських

зверненнях відзначалося, що «...богохранимое наше царское величество за божиею помощью, собравшись со многими ратными людьми на досадителей и разорителей св. восточной церкви греческого закона, на поляков, вооружаемся....чтоб за многие королевские неправды и за нарушения вечногo докончания воздалась мечь....прежде нашего царского пришествия разделение с поляками сотворите, как верою, так и чином, хохлы, которые у вас на головах постригите... Которые добровольно... верны нам учинятся, о тех мы в войске заказ учинили крепкий, да сохранены будут их дома и достояние от воинского разорения»³. Загалом кампанія розвивалася надзвичайно успішно. Уже 4 червня поступила інформація про взяття Дорогобужа, 11 червня – Невеля, 14 червня – Білої. 26 червня розпочалися перші сутички з польсько-литовськими військами під Смоленськом, а через два дні туди прибув і сам цар з основним військом. Облога Смоленська тривала до середини вересня 1654 р. (литовські війська здали місто 23 вересня). За це час росіянами була здобута значна територія з містами Полоцьк, Ярославль, Мстиславль, Дісна, Друя, Орша. Успішно діяли українські козацькі полки під керівництвом наказного гетьмана І. Золотаренка, які здобули в серпні Гомель, Печерськ, Новий Бихів та Пропойськ. Загони полковника Поклонського оволоділи Могилевом⁴.

Перший етап воєнної кампанії завершився до кінця 1654 р. Через тривожну інформацію, що поступала з Москви, пов'язаною з поширенням мору, цар змушений був припинити похід та повернутися в столицю. Проте, результати попередніх дій московських військ були вражаючими. Ними було відвойовано значну територію колишніх російських земель та зайнято Білорусію. Окремі московські загони активно діяли в межах литовських територій. Литовські війська чинили опір. В окремих випадках їм вдавалося завдати відчутних ударів московській армії.

Навесні 1655 р. розпочинається другий етап кампанії. Землі ВКЛ стали об'єктом експансії практично одночасно з боку Москви і Швеції. Це яскраво демонструвало те, що саме на території Литви гостро зіткнулися інтереси цих двох держав. Фактично, мова йшла про боротьбу за першість в регіоні. І якщо одним із завдань, які в цей час постали перед російським урядом, був вихід до Балтійського моря, як одна з головних передумов подальшого політичного і економічного

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

³ Цит за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т. 9–10 // Сочинения в 18-ти кн. – Кн. V. – М.: Мысль, 1990. – С. 601–602.

⁴ Там же. – С. 602–603.

розвитку Московської держави, то головним завданням шведського уряду було недопущення цього.

У березні 1655 р. московські війська розпочинають свій литовський похід. Цар особисто взяв участь в ньому. Безпосереднє керівництво військами здійснював воєвода князь Я.К. Черкаський, також були присутні новгородський воєвода С.А. Урусов, а також призначений воєводою в Друю, один з головних ідеологів активної балтійської політики Росії А.Л. Ордін-Нащокін⁵. Практично одночасно шведські війська здійснюють наступ в Лифляндії. На думку шведського керівництва, у випадку зіткнення з Москвою можливим був варіант, за яким Лифляндія відходила Швеції, а Литва – Росії⁶. Шведські війська очолював лейтенант-генерал Магнус Габріель Делагарді. Уже 9 липня він здобув Динабург. Дещо пізніше до російського командування надходить інформація, що шведи планують напасти на Кольський острог.

В умовах, коли обидві сторони намагалися уникнути безпосереднього зіткнення, користуючись конфліктом між Литвою та Кораною, і Швеція, і Москва розпочали боротьбу за вплив на литовську еліту.

Влітку 1655 р. головною ціллю російських військ стала столиця ВКЛ Вільно. Як повідомляв королю гетьман великий литовський та воєвода віленський Януш Радзивіл, 1 серпня московські війська вже стояли за три милі від міста. При цьому він акцентував увагу на тому, що фактично в небезпеці опинилася доля всієї Речі Посполитої. Він писав, що „...якщо б Слуцьк опинився в руках противника, то відкрилися б йому дороги не лише до Слоніма, Волковийська, але й до Пінська и Берестя – аж до самої Варшави тракт...”⁷.

У районі Вільно литовці концентрують основні свої сили. Зі своїми військами сюди прибув Я. Радзивіл та польний литовський гетьман, писар великий та підскарбій великий литовський Вінцент Корвін Гонсевський (Госевський). Наприкінці липня до московського командування надходили відомості, про прибуття в район Вільно нових загонів литовської шляхти⁸.

⁵ Кобзарєва Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 50.

⁶ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С. 121.

⁷ Цит за: Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656). – С. 811.

⁸ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – С. 8.

Попри це, враховуючи нестачу сил для відсічі противника, не отримуючи військової допомоги з Польщі, литовське керівництво прикладає зусилля, щоб відвернути здобуття московським військами Вільна. Головною метою стає припинення бойових дій. Вони здійснюють спроби домовитися про перемир'я з московськими боярами. Так, 25 липня московським воєводам надходить лист від віленського єпископа Єжи Тишкевича та спільне послання, підписане Є. Тишкевичем, Я. Радзивілом, В. Гонсевським та рядом високопоставлених представників литовського війська. У вказаних листах містилося прохання припинити військові дії та вчинити перемир'я до часу, коли за царського посередництва розпочнуться польсько-російські переговори. При цьому керівники ВКЛ наголошували, що *«...все мы готовы помереть за королевство наше Польское и Великое княжество Литовское до единого»*⁹.

Звичайно, в умовах значної переваги в силах (в район Вільно на початку серпня підійшли війська під керівництвом Я. Черкаського, а також полки очолювані самим царем Олексієм Михайловичем, підрозділи князя О. Трубецького та воєводи В. Шереметьєва, що наступали в напрямку Слуцька та Полоцька) московське керівництво не бажало навіть говорити про якесь перемир'я. Натомість в царській грамоті до воєвод з явним драгуванням говорилося, що дані листи викликали *«подивление и посмех»*. Цар вкотре наголошував, що війна викликана численними *«грубостями и неправдами»* з боку польського короля, що польська сторона відхилила всі спроби царя вирішити конфлікт мирними засобами. При цьому зазначалося, що біскупу і гетьманам не слід було писати боярам, чого *«николи не бывало в Коруне Польской»*, а необхідно було звертатися безпосередньо до царя *«...чтоб мы, в.г., пожаловали ево бископа, и всяких чинов людей, разоренья им никакова чинить не велели, а велели им бытии под нашею, ц. в-я, высокою рукою в нашем, государском, милостивом жалованье»*¹⁰.

Зі свого боку, московське керівництво докладає зусиль, щоб змусити литовську аристократію присягнути на вірність Росії. Так уже 20 серпня до литовських гетьманів Я. Радзивіла та В. Гонсевського та біскупа Є. Тишкевича в табір, що розташовувався в Кейданах на р. Невяжі, прибув царський гонець окольничий Василь Ліхарев з пропозицією прийняти підданство царя. При цьому в царському листі зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським *«... жалованьем свыше королевского во всем вдвое и втрое»*. А в розмові

⁹ Там же. – С. 9–17.

¹⁰ Там же – С. 15, 20.

з Радзивілом царський посланець говорив: *«Коли ты хочешь быть виленским воеводою, и ты поищи государские милости к себе и будь в подданстве ц. в-а у г-я нашего. И государь тебя пожалует, учинит тебя великим гетманом ВКЛ, виленским воеводою, да пожалует тебя государь всеми твоими маетностями. Да сверх того пожалует тебя государь своим великим царским жалованием, не токмо гетманством, и превысокою своею царскою милостью пожалует»*¹¹. Фактично маємо прямий підкуп представників литовської верхівки. Однак всі спроби московського керівництва змусити їх до підданства виявилися марними. Напередодні прибуття Ліхарєва в литовський табір 18 серпня 1655 р. між литовською верхівкою та Швецією було укладено Кейданський договір, який передбачав входження Литви до складу Швеції як автономної провінції¹². При цьому Я. Радзивіл в розмові з московським посланцем зазначав, що на таке рішення мали вплив декілька чинників. По-перше, катастрофічне становище литовського війська в умовах наступу шведів, коли польський король відмовився надати необхідну допомогу. По-друге, на думку гетьмана, цьому сприяли дії самого московського керівництва та російських військ. Зокрема, він вказував, що хотів укласти з царем *«договор добрый»* та *«быть у г-я в подданстве»*, проте воеводи, не давши жодної відповіді на гетьманські пропозиції, затримали литовських посланців. У той же час, на що звертав увагу Я. Радзивіл, московські війська чинили в Литві неприпустимі безчинства: *«А в уездах около Виллы (Вильна – В.Г.) ратныя г-вы люди крестьян, и жонок, и малых робят посекают всех и дома палят»*. А гетьманський коньєр Ян Мереїнський говорив Ліхарєву, що поширені випадки, коли московські вояки змушують литовських селян-католиків перехрещуватися¹³. По-третє, на нашу думку, певну роль відіграли і особисті якості Януша Радзивіла, про якого той же Мереїнський говорив, що гетьман *«...человек великой и в неволи ни в какой не бывал, а нынеча быть в невольниках не хочет»*¹⁴. Відтак, у пошуках виходу зі складної військової ситуації (за умови, коли польський король був неспроможний надати необхідну допомогу) Я. Радзивіл змушений звернутися за допомогою до Швеції. Керівництво останньої охоче пішло на укладення договору, як зазначав сам гетьман, *«...принять нас хочет на всей нашей воли, как*

¹¹ Там же. – С. 23–25.

¹² Кобзарєва Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 55.

¹³ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 26–27.

¹⁴ Там же. – С. 28.

¹⁵ Там же. – С. 26.

у нас обыкло»¹⁵. Відтак сам Радзивіл писався як «гетьман шведського короля і ВКЛ великий гетьман». Хоча, як цілком слушно звертає увагу український історик Я. Федорук, сама угода була підписана лише невеликою групою литовської еліти, яку очолював гетьман Януш Радзивіл, проте саме через це вона формально відображала позицію всього Великого князівства Литовського¹⁶, все ж вважаємо, що позиції прихильників прошведської орієнтації в середовищі литовської верхівки виявилися доволі слабкими. Навіть не всі з оточення великого литовського гетьмана поділяли його погляди, щодо підданства шведському королю. Невдоволення підписанням Кейданської угоди виказував уже в розмові з Ліхаревим польний гетьман В. Гонсевський, заявляючи, що не бажає бути зрадником польського короля. При цьому він вкотре наголошував, що в інтересах як Московської держави, так і Польщі з Литвою укладення між ними вічного миру, як надійної протидії агресивним планам Швеції¹⁷. Ще яскравіше проявилися хитання в литовському таборі під час посольства до Москви представників литовських гетьманів (Радзивіл все ж не полишав надії на можливість примирення з Московією).

2 вересня 1655 р. разом з Ліхаревим до московського табору з грамотою до воєводи Я. Черкаського та проханням про припинення військових дій й укладення миру з королем прибули посланці литовських гетьманів: староста росеньський Станіслав Вінцент Орда та довірена людина В. Гонсевського хорунжий його панцерної хоругви Стефан Францишек Медекша¹⁸. Московське керівництво вирішило максимально продемонструвати свою ласку до литовців, намагаючись прихилити їх на свій бік. Так, царем була надіслана грамота з розпорядженням Черкаському наділити посланців щедрим жалуванням (дати Орді та Медекші по сороку соболів), а Радзивілу та Гонсевському відіслати листи, а також дві жалувані грамоти, два сорока соболів та сорок в 60 карбованців і сорок в 50 карбованців. При цьому говорилося: *«Коли они учнут нам, в г-ю, служить, и службу свою покажут, и присягу учинят, и мы, в.г., пожалуем их нашим, государским, милостивым жалованьем, свои, г-кие очи видеть велим»*. Принагідно відзначимо, що в грамоті говорилося, щоб посланців

¹⁶ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654–1656). – С. 811.

¹⁷ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 30–31.

¹⁸ Там же. – С. 34; Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 129.

обдарувати таємним чином (очевидно, ті остерігалися негативної реакції з боку гетьманів)¹⁹.

Зерна щедрості, посіяні московським керівництвом, знайшли сприятливий ґрунт. Черкаський відзначав, що литовські посланці надзвичайно зраділи подарункам і заявили про готовність служити царю. При цьому В. Орда й С. Медекша запропонували воєводі порадити царю надіслати грамоти «с милостивым словом» старості жмудському Эжи Глебовичу та шляхті. Сам Орда говорив, що «учнет казать кому он верит тайным обычаем». С. Медекша, в свою чергу, наголосив, що царська милість до Глебовича потягне підпорядкування всього Жмудського староства, яке «многочудно и богато»²⁰.

Московське керівництво не могло не скористатися з таких порад. Відтак, невдовзі були надіслані відповідні грамоти до жмудського старости Глібовича та шляхти, в яких містилися обіцянки в разі їх присяги царю надати жалувані грамоти на всі їхні маєтності, не порушувати шляхетські права й вольності²¹. Самі ж литовські посланці В. Орда й С. Медекша отримали наказ всіма силами привертати литовську шляхту на бік Москви та переконувати її у необхідності прийняття зверхності царя. Як зазначалося в царській грамоті, «... также и его, Станислава Орды, служба у нас, в г-я, забвенна не будет»²². Фактично, таким чином московська влада отримувала старанних агентів, які стали поширювати промосковські настрої в середовищі шляхти. Об'єктом дії московської політики стали представники литовських шляхетських кіл, які або були незадоволені саме прошведською політикою вищих можновладців, або прагнули, зайнявши діаметрально протилежну позицію, потіснити їх на верхівці влади ВКЛ, або просто могли спокуситися обіцяними царем подачками.

Фактично складається ситуація, за якої литовська еліта розколюється на кілька частин. На чолі противників прошведського курсу Я. Радзивіла стає вітебський воєвода Павло Сапіга. Ярослав Федорук останнього разом з польним гетьманом Гонсевським відносить до керівництва промосковської партії в середовищі литовської еліти²³. Проте, на нашу думку, тут доцільніше було б говорити саме про антишведське угруповання ніж промосковське. Наступні контакти Сапіги та його представників з московськими урядовцями продемонстрували, що вітебський воєвода, насамперед, намагався

¹⁹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 35–36.

²⁰ Там же. – С. 39–40.

²¹ Там же. – С. 40–42.

²² Там же. – С. 43.

²³ Федорук Я. Переговори... – С. 812.

відстоювати інтереси литовської шляхти, при цьому повсякчас декларував свою вірність Речі Посполитій. Вияв вірності Яну Казимиру на противагу «зраднику» Я. Радзивілу обіцяв йому отримання певних дивідендів з боку польського короля та надію на утвердження на вершині литовської владної піраміди. Очевидно, тут мало місце звичайне змагання за владу. Так, останній зрозумів, що єдиний і цілком дієвий спосіб посперечатися за впливи в державі – це виступити опонентом Радзивіла. Отже, на початку вересня 1655 р. він фактично обирається противниками прошведського курсу на посаду великого литовського гетьмана.

Звичайно, що московський уряд в цей час помітно активізує свою політику, спрямовану на привернення на свій бік литовської шляхти. На початку вересня 1655 р. до В. Гонсевського направляєтья постільничий Ф. Ртіщев. Проте, останньому не вдалося зустрітися з польним гетьманом. У того вийшов конфлікт з Радзивілом, як повідомляв Ртіщев, «...Гонсевской с Родивилом разошлис» відразу після того, як направили до царя своїх посланців Орду й Медекшу. Відтак за наказом Радзивіла польного гетьмана було арештовано і на час посольства Ртіщева той перебував в ув'язненні.

Не зустрівшись з Гонсевським, Ф. Ртіщев отримав пропозицію їхати до Бреста, де знаходилася ставка Павла Сапіги і зустрітися з ним для того, щоб обговорити державні справи. На відмову царського посланця, що він не має повноважень зустрічатися з Сапігою, а посланий лише для розмови з польним гетьманом, маршалок П.С. Галімський, направлений Сапігою до Ртіщева, зауважив, що саме Сапіга є великим литовським гетьманом і «...он власть имеет больши Гонсевского»²⁴.

26 вересня відбулася зустріч Ртіщева з П. Сапігою. У своїй відписці царський посланець відзначає, що «...гетман Павел Сапега, и сенатори пили чашу про в г-я, про е. ц. в-о здоровье и про королевское вкупе»²⁵. Проте це аж ніяк не означало бажання новообраного гетьмана прийняти підданство царя. Уже під час цих переговорів з литовським гетьманом та його представниками з'ясувалося, що Сапіга, виступаючи проти підданства шведам, все ж залишається на позиціях збереження вірності польському королю. Суть його пропозицій до московського уряду полягала в припиненні військових дій на території Литви та започаткуванні мирних переговорів між Московською державою та Польщею²⁶.

²⁴ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия. – С. 49.

²⁵ Там же. – С. 50.

²⁶ Там же.

20 листопада 1655 р. з Ртіщевим від Сапіги було направлено до бояр гінця Глядовицького з грамотою до царя і бояр з проханням про припинення війни і статтями перемир'я. У грамоті П. Сапіга називався литовським гетьманом і титулував короля як володаря білої Росії. Це викликало гостру реакцію з боку московських урядовців, які вказували, що цей титул належить царю²⁷. Зміст самої грамоти, як зауважує цілком справедливо Я. Федорук, був цілком обґрунтованим як з погляду ВКЛ, так і Корони Польської²⁸. Так, насамперед, там містилося прохання, щоб цар припинив свій наступ у Литві та розпочав переговори з Яном Казимиром про умови перемир'я. Також говорилося, щоб до початку з'їзду російських та польських послів було дозволено литовській шляхті повернутися до своїх маєтків, що знаходилися на зайнятій московськими військами території²⁹. Як бачимо, Сапіга і його прибічники (новгородський воєвода П.-К. Вяжевич, брестський воєвода М. Брезовський, воєвода мстиславський Горський та маршалок великий ВКЛ К. Завіша), йдучи на контакт з московським керівництвом, насамперед, намагалися врятувати Литву від цілковитого розорення московськими військами. У той же час жодним словом не говорилося про бажання прийняти підданство царя. Невдоволення позицією литовців проявилось в боярській грамоті до Сапіги. Зокрема, там вкотре литовців звинувачували у неправомірному написанні своїх посад, у яких згадувалося Велике князівство Литовське. Між тим, як зазначали бояри, «...даровал бог.... нашему, е. ц. в-у... всю Белую Русь, и стольный город Вильню, и иные многие воеводства, города и места ВКЛ....е. ц. в-о учинился на всей Белой России, и на Великом княжестве Литовском, т на Вольне и Подолии великим государем»³⁰. Далі містилася порада, щоб литовці краще просили милості в царя і піддалися під його «высокую руку»³¹.

Тут слід відзначити, що якщо вище керівництво Литви прагнуло проводити гнучку політику, постійно торгувалося з метою збереження своїх привілеїв та влади, при цьому, очевидно, у стосунках з Москвою намагалося відстоювати інтереси Польщі, то значно рішучішу позицію в сенсі прийняття московської влади зайняла менш значна литовська шляхта, яка особливо страждала від російської експансії.

²⁷ Бантыш-Каменский Н.Н. – Ч. 3. – С. 129.

²⁸ Федорук Я. Переговори.... – С. 812.

²⁹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия. – С. 64–65.

³⁰ Там же. – С. 69.

³¹ Там же. – С. 70.

У відповідь на московські грамоти в жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковича шляхтич Павло Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта приймала підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків та католицької церкви в Литві, зрівняння в правах литовського населення і *«народу Московского»*, дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Також мова йшла про повернення литовській шляхті її маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви. Серед інших прохань містилося наступне: *«...чтоб яко панство наше ВКЛ, также страны, здавна до него належачие, а непристойно через чины польские от княжества Литовского отлученные, как Украина, Подолье и Волынь и иные, во едино панство слученное нераздельно было. А затем з государством е. ц-й м-и верною унею случено пребывало, как была пред тем с Коруюю Полскою, так чтоб тот народ наш с народом государств е. ц-й м-и московским во всем изровнян был»*³².

Щодо останньої пропозиції, то тут слід відзначити одну вельми цікаву деталь. Так, царська відповідь на неї, на перший погляд, свідчила про незгоду царського уряду таким чином вирішити українське питання. У самому тексті цитованого документу на полях значилося: *«Унее быть по Березу»* (тобто лише на литовських землях)³³. Проте, на нашу думку, тут мало місце звичайне нерозуміння московськими боярами змісту даного прохання. Термін *«унія»* застосований литовцями був сприйнятий як прохання дозволити на нелитовських землях діяльність уніатської церкви. Очевидно, це зрозуміли і самі литовці. Відтак, під час наступних переговорів, коли російська сторона вкотре наголосила, що *«...уня не быть»*, литовські послы змушені були пояснювати, що *«... то де слово, что унея, не к вере, но к соединению или к случению народов, чтоб их соединить по прежнему»*. Відтак, коли литовці пояснили значення вживаного ними терміну, а також взагалі вилучили його замінивши на: *«...чтоб ВКЛ и страны, к нему належачие....в одно государство нераздельно, и соединено и случено пребывало»*, відповідь російської сторони вже не була настільки категоричною. Уже значилося: *«По той статье ц. в-а милостивый указ и изволение будет вперед»*³⁴.

³² Там же. – С. 89.

³³ Там же. – С. 86, 90

³⁴ Там же. – С. 94.

Отже, маємо підстави стверджувати, що позиція Московської держави в середині 50-х рр. XVII ст. не відзначалася чіткістю в сенсі захисту інтересів України. У кінцевому результаті це проявилось і в ході Віленських переговорів, і в майбутньому, коли заради власних інтересів Москва пішла на поділ козацької України по Дніпру. Спроби ж частини сучасних російських істориків виставити московський уряд послідовним захисником інтересів козацької України під час Віленських перемовин³⁵ зрозумілі, але, на нашу думку, безпідставні.

Таким чином, в середовищі литовської шляхти оформилося і чітко промосковське угруповання. Його найяскравішими представниками були ошмянський староста Адам Сакович, підкоморій літицький і воєвода віленський Яків Кунцевич. Уже 26 листопада шляхта вілкомірського, упітського й жмудського повітів під начальством останнього підписала угоду з воєводою Семеном Урусовим, яка передбачала її підданство московському царю на основі збереження всіх шляхетських вольностей, повернення маєтків та гарантування прав католицької церкви³⁶.

При цьому така активність литовської шляхти викликала занепокоєння у ряду сенаторів ВКЛ, які вважали виключно своїм правом укладення подібних угод від імені всього Великого князівства Литовського. Свідченням цього є лист до царя воєводи троцького Миколи Стефана Паца. У ньому останній висловлює радість з того, що Олексій Михайлович ВКЛ під свою високу руку, проте зазначає, щоб той не поспішав затверджувати статті укладені шляхтою з воєводою Урусовим, а краще дозволив скликати великий сейм, на якому б сенатори «...*суть второй стан ВКЛ*» виробили статті угоди, а цар призначив гетьмана й поручив йому «*строение ВКЛ*»³⁷.

На грудень 1655 р. московський цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 покоровив силою зброї, після чого повернувся до Москви і 30 грудня видав маніфест про прийняття навіки всього Литовського князівства у своє підданство «*згідно їх чолобитної*».

Слід сказати, що поява промосковських настроїв значною мірою була пов'язана з деякою зміною ставлення московського керівництва до литовських земель. Так, якщо на початку кампанії воно займало

³⁵ *Флоря Б.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб.: Издательство «Скиф», 2004. – С. 162.

³⁶ *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия. – С. 103–105.

³⁷ Там же. – С. 107.

жорстку позицію і відкидало будь-які розмови про поступки литовській еліті, то тепер, з огляду дрейф частини литовської знаті в бік Швеції, дії Москви стали більш гнучкими. Це вселяло надії в литовців, що вони зможуть у стосунках з Москвою зберегти свої права і привілеї. Головне, про що йшлося в цей момент, – це зупинити наступ московських військ, а фактично, не допустити того, щоб бути розчавленими між Швецією та Москвою. Також далися взнаки царські обіцянки литовській шляхті, на які не скупилася московська влада. Здійснювався простий підкуп литовської еліти, апелювання до її особистих та групових інтересів. Звичайно, в умовах наступу московських військ, розколу в середовищі вищих литовських урядовців, нездатності польського короля захистити землі Речі Посполитої від московської та шведської агресії, царська милість знаходила поживний ґрунт.

Що ж стосовно відносин литовської еліти з урядом гетьмана Богдана Хмельницького? Останній в середині 50-х рр. XVII ст. відновлює стосовно ВКЛ політику, яку проводив у 1648–1649 рр. Тут варто відзначити, що Б. Хмельницький уже на початковому етапі національно-визвольної війни як одне з головних завдань ставив нейтралізацію литовського війська. Відтак, він проводив доволі активну політику з метою, якщо і не залучити литовців на свій бік, то хоча б добитися їх нейтралітету в українсько-польському конфлікті. Тогочасну джерела повідомляють про контакти гетьмана з Янушем Радзивілом. При цьому, очевидно, зусилля Хмельницького мали успіх. Зокрема французький посол Брежи у той час повідомляв до Парижа, що Радзивіл, «...маючи відмінну армію, тримався осторонь війни»³⁸. На думку І. Борщака, така позиція литовського гетьмана пояснювалася, по-перше, його певною опозиційністю до корони, яка була викликана, зокрема, і релігійними переконаннями Радзивіла (був прихильником протестантської церкви), а по-друге, – тим, що в Литві проживало багато українського населення, відтак стосунки між литовцями й українцями були доволі дружніми³⁹. Черговий крок до утвердження прихильних стосунків між хмельницьким і Радзивілом було зроблено в жовтні 1652 р. Саме тоді український гетьман, реалізувавши один з ключових напрямків своєї зовнішньої політики, одружив свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула. Поміж іншим ця подія породичала Хмельницького з Я. Радзивілом, адже

³⁸ Цит за: *Борщак І.* Україна, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 гг. (по неизданным документам) // <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/sections/index.php?op=viewarticle&artid=40>

³⁹ Там же.

останній у той час був одружений на іншій донці Лупула Олені⁴⁰. Уже 17 березня 1653 р. французький посол інформував свого короля, що «...*Молдавський Господар, Хмельницький і Радзивілл ведуть між собою таємне листування*»⁴¹.

Проте, провал молдавської політики українського гетьмана, який був пов'язаний з загибеллю його сина Тимофія, Переяславсько-московська угода 1654 р., яка засвідчила прийняття Військом Запорозьким протекції Москви, наступ московських військ на Литву й дрейф Радзивіла в бік Швеції призвели до перерви у стосунках Богдана Хмельницького з «некоронованим королем Литви». Але, суперечка з московським керівництвом за білоруські землі та підготовка Віленського перемир'я між Польщею та Московією змусили гетьмана відновити свої зусилля з метою заручитися підтримкою литовської еліти.

Насамперед гетьман активізує свою діяльність в сенсі поширення своєї влади на північно-західні руські землі, що входили до складу ВКЛ, зокрема мова йшла про Пінський повіт. Для цього виникли сприятливі обставини. Так в ході військових дій значно постраждала пінська шляхта як від московських військ, так і від поляків. Як відзначає В. Липинський: «...коли Москва нищила перед тим костели та місцеву шляхту католицьку і ту, що вороже до московської окупації ставилася, то тепер Польща стала руйнувати православні церкви і монастирі та гнобити місцеву шляхту православному»⁴². За таких умов саме орієнтація пінської шляхти на Військо Запорозьке видається логічною. Відтак, говорячи про маршалка пінського Лукаша Єльського, литовський католицький священник Войцек Віюк-Коялович повідомляв, зокрема, що той «...*доведений до розпачу, пристав до козаків*»⁴³. Всією пінською шляхтою було ухвалено рішення про прийняття зверхності гетьмана і Війська запорозького. У відповідь Богдан Хмельницький спеціальним універсалом від 31 грудня 1656 р. наказував своїм полковникам всю шляхту прихильну до Війська Запорозького взяти під свою опіку та оборону⁴⁴.

Через смерть на початку 1656 р. Януша Радзивіла Хмельницький в цей час спрямовує свої зусилля в бік його кузена Богуслава. Так в

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори. – Т. 3. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – С. 209.

⁴³ Там же. – С. 211.

⁴⁴ Там же.

листопаді 1656 р. гетьман видає універсал, яким забороняє завдавати будь-якої кривди маєтностям Богуслава Радзивіла й місту Слуцьку, які відійшли під протекторат Війська Запорозького.

Практичним виявом зближення позицій гетьмана та Б. Радзивіла стало підписання обома угоди про створення відомої Раднотської коаліції, до складу якої також увійшли Швеція, Трансільванія та Бранденбург⁴⁵.

Це говорило, по-перше, про те, що Хмельницький проводив послідовну політику, спрямовану на забезпечення головної мети національно-визвольної війни – завдати остаточної поразки Польщі й поширити свою юрисдикцію на територію, де проживало українське населення, а, по-друге, що частина литовської еліти в умовах шведсько-польсько-російського протистояння розглядала козацьку Україну, як силу, що може забезпечити їх інтереси та йшла під її протекторат.

Підводячи підсумки, відзначимо, що в умовах наступу московських та шведських військ на території Великого князівства Литовського, та неспроможності польського короля надати дієву допомогу Литві, в середовищі литовсько-білоруської верхівки відбувся розкол і оформилося декілька (на нашу думку – чотири) угруповань (прошведське, промосковське, вірне Речі Посполитій, а також таке, що вирішило прийняти протекцію Війська Запорозького). При цьому, кожне з них в основу своїх домовленостей з відповідними володарями ставило питання збереження шляхетських прав та вольностей, сейму, прав католицької церкви тощо.

Gazin Volodymyr

***The Lithuanian's elite between Sweden, Moscow state, Poland and Cossack's
Ukraine in the middle of 50th of XVII c.***

The military and political events that occurred in the territory of the Grand Duchy of Lithuania at the beginning of the Russian-polish war of 1654–1667 are analyzed in this article. Particularly the author pays attention to the policy of the Lithuanian elite which turned out before the hard choice and were forced to take into consideration the military situation and own political and economic interests at that time.

⁴⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 91.

СТУДІЇ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Петров Микола

(Кам'янець-подільський)

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ПОЛІТИКО- АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ОБОРОННИЙ, МІСТОБУДІВНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ЦЕНТР ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (60–90-і рр. XIV ст.)

В історії Кам'янця-Подільського 60-і – початок 90-х років XIV ст. залишаються достатньо актуальними, а в той же час і найменш дослідженими в історіографії. Частково цієї проблеми торкалися С. Сіцинський¹, Ф. Шабульдо², М. Петров³, Я. Куртика⁴, А. Юречко⁵

¹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С. 6–7; Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.46–60.

² Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 86

³ Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1987. – С. 67–83.

⁴ Kurtyka J. Podole między Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod redakcją F. Kiryka. – Т. 1. – Kraków, 2000. – S. 9–59.

⁵ Jurczko A. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т.1. – Kraków, 2000. – S. 61–66.

й інші дослідники. Її аналіз, а також вивчення окремих письмових джерел переконає нас в тому, що після битви військ Литви з ординцями у 1362 р. на р. Сині Води (ліва притоки Південного Бугу), Поділля (у минулому Пониззя і Прославія), яке з 1252/1253 рр. підпорядковувалося Золотій Орді⁶, остаточно перейшло під владу племінників литовського князя Коріата – князів Коріатовичів: Юрія, Олександра, Бориса, Костянтина і Федора.

Уверджуючись у краї, вони залучалися до відновлення сіл та відбудови міст, серед яких особливе місце займав Кам'янець. У літописі великих князів литовських під 1362 р. існує запис: «И напервеи нашли себе (князі Коріатовичі – *М. П.*) твержю на реце Смотричи, тут пак себе нарядили городь Смотрич, а оу другомь мeste были черници оу горе, а в томь мeste нарядили городь Бакоту. И ловячи в ловех пригодилося имь, како оугонили много олени в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит. И посекиши лесь оумоуровали городь Каменець, а с того вси городы Подольския оуморвали и всю землю Подольскоую осели»⁷.

Щодо зведення Коріатовичами на Поділлі кам'яних замків, це виключно фантазія літописця, оскільки інші письмові, а також археолого-архітектурні джерела дають підстави стверджувати, що навіть до початку XVI ст. більшість з них, у тому числі і кам'янецький, були дерев'яними і лише частково з каменя. Деякі історики стверджували і стверджують, що з 60-х рр. XIV ст. столицею Подільської землі (князівства) при Коріатовичах було місто Смотрич, а з початку 70-х рр. XIV ст. – Кам'янець⁸. Інші схильні вважати, що після Синьоводської битви на Поділлі кожен з князів Коріатовичів отримав у своє підпорядкування конкретні повіти зі своїми центрами-замками, де і знаходилися їх резиденції (Кам'янцем зі Смотричем, відповідно володіли спочатку Юрій та Олександр, пізніше Федір і Костянтин), а столицею був Кам'янець⁹. Правда, обидві версії потребують ще конкретніших наукових доказів, хоча мотивацій більше на користь Кам'янця.

Серед істориків існує і така версія, згідно якої князі Коріатовичі ніби-то виступили засновниками Кам'янця¹⁰. Причому, творцем цієї

⁶ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Л.Махновець. – К., 1989. – С. 413.

⁷ Летопись великих князей литовских / Изд. А.Н.Попов. Оттиск с 1 книги Ученых записок, издаваемых Вторым отделением Императорской Академии наук. – Спб., 1854. – С. 18.

⁸ *Шабильдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... – С. 86.

⁹ Там же. – С. 86–88.

гіпотези став М. Стрийковський. Хроніст писав, що місто побудували литовські князі Коріатовичі, використовуючи при цьому достатньо поширену на той час легенду, згідно якої вони, перебуваючи на полюванні в Подільській землі, виявили прекрасний, в географічному відношенні, мис та півострів і «там Kamieniec obronny i miescem, i skala zalozyli»¹¹. Цю точку зору в кінці XIX ст підтримав Є. Сіцинський¹², сьогодні її дотримується Я. Дашкевич¹³. Археологічні матеріали засвідчують, що виникнення Кам'янця відноситься до кінця XII – початку XIII ст.¹⁴ Проте, як укріплене поселення він функціонував недовго, а відродився як міське поселення лише в 60-х роках XIV ст.

Зміцнюючи свої позиції в достатньо неспокоїному, в політичному відношенні, регіоні, князі Коріатовичі намагалися проводити відносно незалежну від великого князя литовського внутрішню та зовнішню політику, налагоджували дипломатичні відносини з Польщею, Угорщиною, Молдавією та іншими державами. Дослідники подільських старожитностей відзначають, що в 1366–1370 рр. Коріатовичам і, особливо князеві Олександрю, вдалось налагодити дипломатичні відносини з польським королем Казимиром Великим. Причому, цьому процесу сприяли міжнародні обставини. Skorиставшись несприятливим на той час зовнішнім становищем Литви, Казимир III у 1366 р. захопив Белзьку та Холмську землі, а також Західну Волинь, у яких, відповідно, посадив правити своїх ленників Юрія

¹⁰ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание... – С. 6–7; Дашкевич Я.Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. Источники и исследования темы // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – М., 1984. – С. 183.

¹¹ Strykowski Maciej. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojaskiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani Kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / Opracowała Julia Radziszowska. – Warszawa, 1978. – S. 257–258.

¹² Сецинский Ю. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – С. 6–7.

¹³ Дашкевич Я.Р. Армянская колония в Каменце-Подольском в 50-60 годах XVI в. // Документы на половецком языке XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559–1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI в. – М., 1967. – С. 65.

¹⁴ Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського // Марра Мунді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 113–136; Винокур І.С., Петров М.Б. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 3–14.

Рис. 1.

Наримунтовича та Олександра Коріатовича, резиденцією для останнього стало місто Володимир¹⁵ на Волині.

У 1377 р. князі Олександр і Борис перейшли у підпорядкування угорського короля з одинадцятьма подільськими замками¹⁶. На території Закарпаття, яке перебувало під владою Угорщини, певний час з 60-х рр. XIV ст. проживав Федір, який і закінчив там свій земний шлях¹⁷.

¹⁵ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... – С. 52; Kurtyka J. Podole między Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. – S. 19.

¹⁶ Halecki O. Przyczynki geneologiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny. – 14: 1935. – Nr. 7–8. – S. 145–146.

З початком 90-х рр. XIV ст. Костянтин певний час був пов'язаний з Молдавією, де його також спіткала нещаслива доля в 1390 (1391) рр.¹⁸ і т. д. Залишається недостатньо дослідженим питання про взаємовідносини Коріатовичів з татарами.

За час князювання Коріатовичів на Поділлі формувалася своєрідний адміністративно-територіальний устрій Кам'янця-Подільського, який базувалася не тільки на місцевих, але й на основі західноєвропейських традицій. Характеризуючи це явище в досліджуваній період, підкреслимо, що особливі зміни у місті відбулися з 1374 р., коли Юрій і Олександр Коріатовичі надали йому грамоту на самоврядування (магдебурзьке право). Вона засвідчує, що князь здійснював управління Подільською землею, а в'їт – міською общиною. «Зем'ян, бояр та князівських слуг мав судити князь на замку», а міщани зобов'язувались «судитися своїм правом і своїми райцями»¹⁹. В'їт, очолював райців, мав право брати «trecią część od win sądowych, 2/3 idą do skarbu księcia»²⁰.

У замку князь приймав послів, проводив з'їзди місцевого боярства й зем'янства, видавав грамоти і т. д. Зокрема, саме в кам'янецькому замку в 1388 р. князі Костянтин і Федір пожалували слuzі Немирі грамоту на м. Бакоту²¹, в 1392 р. Федір Коріатович дав грамоту слuzі Бедришку на 4 села в Західному Поділлі²² тощо. Представниками князів в управлінні Кам'янцем і Подільською землею були воевода і староста.

Надання Кам'янцю права на самоврядування – це був вже значний інтеграційний крок міста у західноєвропейський правовий простір, норми якого знаходили віддзеркалення не тільки в адміністративно-територіальному устрої, але і в його містобудівних засадах, соціальній топографії, економічному, релігійному, культурному житті, а також і в інших напрямках еволюції міста.

¹⁷ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 116–119.

¹⁸ Kurtyka J. Podole między Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. – S. 22.

¹⁹ Zbior przywilejow miastu Kamieńcowi od r. 1374 – XIX w. // Наукова бібліотека АН ім. В. Стефаника у Львові. – Відділ рукописів. – Ф. Чоловського. – 2250/III. – Арк. 2–3.

²⁰ Ibid. – S. 2.

²¹ Жалувана грамота князя Костянтина і його брата Федора слuzі князя Костянтина Немирі на м. Бакоту. 1388. Кам'янець // *Naruszewicz A.S. Historia narodu polskiego.* – Т. 6. – Lipsk, 1837. – S. 30.

²² Жалувана грамота подільського князя Федора Коріатовича своєму слuzі Бедришку на села Сатерминці, Олехівці, Клімінці, Супрунківці. 1 липня 1392 . Кам'янець // *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885. – С. 225–226.

На початку 70-х рр. XIV ст. поживавлювався економічний розвиток Кам'янця, який найдіяльніше виявився у внутрішній та зовнішній торгівлі, в ремісничому виробництві тощо. В XIV ст. з Центральної Європи через Краків, Львів і Кам'янець, а далі через Брацлав і Перекоп до Кафи тягнувся Татарський шлях²³. Відомими є наукові факти про те, що на Поділлі, зокрема в містах Смотрич і в Кам'янець, за часів князювання Костянтина і Федора карбувалася місцева монета²⁴. Таких монет вже знайдено шість. Важливо відзначити, що на аверсі монет зображений Юрій змієборець, а на реверсі – герб угорських королів з Анжуйської династії (рис.1)²⁵.

В 1375 р. князь Олександр надав право краківським купцям вільно торгувати з Кам'янцем і містами Поділля. Підтверджувальну грамоту краківським купцям було пожалувано 17 квітня 1385 р. князем Костянтином²⁶. Залишилися відомими й імена деяких кам'янецьких купців, які торгували з Краковом та Львовом. Наприклад, під 1383 р. у магістратських львівських книгах згадується «Henryk Rumer z Kamieńca», який займався торгівлею разом з Миколою Фрейденталем. Виявляється, що в письмових джерелах 1387 і 1388 рр. зазначені купці виступали і покупцями львівської нерухомості. У 1383 р. у Львові торгував Фридлон з Кам'янця, який вже володів у місті будинком й садибою. Він був вже власником «lwowskiej postrzygalni»²⁷.

Еволюціонували і містобудівні норми. Питання запровадження міського самоврядування на принципах магдебургії головним чином пов'язані з проблемами локації Кам'янця і його локаційного процесу. В історіографії з цього приводу утвердилась думка, згідно якої локаційний процес середньовічних міст, у тому числі й українських²⁸, мав у своїй основі три складових: 1) правова локація; 2) просторова

²³ *Котляр М.Ф.* Торговля на Україні в XIV–XV ст. // Український історичний журнал. – №1. – 1975. – С. 42.

²⁴ *Погорілець О., Саввов Р.* Монета Подільського князя Костянтина // Нумізматика. Фалеристика. – №3. – 2004. – С. 24–29; *Шостопал А.* Монети XIV ст. карбовані на Поділлі // Нумізматика і фалеристика. – № 3. – 2007. – С. 24–26. *Kurtyka J.* Podole między Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. – S. 22.

²⁵ *Погорілець О., Саввов Р.* Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (2-а полов. XIV ст.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 228–235.

²⁶ *Kurtyka J.* Podole między Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. – S. 22.

²⁷ *Kiryk F.* Z dziejów późnosredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т. 1. – Kraków, 2000. – S. 94.

²⁸ *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 18–19; *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. – Львів, 2002. – С. 104–105;

Рис. 2.

локація; 3) затвердження самоврядування. Стосовно міста над Смотричем, то його просторова локація по суті випереджала своє юридичне оформлення і реально втілювалися в життя вже з 1362 р.²⁹, тобто до надання місту грамоти на самоврядування в 1374 р. Частково вона базувалася на підставі стародавніх місцевих традицій, пов'язаних з містобудівними нормами Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, а грамота лише юридично узаконила названі процеси, і, головним чином, правову локацію. Пізніше вона частково вплинула і на просторову локацію, міське самоврядування та замкове управління.

Звертаючись до містобудівних норм тих часів, підкреслимо, що з початку 60-х рр. XIV ст. у Кам'янці, відповідно до західноєвропейських норм, почало формуватися двоцентричне планування та управління. Одним з адміністративних центрів Кам'янця виступало місто зі своєю громадською площею й органами самоврядування, а іншим –

Засць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 3–4.

²⁹ *Летопись великих князей литовских.* – С. 18.

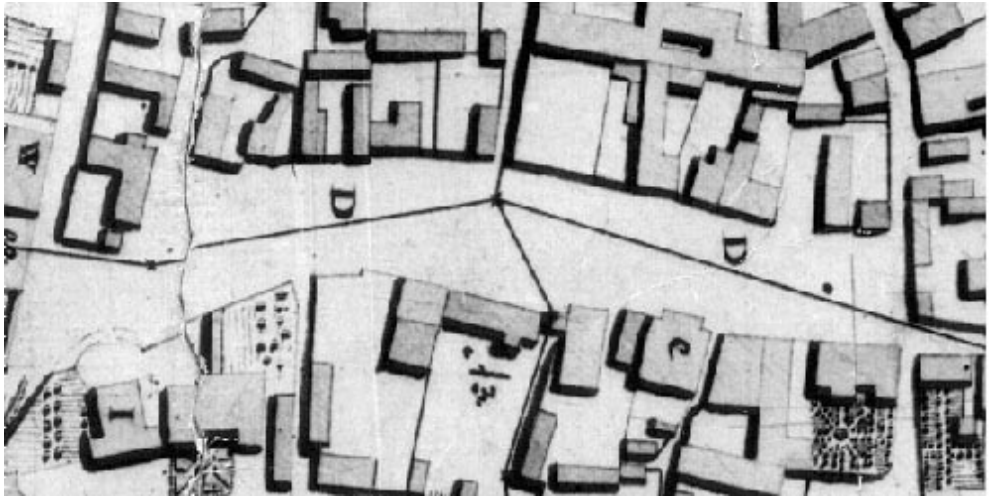

Рис. 3.

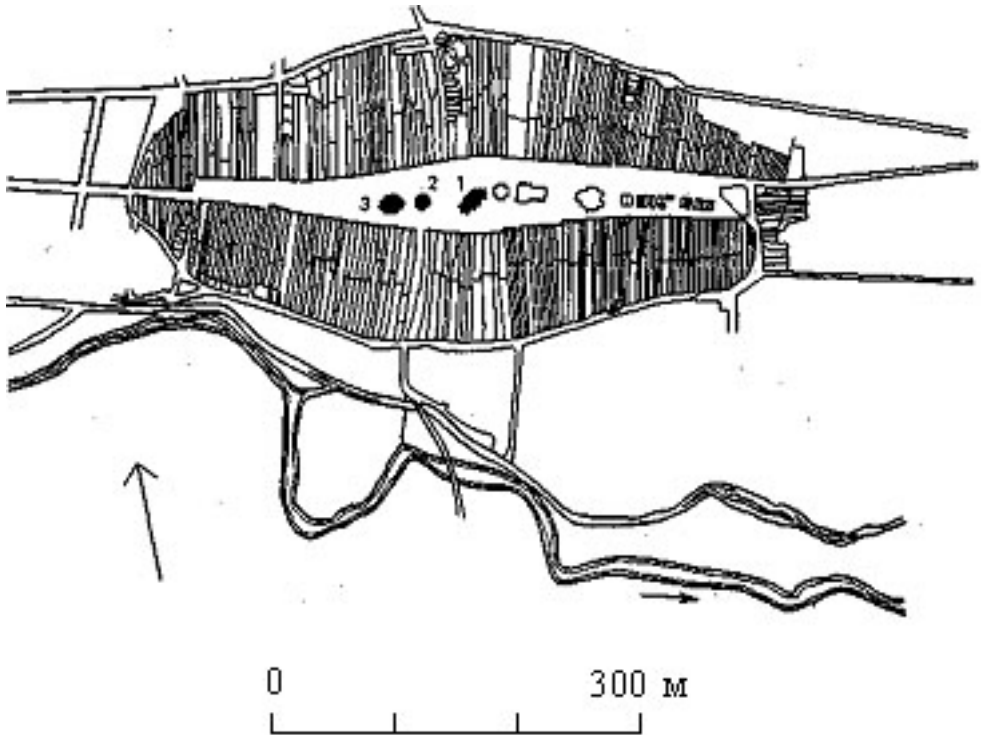

Рис. 4.

замок, де сидів князь Подільської землі. Місто розташовувалося на півострові (площа понад 120 га) який утворився петлею р. Смотрич, а дерев'яний замок – на мисі із західного боку міста (рис.2). До Кам'янця тягнулися великі сільськогосподарські околиці.

Замок, зведений з дерева, функціонував у такому стані до кінця 40-х рр. XV ст., про що засвідчував М.Стрийковський. Автор хроніки писав про те, що в 1448 р. місто відвідав польський король Казимир Ягеллончик, який сприяв реконструкції «twierdze drzewianej w Kamieńcu»³⁰. Дерев'яний замок зберігався аж до кінця XV ст., свідченням чого служить його опис 1494 р.³¹ Про той факт, що до надання місту грамоти в 1374 р. замок вже існував, засвідчує сам документ. Адже його було пожалувано й підписано Юрієм та Олександром Коріатовичами «na zamku w Kamieńcu 1374 r. od Bożego Narodzenia miesiąca Lutego w 7 dnia w dzień Jana Chrzciciela»³².

Головним композиційним центром в організації планувальної мережі міста виступала суспільна і ринкова площа, котра сформувалася на підставі дороги, що тягнулася від замку до центру міста через каньйон р. Смотрич при допомозі дерев'яного мосту. Планування площі у той час виходило з місцевих традицій. Головною її архітектурною домінантою була православна церква на честь Парасковії П'ятницької, яка ще за часів Київської Русі для купців і торгівців відігравала роль заступницької³³. О. Білецька вважає, що князі Коріатовичі спочатку не змінювали місцевих традицій у містобудуванні, оскільки в Литві на той час міське право не було високо розвиненим³⁴. Ю. Нельговський стверджував, що міський центр у Кам'янці спочатку отримав у плані форму витягнутого веретена, а декілька пізніше, після його розбивки на приблизно однакові за розмірами садиби, – подовженого прямокутника³⁵ (рис. 3). Дослідники середньовічного європейського містобудівельного мистецтва стверджують, що так звані «довгі ринки» мали широке розповсюдження як на Русі³⁶, так і в містах Німеччини, Чехії, Словаччини, Польщі й Литви. Вони перебудовувалися, планувалися та зводилися згідно норм магдебурзького права в XII–

³⁰ *Strzykowski Maciej*. O początkach... – S. 257–258.

³¹ *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 7. – Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 3–16.

³² *Zbior przywilejow miastu Kamieńcowi od r. 1374–XIX w.* – Арк. 2.

³³ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С. 251–252. Аналогічним покровителем над торгівцями в Русі вважався Микола Мерлікійський.

³⁴ *Білецька О.* Названа праця. – С. 226.

³⁵ *Нельговський Ю.А.* Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском / Реконструкция центров исторических городов. – К., 1974. – С. 90.

³⁶ *Мокеев Г.Я.* Черты своеобразия в структурах городов восточных и западных славян // Архитектурное наследство. – М., 1975. – №23. – С. 4–5.

Рис. 5.

XIV ст.³⁷ Це явище достатнє добре простежується в таких польських містах, як Нова Весь (рис.4), Піла, Будзун, чеських, – Раковник, Кнедзуб, Нові Кстржани³⁸, німецькому Мюльдорфі та ін. «На одному кінці такого «довгого ринку», за межами поселення,

³⁷ Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследование по истории архитектуры и градостроительства. – М.: Московский архитектурный институт, 1964. – С. 133.

³⁸ Бархин М.Г. Город. Структура и композиция. – М.: Наука, 1986. – С. 23.

контролюючи переправу або перехрестя шляхів, знаходився замок королівського намісника (у нашому випадку князя), а на іншому кінці – храм»³⁹. Аналогічні містобудівні явища в досліджуваній період були характерними і для столярного граду Поділля. Найбільш конкретними орієнтирами міського центру в Кам'янці на півострові були: 1) церква Св. Парасковії П'ятниці (поки що найбільш давня відома письмова згадка про неї відноситься до 1460 р.), яка локалізувалася на тому місці, де в XVI ст. була зведена кам'яниця українського війта Кіріака на вул. П'ятницькій (тепер в цьому будинку розташовується адміністрація історико-архітектурного заповідника, рис.5); 2) вірменська дерев'яна церква Св. Миколи (зведена в 1398 р.)⁴⁰; 3) домініканський костюл з монастирем (найбільш стародавня згадка відноситься до 1370 р.)⁴¹, які знаходилися відповідно у південно- і північно-східній частинах колишнього загальноміського центру (сьогодні Вірменського ринку). На площі-ринку розташовувалися житлові споруди, сукениці, лавки шевців, пекарів, різників, лазня⁴², садиби міщан⁴³, споруди господарського та адміністративного призначення тощо. Грошові надходження від них йшли на міські потреби. У грамоті також зазначалося, що війт та міщани зобов'язувались допомагати князеві, бути вірними і справедливими, вміти жити мирно з боярами й дворянами⁴⁴. Не виключено, що саме в ті часи сформувалися і такі вулиці як П'ятницька, Вірменська, Домініканська, Гончарська, Троїцька, Зарванська, Миколаївська, Татарська, Францисканська, Зем'янська, Вознесенська⁴⁵ та інші з поквартальним плануванням і посадибною забудовою.

Складовою частиною локаційного процесу Кам'янця з 60-х рр. XIV ст. виступала і поземельна власність міста на землю. Згідно з грамотою князів Юрія і Олександра Коріатовичів, Кам'янець отримав земельний наділ у розмірі двохсот чотирьох ланів землі. Вони знаходилися «miedzy Mukszą i Bahowica, od Tarnawskiego gościńca do las Odkorów, a ziemie

³⁹ Мокеєв Г.Я. Названа праця. – С. 4.

⁴⁰ Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // // Архіви України, 1970. - № 5. – С. 57 – 66.

⁴¹ Kosciol WW. OO. Dominikanów w Kamiencu Podolskim. Wyciąg z Wizyty Roku 1839 // ЛНБ ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. Осолінських. – Спр. 4027/1. – Арк. 1зв.

⁴² Zbior przywilejow miasta Kamieńca. – Арк. 1.

⁴³ Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego... – S. 71.

⁴⁴ Zbior przywilejow miasta Kamieńca. – Арк. 1.

⁴⁵ Bialkowski L. Przyczynki do dziejów Kamieńca i Podola w wieku XVI–XVII. Ze wschodu i zachodu / Odbitka z «Pamiętnika Lubelskiego» towarzystwa przyjaciół nauk w Lublinie. – T.1. – Lublin, 1929. – S. 15, 20.

тą aż do Dniestru, i daliśmu rzeki bregu Dniestru od ujścia Mukszy aż do ujścia Bagowicy, dali miastu wygon od miejskiej Krynicy do Mukszy, a od Muksza na dól do kniaszich niw»⁴⁶. Такі земельні надання, як правило, були «традиційним супутником платні магдебурзького права місту», відзначає Т. Гошко. Дослідник стверджує також, що це явище було характерним в ті часи не тільки для Кам'янця, але й для Львова, Кракова, Перемишля, Вільно та інших українських, польських і литовських міст⁴⁷. Розглядаючи цей процес в ретроспективі по відношенню до Київської Русі, підкреслимо, що пожалування землею українських міст – явище не нове. Воно існувало ще з IX століття, мало продовження в Галицько-Волинській Русі і в пізніші часи – XIV–XVIII ст. При цьому, як стверджував В. Отамановський, міські громадські землеволодіння, з правової точки зору, не перейшли у володіння городян, «але як королівщина стали рядовим леном відповідному державцеві (общині – *М. П.*), а сама територія перейшла під міське право»⁴⁸. Судові акти кам'янецьких магістратів XV–XVIII ст. по відношенню до окремих патрицій і власників суміжних з містом сільських селищ дають підстави стверджувати, що боротьба за міські землі існувала постійно⁴⁹, вона продовжувалася і в XIX ст.⁵⁰

Основним населенням Кам'янця в ті часи за етнічною приналежністю було українське. Окрім нього жили вірмени, литовці, поляки, молдавани та представники інших народів. До їх обов'язків входило «*mocnic miasto dla siebie*». Якщо міщани відмовлялися від будівництва, то замість цього вони зобов'язувалися віддавати гроші «*kniazowi w skarb*»⁵¹.

Кам'янець-Подільський виступає одним з перших українських міст у складі Великого князівства Литовського, в якому городяни почали сповідати католицьку віру. В 1378 р. Папа римський Григорій

⁴⁶ Zbior przywilejow miasta Kamieńca. – Арк. 1–2.

⁴⁷ Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст... – С. 117.

⁴⁸ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження. – Вінниця, 1993. – С. 320.

⁴⁹ Дело о размежевании земель г. Каменца-Подольского со смежными помещичьими именьями сел Баговицы, Кульчиевец, Пановец, Цыбулевки и хуторами // Хмельницький обласний державний архів (далі – ХмОДА). – Ф. 196. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 14668. – Арк. 99 зв.; Дело о границах города Каменца-Подольского со смежными владельческими и казенными именьями. 1799–1800 гг. // ХмОДА. – Ф. 120. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 1631. – Арк. 97–125.

⁵⁰ О границах м. Каменца-Подольского со смежными владельческими казенными именьями 1825-1869гг. // ХмОДА. – Ф. 196. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 14589. – Арк. 1–2.

⁵¹ Jureczko A. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego... – S. 61.

XI пожалував князеві Олександрю буллу на заснування у Кам'янці католицького єпископства. Вона починалася словами «dilecto filio nobili viro Alexandro de Litwania domino de Kamnicz Ruscie» (люб'язному сину, знатному чоловіку Олександрю з Литви, власнику Кам'янця Русі)⁵². Папа вихваляв князя за його позитивне відношення до католицизму, за організацію боротьби з татарами. У місті з початку 70-х років XIV в. функціонував вже й католицький орден домініканців⁵³, були зведені дерев'яний монастир і костел.

Таким чином, реальні історичні умови функціонування Подільської землі в 60–90-х рр. XIV ст. на чолі з литовськими князями Коріатовичами, дають підстави не зовсім погоджуватися з принципом, що «ми старини не рухаємо, а новини що не вводимо»⁵⁴ в українських землях під владою Литви. Він не зовсім відповідає істині, прикладом чого служить історія Кам'янця-Подільського досліджуваного часу.

Petrov Mykola

Kamianets-Podilskyi is the political-administrative, defensible, town-building and economic center of Podillia zemlia in the Grand Duchy of Lithuania (60–90'ss of XIV c)

In the article an author exposes the historical terms of development of Kamyanets as the capital of Podolskogo principality in 60-90th of XIV century in the days of the rule of the Lithuanian princes of Koriatovichey.

⁵² Білецька О. Названа праця. – С.115.

⁵³ Kosciol WW. OO. Dominikanów w Kamiencu Podolskim. – Арк. 1 зв.

⁵⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 108.

Блануца Андрій
(Київ)

**ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКА ПОЛІТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ
НАДАЇНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
у другій половині XV ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)**

Політика земельних надань великих князів литовських на українських землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) в історіографії практично не досліджена. Виключенням може слугувати капітальна монографія М. Довнар-Запольського, на сторінках якої лише фрагментарно і в загальних рисах окреслена відповідна наукова проблема. Зокрема, вчений, досліджуючи державне господарство під час правління Ягеллонів, ілюстровано подав кілька фрагментарних даних про надавчу політику на українських землях ВКЛ як Казимира Ягеллончика, так і його нащадків¹. У подібному ракурсі дану проблему висвітлював у своїх працях М. Любавський. Історик у своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ приводив деякі приклади пожалувань Казимира Ягеллончика. Відмінною рисою його праць стало те, що вчений у своїх студіях широко залучав документи Литовської метрики. Проте, такі матеріали дослідник використовував в ракурсі дослідження та встановлення територіальної приналежності населених пунктів до певних адміністративних одиниць². У середині 60-х років ХХ ст. побачила світ монографія (перевидана 2007 р.) польської дослідниці А. Сухені-Грабовської, присвячена політиці застав королівських земель на території Корони Польської³.

¹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – С. 342.

² *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892; *Его же.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Издание 2-ое. – М., 1915. – С. 95–102, 122–132.

У сучасних литуаністичних студіях дещо зросла зацікавленість до задекларованої проблематики. Наприклад, у білоруській історіографії вигідно відзначаються спільні публікації мінських академічних істориків О. Дзярновича та В. Менжинського, в яких зусилля авторів направлені на виявлення та публікацію у вигляді регестів документів Литовської метрики про великокнязівські земельні пожалування на територію білоруських земель ВКЛ⁴.

Базовим джерелом про особливості та характер земельних надань та підтверджень шляхті ВКЛ казимира Ягеллончика, в тому числі і на українські землі, слугує т. зв. книга «данин» Казимира за 1440–1492 рр., що дійшла до нас в одній із книг записів Литовської метрики. Додаткові, уточнюючі, дані про пожалування Казимира Ягеллончика можна також почерпнути із пізніших підтверджень нащадків великого князя – Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого, королеви Бони Сфорци та Сигізмунда II Августа. На відміну від його попередників, надання Казимира Ягеллончика значно краще збереглися у документованому вигляді й тому їх основі можна представити наближену до дійсності картину земельних надань.

За попередніми підрахунками, за час свого правління з канцелярії великого князя литовського Казимира Ягеллончика вийшло більше півтори сотні надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ. Територіально найбільшу увагу Казимир Ягеллончик приділяв розподілу земельного фонду на Волині. Близько 80 документів пожалувань чи підтверджень раніше наданих земель (мається на увазі земельні володіння – маєтки, села, селища, селища, пустовщини, волості тощо) місцевій шляхті – чітке підтвердження тому. Об'єктами пожалувань на Волині слугували як освоєнні, так неосвоєні землі, що надавались в основному на умовах земської служби⁵. Останнє засвідчує те, що на середину XV ст.

³ *Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. Wyd. drugie. – Warszawa, 2007. – S. 42–49.*

⁴ *Мяньжынскі В., Дзярнович А. Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // Метрыкіана: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага. – Т. I. – Мінськ, 2001. – С. 46–108; Ёх же. Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паветах у другой палове XV – першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // Метрыкіана: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага. – Т. III. – Мінськ: Athenaeum, 2004. – С. 57–196.*

⁵ Надання великих князів на умовах земської служби проаналізавані автором в окремому дослідженні, представленому на міжнародній науковій конференції

земельний фонд Волині ще мав певні резерви, якими й міг користатися Казимир Ягеллончик для здійснення пожалувань своїм підданим. Так, у 1443 р. господар підтвердив Федору Барсовичу документи на володіння селами Крюхиничі, Воднове, Смедин і Накорсовичі⁶.

В окремих випадках уточнювалось місце розташування маєтностей та характер надання. Наприклад, 1450 р. Казимир Ягеллончик надав луцькому зем'янину Олізару Шиловичу Серники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі у Луцькому повіті та Підлісці, Доросин і Поворське у Хмельницькій волості, які він вислужив у князя Свидригайла⁷, а братам Сватку і Ондрейку сільце Кустичі у Гурійській волості та Мечиславське і Лучинське дворища у Соловищах у Володимирському повіті до волі⁸. Рік по тому господар підтвердив Олізару Шиловичу його вотчинні маєтності: Горюхів, Марковичі, Губин, Серики, Любче, Поворськ, Подолсці і Дорошин на Волині, а також три чоловіки, яких вислужив у князя Свидригайла⁹.

Господар, як вказують відповідні документи, надавав на Волині і неосвоєні землі. Це свідчить про те, що на середину XV ст. земельний фонд Волині ще мав резерви, якими користався великий князь литовський для пожалування своїх підданих¹⁰. Зокрема, у 1465 р. великим князем було надано пусті землі у Кременецькому повіті Данку Волошину, Кості Тилянці (раніше тримав Мелешко Волошин) та Сидору. Останньому була надана пуста земля Волковці з бобровими гонами¹¹.

Підтвердження на володіння певними маєтностями надавалися казимиром Ягеллончиком, як указано вище, в основному на умовах служби. Таке твердження чітко відбите у підтверджувальному

«Historia – Mentalność – Tożsamość» (23–25 вересня 2008 р. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Olsztynie) у вигляді стендової доповіді «Земельні надання великих князів литовських на умовах земської служби як елемент станової культури (друга половина XV – середина XVI ст.)».

⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr.3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3. (далі – LM. 3). / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, «Žara», 1998. – P. 62.

⁷ LM. 3. – P. 59.

⁸ Ibidem. – P. 64.

⁹ Ibidem. – P. 60.

¹⁰ У подальшому (середина XVI ст.) земельний фонд Волині, як й інших регіонів ВКЛ, наприклад, на білоруських землях, був практично розподілений. Детально див.: *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история Белорусского землевладения первой половины XVI века // Исследования по истории Литовской метрики. Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. В.Т. Пашуто, А.Л. Хорошкевич, Н.И. Щавелева. – М., 1989. – Т. II. – С. 194.

¹¹ LM. 3. – P. 41.

листі від 1486 р. великого князя литовського волинському боярину Богдану Волчковичу на вислужений у княгині Свидригайлової маєток Привередів під Мнинським повітом (Луцький повіт – *Авт.*) було наголошено на тому, що вказаний маєток Б. Волчкович може тримати лише на умовах служби. У документі також вказувалось, що раніше Привередівський маєток держав якийсь Нелюб. Б. Волчкович наголошував також на тому, що з маєтку з давніх часів йшла боярська служба, а не тягла¹². У 1488 р. в іншому підтверджувальному листі господаря князю Богдану Васильовичу також підтверджувався маєток Любче, записаний йому від тітки пані Олізарової Шиловича, на Волині на умовах служби¹³. Наступного року Казимир Ягеллончик підтвердив Матвію, слuzі луцького старости, право володіти маєтком Угринове, подарованого йому тіткою Івашковою Ієвлевича у Волинській землі на умовах земської служби. Тітка відписала маєток свого чоловіка в опіку Матвію, котрого прийняла за сина, а віддалила від іншого племінника – Якуба Домоткановича. Великий князь литовський зважив на рішення Івашкової Ієвлевича і надав Угринівський маєток Матвію¹⁴.

Вагому роль у надавчій політиці великого князя литовського відігравала Сіверська земля. Вона була стратегічним регіоном з огляду на постійну небезпеку, що йшла від Московської держави. Тому Казимир Ягеллончик намагався заручитись якнайбільшою підтримкою місцевої шляхти шляхом пожалування останній земельних ділянок, маєтностей та окремих володінь. Наприклад, у 1449 р. у Стародубі великий князь литовський надав шляхтичу Бобру землю та маєток Данила Михайловича¹⁵. У 1467 р. об'єктом надань Казимира Ягеллончика тут же стали бортні землі, які він надав Ганусу та Сеньку Стародубцям. Останньому великий князь видав ще й підтверджувальний лист на іншу бортну землю¹⁶.

Менше у кількісному відношенні було видано пожалувань у Чернігові. Тут, зокрема, господар пожалував двір Домислін князю Борису Глинському та данника шляхтичу Мишку Сачковичу¹⁷. Загалом на територію Сіверської землі з канцелярії великого князя литовського вийшло більше сорока надавчих і підтверджувальних листів. Більшість з них стосувалися земельних надань і підтверджень

¹² Lietuvos Metrika. Knyga Nr.4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4. (далі – LM 4). / Parengė L. Anužytė. – Vilnius, «Žara», 2004. – P. 123.

¹³ LM 4. – P. 131.

¹⁴ Ibidem. – P. 135–136.

¹⁵ LM. 3. – P. 66.

¹⁶ Ibidem. – P. 41.

¹⁷ Ibidem. – P. 30.

на територію так званих «верховських» уділів¹⁸. Це, зокрема, одне пожалування у Мценську, одинадцять надань на території Брянського повіту та 24 у районі Любутська.

Характерною ознакою великокнязівських надань тут і особливо у Брянському повіті було те, що Казимир Ягеллончик у більшості випадків жалував місцевій шляхті цілі села та маєтки на умовах військової служби. Наприклад, у 1446 р. князю Івану Кримському були надані селища Жилине, Юдине і Біримінове, а наступного року Гридку Скипоревичу володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків¹⁹. У 1487 р. господар пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрєєве до «осмотренья»²⁰. Причому обидва шляхтичі наголошували, що їхніх селищ йшла боярська служба. На умовах військової служби у 1488 р. були надані маєтки Городець, Олешня та Молвотин брянському боярину Івану Євлахову. Вказані маєтки І. Євлахов отримав від великого князя литовського, одружившись на вдові Івашка Курова, котра від першого шлюбу мала двох дочок. Тому І. Євлахов зобов'язувався піклуватися ними до повноліття і видати їх заміж²¹.

В окремих випадках Казимир Ягеллончик підтверджував брянським боярам їхні маєтності, надані у попередні часи. Це, зокрема, підтвердження Єлфимію Мокієву на село Черпетів, Артюшку на село Знобів та Колонтаєву на Орельську і Волчкову землю з усіма уходами і бобрами, надану раніше трубчевським державцею паном Петрашком²². Незначні за обсягами пожалування стосувалися пустих земель та окремих данників, про що свідчать три надання господаря за 1450 р. та 1452 р.²³

Низку пожалувань Казимир Ягеллончик здійснив протягом 1470–1477 рр. на територію Любутського уділу. Причому тут лише у чотирьох випадках великий князь литовський підтверджував вже раніше надані землі, а в решти – надавав. Це свідчить про те, що

¹⁸ Локалізуються у верхів'ях р. Оки. Див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 27.

¹⁹ LM. 3. – Р. 38. Практика заміни маєтностей була притаманна у ВКЛ з часів московсько-литовських воєн. Шляхті з втрачених у ході воєнних дій територій тимчасово жалувалися маєтності в інших регіонах ВКЛ. Як правило, таким пожалуванням було притаманне формулювання «даем на замену до очищення».

²⁰ LM 4. – Р. 24–25, 28.

²¹ Ibidem. – Р. 131.

²² LM. 3. – Р. 38, 39.

²³ Ibidem. – Р. 38.

Казимир Ягеллончик таким чином намагався заручитись підтримкою місцевої боярської корпорації. Характерно, що об'єктом данин господаря були як окремі землі, так і цілі маєткові комплекси²⁴.

Чимало надань та підтверджень стосувались Брацлавщини, яка також була стратегічним регіоном з огляду на прикордонне розташування зі степовою зоною. У 1443 р. Казимир Ягеллончик своїми листами-наданнями у шести випадках пожалував князям і шляхтичам володіння у Кам'янецькому повіті. Більшість з них – дрібні пожалування підданих з їхніми землями та повинностями у Кам'янці²⁵. Більша ж частина надань та підтверджень була спрямована на територію Брацлавського повіту, які відзначалися масштабними об'єктами пожалувань. Наприклад, у 1448 р. шляхтичу Скабарні було надано Остолопів, Дашів, Ометинці, Сидговці, Кропивну і Рогівці²⁶. В інших випадках об'єктами пожалувань ставали також цілі села та маєтності²⁷.

Найменше у кількісному відношенні жалуваних листів стосувалося Київщини. Вони вийшли з канцелярії великого князя литовського наприкінці його правління. Наприклад, у Київському повіті господар у 1486 р. надав великокнязівському сокольнику Воропаю Куцевичу селище Толстейковщину на р. Десні на умовах служби. В. Кунцевич наголошував на тому, що це селище було пустим, а також не тяглим чи даним²⁸. Наступного року Казимир Ягеллончик пожалував якомусь Тишку землю на умовах служби. Дану землю тримав Карп Лупандич, надану йому князем Семеном Олександровичем, до того часу, як втік до Італії²⁹. У 1488 р. великий князь підтвердив житомирському наміснику пану Сеню Романовичу право на тримання маєтку Дорогині в Овруцькому повіті. Цей маєток перейшов йому від овруцького боярина Андрія Клуса, котрий взяв пана Романовича за сина. Підтвердження надається на прохання С. Романовича з причини того, що перша грамота згоріла в Києві під час пожежі, вчиненої татарами³⁰. Врешті три надання Казимира Ягеллончика були вчинені на території Мозирської волості³¹.

²⁴ Ibidem. – P. 42.

²⁵ Ibidem. – P. 64.

²⁶ Ibidem. – P. 55.

²⁷ Ibidem. – P. 55.

²⁸ LM 4. – P. 134.

²⁹ Ibidem. – P. 134–135.

³⁰ Ibidem. – P. 127–128.

³¹ LM. 3. – P. 42.

Таким чином, Казимир Ягеллончик за час свого володарювання проводив активну надавчу політику на українських землях ВКЛ, особливо на Волині та в тих регіонах, які мали стратегічне значення – «верховських уділах» Сіверщини та на Брацлавщині. Меншого значення для великого князя литовського мала Київщина. Це можна пояснити й тим, що довгий час за його правління даний регіон перебував у руках удільних князів та великокнязівських намісників. Очевидно, що подальша робота над виявленням надавчих документів Казимира Ягеллончика у підтвердженнях його нащадків дасть змогу дещо доповнити й розширити наше уявлення про особливості розподілу земельного фонду у ВКЛ у другій половині XV ст.

ДОДАТКИ³²

Документ 1.

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 22. – Л. 5–5 об.

Привилей Петрѣ Мышчичѣ на именьѣ Хдлєвъ, Холюневѣцѣ, | Салищово
Городище и Бече ѿ Премысльском повете вечно |

Казимир, Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий княз |
литовский и рѣский, и жомойтский, и иных |

Чинимъ знаменито и даемъ ведати кождомѣ добромѣ сим | нашимъ
листомъ, нинешнимъ и на потомъ бѣдѣчимъ, хто нас ѳзритъ | или чтѣчи
ѳслышитъ, комѣ жѣ то его потребизна бѣдетъ | ведати, видевши єсмо
слѣжѣбѣ намъ вернѣю, а николи не ѳмешѣ|канѣю пана Петра Мышчича
и подѣмавъши єсмо з нашими князми | и Паны з нашою верною Радою,
дали єсмо панѣ Петрѣ Мышчичѣ | ѿ Перемыльскомъ повете таа именьѣ
на има Хдлєвъ, а Холю | невѣцѣ, а Салищово Городище, а Бѣче со вѣсими,
што к тымъ именамъ || [Л. 5 об.] прислѣхаеть: з лесы, з дѣбровами, с
польми, сътавы и ставищи, и с крини | цами, с потоки, из мыты, з болоты
и сеножатыми, из бортными земѣлами, | з ловы, из гаи, из бобровыми

³² Публікація документів підготована у відповідності до дипломатично-критичного методу «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1. Проект», розроблених В.В. Німчуком із деякими змінами.

гоны ничего на себе не выменяла, а можетъ | себе таа имена полешивати и розширивати, и на новомъ корени поса|дити. А такъ имена верхъ писанаа дали есмо панѣ Петрѣ Мыш|чичѣ и записали вечно и непорѣшно, и его жоне и его детемъ, и его | близкимъ, и его счедкомъ.

А при томъ были сведоки Рада наша, ѿтецъ | нашъ князъ Матей бискупъ виленский, князъ Андрей Володимировичъ, | князъ Юрей Семеновичъ, воевода виленский панъ Кгаштольтъ, воевода | троцький панъ Монивид, воевода новгородский, маршалокъ земьский | панъ Петръ Монтыкгирдовичъ, пан виленский пан Сѣдивок, пан троцъ | кий пан Пац, пан ѿндрей Немировичъ, пан ѿндрей Саковичъ, пан | Радивиль ѿстиковичъ, панъ ѿлехно Довойновичъ, староста берестей | ский панъ Ивашко Кгойцевичъ, намѣстникъ витебьский пан Ламоший, | намѣстникъ городенский и ѿныи наши кн(я)зи и панове.

А на потвержене | вышей писаныхъ речей и печать нашѣ к сѣмѣ листѣ привесили | есмо.

А данъ ѣ Вильни в лето 6960, м(е)с(я)ца ген(варя) 3, | индиктъ 15.

Документ 2

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 22. – Л. 5 об.–6.

Потверженье землянинѣ волынскому Богданѣ Мыш|чичу Холоневскому на именье Варковичи вечнымъ правомъ |

Самъ Александеръ, Божью м(и)л(о)стью королъ полский, великий князъ | литовьский, рѣский, кн(Ш)жа рѣское, жомоитский и иныхъ |

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмо|трить або чтѣчи его ѡслышитъ, нинешънизны потомъ бѣдѣчим, комѣ || [Л. 6] бѣдетъ потребъ того ведати.

Биль намъ чоломъ землянинъ волынский | Богданъ Мышъчичъ Холоневский ѡ томъ, што есмо перво сего допѣстили его | по близкости жоны его к половицы имена на има Варковичъ и дельницы ѿлех | на Хидеревича, которого жъ братъ его родной Романъ забиль до смерти, | а потомъ дрѣгѣю половицѣ того имена Варковичъ Романѣ дельницѣ | взяли есмо на насъ за тотъ выстѣпъ его, што ѿн брата своего родного | забиль до смерти, и дали есмо з ласки наше емѣ жъ и на то ѿн наши | листы первшѣю данинѣ нашѣ передъ нами вказывалъ и биль намъ ч(о)ломъ, | абыхмо емѣ тое именье Варковичи, близкость жоны его, потвер|дили нашимъ листомъ на вечность. Ино мы з ласки наше, ѡпаметаѣ|ши его кѣ

отъцѣ нашомѣ королю его м(и)л(о)сти и намъ вернѣю слѣжѣбѣ, | на то дали емѣ сѣсь нашъ листь и потвержаемъ то симъ нашимъ | листомъ вѣчно емѣ и его жонѣ, и ихъ детемъ, и на потомъ бѣдѣ | чимъ ихъ счадомъ. Нехай онъ тоѣ вышѣй писаное имене Варковичи дер|жить со всѣми людѣми того имена и со всѣми ихъ земѣлами | пашными, бортными, и з лѣсы, и з боры, и з дѣбровами, и з гаи, и з сѣножатми, | и з ѡзеры, и з реками, и з рѣчѣками, и з бобровыми гоны, и с перевеснемъ, | и з ставы и ставищи³³, и млыны и з ихъ ѡжитѣки, и з мытомъ, и з данми грошовыми и ме|довыми, и бобровыми³⁴, и кѣничными и всакими иными поплатѣки и податѣми, | которымъ кольве именемъ могѣтъ названы або менены бытии и со всѣми | правомъ и пожитѣкомъ ничого не ѡставляючи на нас и на наши наследки | такъ широко и долѣго, потомѣ какъ са тоѣ имене в себе маеть.

А на | твердость того печать нашѣ казали есмо привесити к сѣмѣ нашомѣ | листѣ.

Писан ѡ Вильни в лето 7015, м(е)с(я)ца ноѡб(ря) | 29, индиктъ 6.

Правиль воѣв(ода) вил(енский), канцир пан Мик(олай) | Ради(вил). При том был мар(шалок) двор(ный), нам(месник) мѣр(ецкий), нѣт [...] | кн(яз) Мих(айло) Лвов(ич) Глин(ский), а конюш(ий) двор(ный), нам(естник) | жол(довский) пан Мартин Хребтович.

Blanutsa Andriy

Casimir Jagiellonian's land investitures on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania by the Lithuanian Metrica

The land investiture policy provided by the grand Lithuanian dukes on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth – the GDL) practically has not been studied in historiography. The main source about peculiarities and character of Casimir Jagiellonian's land investitures and their confirmations to the gentry of the GDL, including on the Ukrainian lands, is so-called book of «investitures» [«kniga danin»] for 1440–1492 from Lithuanian Metrica.

During the reign of Casimir Jagiellonian his chancellery issued, by the preliminary calculations, more than a hundred and fifty privileges and confirmations concerning Ukrainian lands of the GDL. The grand Lithuanian duke paid special attention to the lands allocation on Volynia. Here, more than in 80 cases, the land estates were granted or confirmed to the local gentry.

The important role in the land investiture policy belongs to Siverschina. It was the strategic region for the GDL because of it adjoining the Moscow state, which constantly threatened the Duchy. That is why Casimir Jagiellonian by means of land investitures and confirmations tried to enlist the maximum support of the local gen-

³³ Слово вписане над рядком.

³⁴ Слово вписане над рядком.

try. Casimir Jagiellonian granted a number of investitures during 1470–1477 in the apanage [«*udel*»] of Lujbutsk.

Quite enough investitures and their confirmations concerned Bratslavschina which also was the strategic region because of its near-boundary location with the steppe zone. The great amount of investitures was granted in Btratslav region and was notable for their scale. The least amount of privileges, which were issued in the chancellery of the grand duke Casimir at the end of his reign, concerned Kievshina.

Thus, Casimir Jagiellonian during his reign provided active land investiture policy on the Ukrainian land of the GDL, especially in Volynia land and regions, which were of strategic importance – apanages of Siverschina and Bratslavschina. In this regard Kievshina was of little importance. It can be explained by the fact, that for a long time this region was under the rule of apanage princes and grand dukes deputies.

*Жеребцова Лариса
(Днепропетровск)*

СТРУКТУРА ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО в конце XV – середине XVI вв.

Развитие таможенной системы на землях Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ.) следует рассматривать в контексте политических, экономических и социально-культурных процессов, которые происходили на территории княжества. В конце XV ст. ВКЛ и украинские земли, находившиеся в его составе, отставали по производственному потенциалу от стран Центральной Европы. Постепенно ВКЛ стало осваивать «упущенные» производственные секреты и налаживать торговые контакты с Европой. Впоследствии ассортимент экспортируемых товаров (воск, шкуры, продукты лесного хозяйства, зола) изменился качественно, и резко возрос в объеме, проведение волочной померы 1557 г., развитие городских поселений и оформление городского сословия на западный манер положительно повлияли на формирование таможенной службы княжества¹.

Основным источником для проведения исследования стали документы книг записей, книг судных дел, книг публичных дел и книг переписей Литовской Метрики (далее – ЛМ). Всего было выявлено 414 документов, классификация которых показала, что информация о функционировании таможенной системы на украинских землях ВКЛ сосредоточена в 17 видах записей. Наиболее репрезентативными и многочисленными среди них являются документы публично-правового характера, представленные «листами», «привилеями», «подтверждениями» и «арендами». Такое видовое разнообразие документов свидетельствует о том, что в великокняжеской канцелярии практически не существовало отдельных (специальных) документов, которые бы регулировали работу таможенной службы. Среди документов преобладают жалованные грамоты (205), содержащие данные о лицах, которым пожаловали право взимать пошлины или

¹ *Гудавичюс Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. 1 – С. 383, 577.

освободили от их уплаты, городах, которые получили таможенные привилегии. При этом собственно пошлины редко выступали самостоятельным объектом юридических отношений, а право их взимания жаловали в контексте других прав и вольностей (локация городов, организация ярмарок и торгов, устройство корчем, коммуникационных сооружений и т.д.). Указные грамоты (98), адресованные таможенникам, писарям на таможах или представителям местной администрации, представленные «листами»-распоряжениями, в некоторой степени позволяют составить мнение об организации таможенной службы на землях ВКЛ, конфликтах и спорах, которые волновали с обеих сторон во время взимания пошлин.

В исторической литературе пошлину *мыто* (myto) нередко отождествляли с внешнеторговым сбором – *цло* (theloneum, cło). В целом, и польские² и украинские³ словари и энциклопедии дают похожие определения этим понятиям. *Цлом* называют сбор, который взимали на границах государства в специальных местах (коморы цельные), отдельные чиновники (цельники, мытники) с товаров экспорта/импорта в пользу великого князя; а *мытом* – пошлины, служащие компенсацией за эксплуатацию коммуникационных сооружений (мостов, плотин, переездов, бродов и т.д.).

Изучение таможенной системы, которая сложилась на землях ВКЛ, в том числе и украинских, началось в отечественной историографии в конце XIX – начале XX вв. и было связано с введением в научный оборот широкого массива документов из комплекса ЛМ. М. Довнар-Запольский⁴, М. Любавский⁵, М. Грушевский⁶ рассматривали

² См.: Słownik Języka polskiego/J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. – Warszawa, 1902. – Т. II. Н–М. – С. 1089; *Brückner A.* Encyclopedia staropolska. W 2 T. – Warszawa: TRZASKI, 1939. – Т. А–М. – С. 179, 955; *Gloger Z.* Słownik rzeczy starożytnych. – Kraków, 1896. – С. 59–60; *Gloger Z.* Encyclopedia staropolska ilustrowana. Wiedza Powszechna. W 4 T. – Warszawa, 1996. – Т. 1. – С. 248–249.

³ См.: *Горбачевский Н.И.* Словарь древнего актового языка. – Вильно, 1874. – С. 224–225, 360; *Энциклопедія українознавства.* – Париж – Нью-Йорк, 1962. – Т. 4. – 1660 с.; *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* – К., 1977. – Т. 1. А–М. – С. 626.

⁴ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 495–510.

⁵ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки. – М., 1892. – С. 502–518.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 1995. – 680 с.

структуру таможенної системи ВКЛ в контексті територіально-адміністративного і економічного устрою князства, не виділяючи історію розвитку таможенної системи власне на українських землях. Серед спеціальних досліджень, в яких розглядаються особливості таможенної служби в цілому, слід відзначити роботи А. Грушевського, присвячені організації митних, воскових і соляних комор⁷ (таможен).

В радянській історіографії деякі аспекти таможенної системи знайшли косвене відображення в роботах, присвячених розвитку торгівлі як внутрішньої, так і міжнародної на українських землях ВКЛ (О.Сидоренко, М.Котляр, П.Сас)⁸, сеймової боротьби шляхти за набуття таможених пошлин (В.Пичета)⁹. Проблеми походження таможених зборів, їх класифікація, загальні умови дії регламентаційних засобів торгівлі (складського права і дорожнього примусу) і т.д. знайшли відображення в роботах польських істориків (С.Кутшеба, С.Вейман, Я.Новакова, Я.Рутковський, Р.Рыбарський, Л.Харевичова)¹⁰ в контексті розвитку таможенної системи середньовічної Польщі.

Наступний етап в дослідженні таможенної системи формально виділяється з початку 1990-х рр., однак, перші спеціальні

⁷ Грушевський О. З економічного життя XVI в. // Україна. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С. 15–25; *Он же*. Митні комори // Україна. – К., 1918. – Кн. 1/2. – С. 21–31; *Он же*. З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори // Записки історико-філологічного відділу УАН; за ред. М. Грушевського. – К., 1925. – Кн. VI. «Праці історичної секції». – С. 3–18.

⁸ См.: Котляр М.Ф. Торговля на Україні в XIV–XV ст. // Укр. істор. журн. – 1975. – №1. – С. 38–47; Сидоренко О.Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 47–59; *Вона ж*. Гостинні двори за джерелами XVI–XVIII ст (Волинь, Наддніпрянина): матеріали VIII Всеукраїнської наук. конф. [«Історичне краєзнавство і культура»]. – К.; Харків, 1997. – Ч. 1. – С. 209–213; Сас П.М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI вв. – К., 1989. – 281 с.

⁹ Пичета В. Аграрна реформа часів Сигізмунда Августа в Литовсько-руському державстві. – М., 1958. – 545 с.

¹⁰ См.: Kutrzeba S. Taryfy celne i polityka celna w polsce od XIII do XV wieku // Ekonomista. Kwartalnik, poświęcony nauce i potrzebom życia. – Warszawa, 1902. – R. II. T. 1. Zesz. 1. – S. 207–211; *Ibidem*. Historia ustroju Polski w zarysie. – Lwow, Warszawa, 1921. – T. 2: Litwa. – 241 s.; Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. – Poznań, 1938. – 144 s.; Rubarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stolecie. W 2 T. – Poznań, 1929. – T. 1. – 380 s.; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953. – 563 s.; Lewicki S. Prawo składu w Polsce. – Lwów, 1910. – T. 2. – 200 s. («Studia nad historią handlu w Polsce»); Nowakowa J. Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. – Wrocław, 1951. – 260 s.

исследования по истории таможенной службы в виде учебников и обобщающих работ появились лишь в начале 2000-х гг. (В. Чорный, А. Павлов)¹¹. Это было связано с повышением интереса к социально-экономической истории в целом, что в некоторой степени способствовало выделению истории таможенной службы в отдельную проблематику. Современный украинский исследователь О. Дячок на основе документов ЛМ и Литовских Статутів рассматривает правовые аспекты развития таможенной системы на украинских землях ВКЛ¹². Отдельные аспекты правового регулирования таможенной системы на украинских землях ВКЛ нормами областных привилеев Волынской и Киевской землям были раскрыты Д. Ващуком¹³.

Организационную основу таможенной системы составляли таможенные округа, которых на территории ВКЛ в XVI в. было 11: 1) волынский, с главными таможами в Луцке и Владимире; 2) киевский; 3) подляшский, с таможами в Бресте и Бельске; 4) ковенский, с таможей в Ковно; 5) виленский, с таможами в Вильнюсе и Минске; 6) новгородский; 7) полоцкий; 8) витебский; 9) смоленский; 10) могилевский; 11) дисенский. В центре таможенных округов, как правило, в больших городах, размещали главную мытную комору (таможню), на границах или торговых путях округа – прикоморки (филиалы главной таможни), а в небольших городах или селах – посты, где стояла таможенная стража.

Служебный штат таможни состоял из тех, кто осуществлял таможенный осмотр и взимал пошлины – *«справцы»* и писарей,

¹¹ См.: *Чорний В.* Україна і митна справа. – К., 2000. – 349 с; *Павлов А.* Українська митниця на шляху відродження та розвитку. Правові та історичні аспекти. – К., 2002. – 408 с.

¹² См.: *Дячок О.О.* Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XVI–XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні аспекти та правові аспекти проблеми. Збір. наук. праць пам'яті професора Й.Л. Рісича. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64–78; *Он же.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 154–171; *Он же.* Регулювання митних відносин у Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P. 208–225.

¹³ См.: *Ващук Д.* Деякі системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. На пошану академіка І.С. Винокура. – С. 149–160; *Он же.* Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст. / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – К., 2005. – 18 с.

которых назначали сами таможенники. Обычно таможни представляли собой небольшое помещение, поэтому в крупных городах действовали гостиные двory, куда купцы были обязаны привезти товар, чтобы осуществить его осмотр и оплатить пошлины¹⁴. Чтобы избежать оплаты пошлин, купцы нередко останавливались у частных лиц. Поэтому в 1567 г. Сигизмунд II Август приказал всем мещанам ВКЛ под угрозой штрафа в 500 коп грошей не оставлять в своих домах приезжих купцов, которые *«товары свои развязываючи, зъ возовъ выкладывают и втаивают»*¹⁵.

Управление таможенными округами осуществлялось двумя способами: 1) заведование таможенными сборами через доверенных лиц, которые получали за службу фиксированную плату, т.е. *«к верной руке»*; 2) аренда таможенных сборов на определенных условиях. Наиболее выгодным и распространенным способом управления была отдача таможенных сборов на откуп. Хотя этническое происхождения таможенников было разным, однако в большинстве своем они являлись евреями. Из 86 грамот на аренду таможенных сборов по всей территории ВКЛ с конца XV до 1569 г. 31 договор был заключен с христианами, 55 – с евреями.

С арендаторами от имени великого князя литовского заключали договор, в котором фиксировали общую сумму аренды и очередность внесения ежегодной платы, сроки аренды, порядок взимания пошлин, условия беспошлинного пропуска товаров, определяли юридические права таможенников и их слуг. Представителей местной администрации (наместников, воевод, старост) уполномочивали: защищать таможенников от возможных нападений¹⁶; от лиц, которые требовали оплаты по квитанциям *«силой»*¹⁷; не мешать таможенникам самим опечатывать привозимый товар; не претендовать на часть штрафа (промыта) за конфискованные товары¹⁸; следить за тем, чтобы мытники не превышали своих полномочий¹⁹. Юридическое положение таможенников определялось тем, что они, независимо

¹⁴ Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Мінск, 2007. – Т. 2. – С. 327. – 328.

¹⁵ Грамоты Великихъ князей Литовських с 1390 по 1569 годы / [под ред. В. Антоновича и К. Козловского]. – К., 1868. – № 48.

¹⁶ Lietuvos Metrika (далее – LM). Knyga Nr. 4 (1499–1514) / Parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – P. 40.

¹⁷ Квитации – ассигновки великого князя про выплату денег или выдачу сукон из таможенных доходов.

¹⁸ LM. 4. – P. 42–43.

¹⁹ Ibidem. – P. 41–42.

от своего происхождения, подлежали юрисдикции только великого князя или подскарбия земского. Кроме того, мытники получили право судить собственных слуг²⁰. Однако были четыре случая, когда местные администраторы могли привлечь последних к ответственности: «... *если бы ся от слуг ихъ (таможенников – Л.Ж.) кзвалтъ або забойство, або пожога або пак розбой кому сталь*»²¹.

Полученные таможенниками привилегии свидетельствуют о том, что они были особой категорией «государственных служащих». Необходимость пожалования им судебного иммунитета можно объяснить не только важностью занимаемой должности, но и доходами, которые приносили таможенные сборы. Особенно это касалось евреев-мытников, поскольку литовская шляхта не раз поднимала вопрос на вальных сеймах о том, чтобы им вообще не арендовали таможенные сборы и корчмы²².

В исторических исследованиях не существует единого критерия классификации таможенных сборов. Наиболее четкое деление пошлин предложил М. Довнар-Запольский, который выделил: 1) внешнеторговое мыто – *головное*; 2) внутренние пошлины: проездные и торговые. Основная идея классификации заключалась в том, что в группе внутренних таможенных сборов были пошлины, которые выступали оплатой за оказанные услуги (коммуникационные, взвешивание товаров, предоставление места для складирования товаров, места для торговли и т.д.), и собственно пошлины, которые имели фискальный характер²³. На данный момент нами идентифицировано 42 вида пошлин. Однако есть затруднения в определении таких видов, как «болотное», «валцешное дорогицкое», «звалное», «очковое», «узьезд».

Руководствуясь классификацией таможенных сборов М. Довнар-Запольского, рассмотрим порядок взимания некоторых пошлин. Государственный внешнеторговый сбор – *головное*, как свидетельствуют документы, взимали не только на приграничных таможах, но и расположенных внутри княжества. Примером этого может служить установленное в 1529 г. «*мыто великое головное*» в Городке – имении

²⁰ LM. Knyga Nr. 8. (1499–1514) / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P. 138.

²¹ LM. Knyga Nr. 567. (1567–1571) / Parengė Baliulis. – Vilnius, 2006. – P. 27; Российский Государственный Архив Древних Актов (далее – РГАДА). – Ед. хр. 45. – Л. 99 об.–102.

²² РГАДА. – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп.1. – Ед. хр. 527. – Л. 140; Русская Историческая Библиотека (далее – РИБ). Литовская метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3. [Книги публичных дел]. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Т. 30. – стл. 430.

²³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 374–399, 492–493.

королевы Боны, которое взимали с иностранных и иногородних купцов, в размере: с каждой копы товара по 2 гроша, а с «*кождое телеги*» соли, «*колько их будете зложно в которой комязе*» брали по 20 грошей. Дополнительно с каждой комяги взимали еще «*старого цла по 12 грошей*». Иностранные купцы, которые везли товары в Литву на возах или комягах через луцкую таможенную оплачивали *цло* (как указано в документе) не в Луцке, а в Городке или Пинске²⁴.

М. Довнар-Запольский указывал на то, что *головное* могли взимать не только на границах ВКЛ, но и в больших городах, которые были центрами таможенных округов²⁵. В середине 50-х гг. XVI ст. великий князь разрешил основать 13 местечек (Полонное, Чорторийск, Межирич, Городищи, Дорофеевцы, Вишневец, Бобровцы, Столовичи, Ятра, Вербовое, Соколие) в Луцком и Кременецком поветах, 1 (Топорищи) – в Киевском²⁶, и 2 (без названия) возле польской границы²⁷. Владельцам местечек также разрешили устроить в них ярмарки и торги, во время действия которых великокняжеские таможенники собирали «*мыто головное*». Однако, в данном случае, перечисленные города не были большими и тем более не стали центрами таможенных округов. Очевидно, речь идет о сборе *мыта* как оплаты с привозных товаров, а не о государственном внешнеторговом сборе *головное*, поскольку в документах ЛМ эти два понятия иногда отождествляли²⁸.

Рассмотрим группу внутренних таможенных пошлин. Среди проездных пошлин выделяют *мостовое*, *гребельное*, *перевозное*. Их взимали в зависимости от количества транспортных средств и запряженных в них коней или скота, который перегоняли через коммуникационные сооружения. Поскольку данные об этих видах таможенных сборов неравномерны, рассмотрим характерные особенности их взимания на примере пошлины *мостовое*, которую взимали в натуральной или денежной форме только в том случае, если купцы пользовались

²⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 1049–1050.

²⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 541.

²⁶ РГАДА. – Ед. хр. 38. – ЛЛ. 176–176 об, 219–220, 225–226 об, 228 об.–229 об, 248 об.–249 об, 249 об.–250 об, 305–305 об, 340–341, 341 об.–342 об, 443 об.–444 об, 491–492 об, 589–590 об.

²⁷ РГАДА. – Ед. хр. 35. – Л. 228–229.

²⁸ Литовский историк Л. Каралиус провел аналогию между практикой сбора таможенных пошлин в Польше и ВКЛ в первой половине XVI в. и установил, что в документах ЛМ наблюдаются терминологическая путаница, когда термином «*мыто головное*» обозначали и внешнеторговый сбор, который взимали на границах государства (аналог польского «цло») и проездные пошлины: *Karalius L. Upių keltų rinkliavos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės muitų sistemoje XVI a. I pusėje // Mūsų praeitis. – Vilnius. 1999. – Nr. 6. – S. 17–22.*

мостом (летом реку могли переходить вброд, а зимой по льду). Размер *мостового* зависел от: 1) количества транспортных средств: с каждого купеческого воза, груженного товарами – 0,5–1 грош²⁹ (от большого воза – 5 пенязей; от воза с солью – 2 пенязя³⁰ или 40 головажен соли³¹); от речных средств (комяг и шкут), которые проходили под мостами – 12 грошей³²; 2) количества запряженных коней – 1–2 пенязя³³; 3) количества волов или другого крупного рогатого скота, который перегоняли на продажу – 1–2 пенязя³⁴.

Право сбора *мостового* жаловали частным лицам (иногда и их потомкам) на определенное время или «до *жывота*» городским общинам, представителям местной администрации в счет оплаты их службы, арендовали вместе с другими таможенными сборами. В 1554 г. шляхта просила великого князя освободить их от уплаты *мостового* и *гребельного* при транспортировке лесных товаров и зерна³⁵, на что князь согласился в 1563 г.³⁶

К торговым пошлинам, которые преобладают в группе внутренних таможенных сборов, относится и *мыто* – как оплата от привозных товаров. Проанализированные жалованные грамоты ЛМ свидетельствуют о том, что право взимания *мыта* жаловали частным лицам при: 1) основании городов и местечек с правом организовывать ярмарки, торги, устраивать корчмы³⁷; 2) пожаловании земских урядов воевод, старост, войтов, которые обеспечивались доходами с *мыта* и др. таможенных сборов³⁸; 3) в счет оплаты государственного

²⁹ РГАДА. – Ед. хр. 7. – Л. 1163–1164; Ед. хр. 22. – Л. 99–99 об; ЛМ. Кныга Nr. 9 (1511–1518) / Parengė K. Pietkiewicz. – Vilnius, 2002. – № 146; ЛМ. Кныга Nr. 12 (1522–1529) / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius, 2001. – № 680, 703 и др.

³⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 70, 72–73.

³¹ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. – К., 2005. – С. 180.

³² РГАДА. – Ед. хр. 17. – Л. 421–422 об.

³³ ЛМ. 9. – № 129; РГАДА. – Ед. хр. 22. – Л. 99–99 об.

³⁴ ЛМ. 561. – С. 180; РГАДА. – Ед. хр. 7. – Л. 1163–1164; ЛМ. 9. – № 146.

³⁵ РГАДА. – Ед. хр. 526. – Л. 100–100 об; РИБ. – Т.30. – стл. 234.

³⁶ РГАДА. – Ед. хр. 527. – Л. 105 об.–106; РИБ. – Т.30. – стл. 334–335.

³⁷ РГАДА. – Ед. хр. 22. – Л. 14 об.–15; Ед. хр. 38. – Л. 208–208 об; Ед. хр. 45. – Л. 33 об.–34; Ед. хр. 49. – Л. 7 об.–8, 8 об.–9; ЛМ. Кныга Nr 51 (1566–1574) / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000. – № 15, 33 и др.

³⁸ РГАДА. – Ед. хр. 35. – Л. 152 об.–154; Ед. хр. 47. – Л. 54 об.–55; Ед. хр. 50. – Л. 60–60 об; ЛМ. 8. – № 187, 296. В своей монографии Н. Билоус рассмотрела проблему обеспечения должности войта доходами из городской казны (в натуральной или денежной форме), также войты эксплуатировали городские корчмы, арендовали разные таможенные сборы, в частности *мыто* (Билоус Н.

долга, когда часть денег выплачивалась с доходов определенного *мыта*³⁹; 4) при пожаловании имений⁴⁰; 5) за определенные заслуги перед государством, как, например, великому гетману литовскому – князю Константину Ивановичу Острожскому⁴¹.

В группе внутренних торговых пошлин большое значение имели те, которые выступали оплатой за оказанные услуги, в частности, взвешивание товаров. Часто именно вес товара и его внешние признаки служили ориентиром для определения размера взимаемой с него пошлины. Особенно это касалось экспортных товаров (зерна, дерева). Практически во всех городах и местечках в помещении ратуши находились городские весы, пользование которыми было обязательным как для продавцов, так и для покупателей. За эксплуатацию городских весов брали *ваговое* и *померное*⁴². В большинстве проанализированных документах право сбора *вагового* арендовали вместе с *мытом*, в основном группам евреев. Это говорит о том, что великий князь стал более тщательно эксплуатировать доходы, которые раньше поступали в руки местных урядников (воевод⁴³, старост⁴⁴).

К группе торговых пошлин относится и *капцизна* – сбор с владельцев корчем за право продажи в них спиртных напитков. При этом производство меда, пива или водки не облагалось налогом

Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 154–156).

³⁹ РГАДА. – Ед. хр. 7. – Л. 1050–1051, 1164–1165; LM. 8. – № 100, 102, 106, 107, 116, 125, 131; Knyga Nr. 11 (1518–1523) / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 1997. – № 51 и др.

⁴⁰ РГАДА. – Ед. хр. 39. – Л. 709–709 об; LM. 8. – № 292, 314; Knyga Nr. 25 (1387–1546) / Parengė D. Antanavicius, A. Baliulis] – Vilnius, 1998. – № 238, 243, 244 и др.

⁴¹ Князь получил право взимать со своих подданных *головное, мыто* и *восковое* в Остроге, Дубно, Дорогобуже, Чернехове (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Łwów, 1890. – Т. III. – S. 50–52, 67, 120–122, 163–165; LM. Knyga Nr. 12. – №702); его подданные освобождались от уплаты *соляного*, пошлины с соли, которую везли из Коломыи, Долины или Дрогобыча через Кременец (РГАДА. – Ед. хр. 14. – Л. 206 об.–207 об.). Помимо этого князь К. Острожский ежегодно получал 200 коп грошей с доходов луцкой таможи (LM. 8. – №296).

⁴² *Исаевич Я.* Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1961. – №1. – С. 3–14.

⁴³ РГАДА. – Ед. хр. 563. – Л. 38–39 об; Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1998. – №57.

⁴⁴ РГАДА. – Ед. хр. 563. – Л. 8 об. –9, 22 об. –23, 50–50 об, 134 об. –135, 144; Торгівля на Україні... – № 57.

до проведения волоочной померы 1557 г.⁴⁵, а размер *капцизны* был примерно одинаковым в разных регионах ВКЛ – 1 копа грошей с каждой корчмы. Реформа 1557 г. законодательно закрепила, что: от меда и пива – 1 копа грошей, от водки – 30 коп грошей⁴⁶.

Представители местной администрации, частные лица, мещане имели право получать доходы от *капцизны* при условии: 1) когда капцизна выступала оплатой государственной службы; 2) аренды корчмы на определенный срок; 3) освобождении от уплаты пошлины на определенный срок по причине какого-либо бедствия. Иногда таможенникам, как, например, кременецким евреям, которые в 1556 г. арендовали «*мыто торговое*» в г. Кременце, разрешали «*пиво варити и на месте продавати*»⁴⁷.

Отдельно следует выделить сбор пошлин с соли и воска, поскольку с начала XVI в. эти товары подвергаются обложению в особых местах – соляных и восковых коморах. Эти коморы, по мнению А. Грушевского⁴⁸, были складами воска и соли, где происходила оптовая торговля этими товарами с иностранными купцами. Там же на складах платили особую пошлину от воска и соли, т.е. *восковничее* и *соляничее*, которая имела характер торговой. Соляные и восковые коморы размещали по тому же принципу что и мытные, чтоб охватить, по возможности, всю сеть торговых путей. С 20-х гг. XVI вв. заведение восковыми и соляными коморами прекращается, и они сдаются в аренду.

Структура таможенной системы ВКЛ и, в частности, украинских земель была неупорядоченной и противоречивой не столько в силу недостаточного уровня организации, сколько таможенной политикой государства, которое преследовало исключительно фискальные цели. При этом нельзя не сказать о тех изменениях, которые произошли в организации таможенной системы: упорядочивание государственных доходов, сосредоточение управления мытными, восковыми и соляными коморами в одних руках, даже когда они сдавались в аренду, попытки введения единого таможенного тарифа для всех таможен государства.

Процесс формирования и организационного оформления таможенной системы на украинских землях ВКЛ отражает переходный этап в истории княжества между средневековьем и ранним новым

⁴⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 420–423.

⁴⁶ РГАДА. – Ед. хр. 6. – Л. 262–263.

⁴⁷ РГАДА. – Ед. хр. 38. – Л. 67 об.–69.

⁴⁸ Грушевський О. З економічного життя XVI в. – С. 11–18; *Он же*. З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори. – С. 3–4.

временем, когда в результате значительных изменений в ведении хозяйства, расширении экспорта складывались товарно-денежные и рыночные отношения. Об этом свидетельствует сосредоточение значительной части земельных владений в руках шляхты, переориентация хозяйства на экспорт зерна. Это заставило шляхту начать «сеймовую борьбу» для получения таможенных льгот.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ПОШЛИНЫ, КОТОРЫЕ ДЕЙСТVOВАЛИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ ВКЛ В КОНЦЕ XV – ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВВ.

№	Название пошлины	Определение	Источник определения
1	аргишовое / оргишовое	таможенный сбор, который взимали от скота, который пригоняли из Степи	<i>Любавский М.</i> Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М, 1892. – С. 517.
2	белковщизна	сбор, который оплачивали с беличьих шкур	
3	бочковое	косвенный таможенный сбор, который оплачивали при перевешивании зерна во время торгов	<i>Любавский М.</i> Областное деление... – С. 503.
4	бруковое	сбор, который взимали при переезде через мощеные дороги города, доход от которого шел на их содержание.	<i>Słownik Języka polskiego / J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.</i> – Warszawa, 1901. – Т. I. – А–G. – S. 212.

5	ваговое/ весовное/ весовое/ узвестное	таможенный сбор, сопровождаящий взвешивание товаров. Основная идея состояла в оплате услуг, предоставленных государством или местной властью для проверки веса товаров. Вага – городские контрольные весы, в переносном значении – помещение, в котором взвешивали товары.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., – 1901. – С.386; Торгівля на Україні, XIV – середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1998. – С. 357; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – С. 150.
6	ванчосное/ ванчусное	пошлина за вывоз ванчоса за границу. Ванчос – дубовые и сосновые доски определенного размера: 6 футов в длину, 6 дюймов в ширину и 2 дюйма в толщину, которые использовались для строительства комяг (лодок).	LM. Knyga Nr. 224 (1522–1530) / Parengė S. Lazutka, I. Valikonyte etc. – Vilnius, 1997. – P. 425
7	верховщина	пошлина с зернового хлеба, который привозили на торги. Сам сбор могли взимать с зерна, которое отсыпали с «верха» бочки или другой емкости.	Торгівля на Україні... С. 358; Акты Литовской Метрики / Собр. Ф.И. Леонтовичем. – Т. 1. – Варшава, 1897. – Вып2. – С111.
8	возовое	пошлина, которую собирали в зависимости от количества возов полных или пустых, с которыми шли купцы.	LM. 224. – P. 426.
9	воловоe	таможенный сбор от волов	

10	воскобойное	сбор за перетопку, сбивание и опечатывание воска	LM. 224. – P. 427; <i>Грушевський О.</i> З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори. С. 2.
11	восковничее/восковое	таможенный сбор за право торговли воском. Восковничий – сборщик восковой пошлины.	LM. 224. – P. 427; Торгівля на Україні... С. 357
12	головное	государственный внешнеторговый сбор, который взимали на приграничных таможах и таможах внутри государства на знак въезда на его территорию или выезда из страны.	Торгівля на Україні... С. 346.
13	головщина	пошлина, которую взимали в некоторых районах ВКЛ от «головы» тех людей, которые проходили через территорию определенной земли.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 376.
14	гончарное	пошлина от горшков	Торгівля на Україні... С. 346.
15	гребельное	таможенный сбор за проезд через плотины. В основе сбора лежит идея оплаты услуг, оказанных государством, городскими общинами или частными лицами при переезде через коммуникационные сооружения.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 377; <i>Słownik Języka polskiego.</i> T. I. A–G. – S. 907.
16	даниловщина / даниловщизна	таможенный сбор неизвестного происхождения, который взимали в Луцке в начале XVI ст.	Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. I. – Lwów, 1887. – S. 133.

17	дровяное / деревянное	сбор от деревянных изделий, которые привозили на продажу, а также с дров и лесоматериалов. Устанавливали очень редко.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 395.
18	дроговое	сбор, который шел на содержание дорог	Słownik Języka polskiego. Т. I. А–G. – S. 561.
19	дубасное / дубашчина	1) сбор, который взимали вместо повинности выставлять дубасы (выдолбленные из целого дерева лодки на 7-9 весел) для нужд государства; 2) пошлина за провоз товаров на судне.	<i>Любовский М.</i> Областное деление... – С. 480; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Книга запису 28 / Падрыхтоўка тэкстаў до друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000. – С. 267.
20	эзовое	пошлина, которую собирали при прохождении речных суден через езы – плетенные запруды на реках для ловли рыбы.	ЛМ. 224. – Р. 432; <i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 377.
21	гапщизна / капчизна/ капщызна	таможенный сбор за право содержания корчмы и продажу в ней спиртных напитков. Изготовление пива, меда и водки не облагалось пошлиной (до 1557 г.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 530; ЛМ. 224. – Р. 435; Торгівля на Україні... С. 360;
22	копитковое	пошлина, которую оплачивали за проезд или перегон скота через городские ворота (рогатки).	Słownik Języka polskiego. Т. II. Н–М. – S. 470
23	корчовщина	разновидность внутренних таможенных пошлин за провоз и продажу зерна, <i>померное</i> от корчика.	Торгівля на Україні... С. 361.

24	мыто	1) пошлина, которую взимали от привозных товаров, а также за эксплуатацию коммуникационных сооружений (мостов, плотин, езов, переездов); место сбора оплаты за проезд и провоз товаров; 2) оплата за проезд и провоз товаров водными или наземными путями, которую собирали натурой или в монетной эквиваленте.	LM. 224. – P. 439; LM. 5 (1427–1506) / Parengé E. Banionis. – Vilnius, 2003. – P. 352; Słownik polszczyzny XVI wieku. – Tom XV. Wrocław, 1984. – S. 297; Słownik Języka polskiego. – T. II. H–M. – S. 1089.
25	мостовое	пошлина за проезд через мосты, сбор которой оправдывался необходимостью содержания и ремонта мостов. Мостовничий – смотритель за состоянием дорог, мостов, плотин на территории великокняжеского домена.	Торгівля на Україні... С. 362; Słownik Języka polskiego. – T. II. H–M. – S. 1048; LM. 224. – P. 438.
26	обестка/ обвестка / узвестка / обесное	въездная и выездная пошлина, которую оплачивали на таможене, цель которой состояла в оповещении о прибытии товаров или купца в город. Купцы были обязаны сообщать местным властям о своем прибытии.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 374; Торгівля на Україні... С. 362.

27	осьмническое	торговая пошлина, частично ввозная, за право торговли хлебными изделиями и рыбой, которую собирали отдельные чиновники – осьмники. С упразднением должности осьмника в 1516 г. торговые пошлины взимали как и прежде, однако теперь они не носили название <i>осьмнического</i> .	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 394; Торговля на Україні... С. 363.
28	перевозное	проездная пошлина, которую взимали от товаров на речных переправах.	АЛМ. – Т. I. – Вып. 2. – С. XVII.
29	побережное	оплата за право остановки суден возле берега	ЛМ. 28. – С. 269; Słownik Języka polskiego. – Т. IV. – S. 292
30	поветщина	торговая пошлина за право продажи пресного меда.	Торговля на Україні.... С. 363.
31	подужное	1) торговая пошлина, которую взимали от хлебных изделий и соли; 2) оплата, которую взимали от пустых подвод, следовавших на торги с товарами.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 397; Торговля на Україні... С. 363; <i>Любавский М.</i> Областное деление... С. 505.
32	поколодное	относится к группе внутренних проездных пошлин, которые получили свое название благодаря способу их взимания: от пшеницы, которую измеряли колодою (мера объема сыпучих тел, которая приравнивалась 8 ведрам, приблизительно 80 – 160 л).	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 378.

33	померное	пошлина, которая измерялась мерами объема; ее взимали при перевешивании зерна и других предметов торговли; таможенный сбор, который собирали при измирении супычих тел. Разновидности: <i>поколодное, тридцатое</i> .	Торгівля на Україні... С. 353; Słownik Języka polskiego. – Т. IV. – S. 564; LM. 224. – P. 446.
34	присадное	сбор от нанятых на комяги слуг. В некоторых районах Волыни вместе с <i>присадным</i> собирали грош пропойный, калачи, горшки, а также дополнительную плату от «помочного шеста».	Торгівля на Україні... С. 364; <i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 378.
35	рогатковое	сбор за проезд городских ворот – рогаток, который собирали на содержание городских дорог, <i>бруковое</i> .	Słownik Języka polskiego. – Т. V. P–R. – Warszawa, 1912. – S. 552.
36	рыбное	сбор, который взимали на Киевщине при продаже рыбы: торговец при торговле рыбой в городе оплачивал «десятью» рыбу или десятую бочку рыбы, а покупатель оплачивал <i>обестку</i> по 1 грошу с каждой бочки рыбы.	<i>Довнар-Запольський М.</i> С. 395; Słownik Języka polskiego. Т. V. – S. 783.
37	скопное	пошлина за право продажи меха	Торгівля на Україні... С. 365; <i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 396.

38	соляное/ сольничее	внутренний таможенный сбор за право продажи соли, который взимали в специально созданных складах соли – соляных коморах. Соляничий – государственный сборщик пошлины с соли.	LM. 224. – P. 451.; Торгівля на Україні... С. 365.
39	спашное	таможенный сбор за право пасти скот, в то время, когда его переганяли на ярмарку.	Торгівля на Україні... С. 365.
40	торговое	внутренний торговый сбор, который оплачивал купец для участия в городских торгах, плата, которую взимали в городах с торговых помещений или «клеток».	Słownik rzeczy starożytnych, opracował Z. Gloger. – Kraków, 1896. – S. 314; <i>Любавский М.</i> Областное деление... С. 505.
41	тридцатое	внутренняя пошлина, разновидность <i>померного</i> , «тридцатой рыбы», которую взимали на Киевщине тогда, когда местные жители продавали или покупали рыбу. т.е. 1/30 часть.	<i>Довнар-Запольський М.</i> Государственное хозяйство... С. 395.
42	цло	внешнеторговая пошлина, которую взимали на границах государства в специально созданных местах – цельных коморах (<i>комога сеѣна</i>) отдельные чиновники – цельники (митники) с товаров экспорта или импорта в пользу государственной казны.	<i>Gloger Z.</i> Encyclopedia staropolska ilustrowana. Wiedza Powszechna. W 4 T. – Warszawa, 1996. – Т. 1. – S. 246; Słownik Języka polskiego. – Т. I. A–G. – S. 343.

Zherebtsova Larysa

**The structure of custom-house system of the Grand Duchy of Lithuania
in the end of XV – middle of XVI cc.**

The development of the customs system in the Grand Duchy of Lithuania (henceforth. – the GDL) is defined by the economic, political and socio-cultural processes which took place from the end of the 15th to the middle of the 16th centuries. Changes, which happened in the economy in the middle of the 16th century, that is the growth of farms, the increase of the commodity grain production, the development of the urban settlement and the following legalization of the petty bourgeoisie according to the European sample, the expansion of the external trade, favored the development of institutes that formed the basis of the customs system. The main source for the research was documents from Lithuanian Metrica. During the research the following statements have been made:

1) Initially customs were used as compensation for using of the communication facilities. On the other hand customs were a form of payment for the right of trade license, ownership of the pot-houses (inn), and also for production and sale of the alcoholic drinks;

2) It is difficult to point out the single criteria for classification of customs duties in historiography. The most acceptable is the division of the duties into: internal (duties which were collected as fare and during the trade) and external («глоловное»);

3) The order of the duties establishment is regulated by the Article 21 of the First Lithuanian Statute (1529) which said that nobody except for the grand Lithuanian duke could invent or introduce new duties on any roads, bridges, weirs, in any cities, markets and his own estates. From the 1540-ies the gentry started the struggle for decrease of the state duties quantity in private estates and free trade of the own goods;

4) The administration of the customs districts in the GDL was carried out in two ways: the first way – management of the customs offices by one person «*k vernoy ruke*» [«to the loyal hand»] who received a salary for his work and gave all income to the state treasury; the second way – rent of the duties to certain persons for a certain period of time on defined conditions. The second way allowed to receive the «real» money the Lithuanian treasury constantly required before the beginning of the lease;

5) Imported goods, salt and wax were dutiable – the «*мыто*» [duty], which was collected by the special governors – customs officials, *solymichie* [the governors who collected duty for salt] and *vaskovnichie* [the governors who collected duty for wax] in monetary or natural form. The trade duties, which were mainly spent to pay for the local governors service, were collected by the administrative and financial representatives of the grand duke in regions – the deputies, lord governors, the elders;

6) Although, the customs system in the GDL remained archaic and disordered to some extent during the defined period, one cannot but admit the positive actions of the public authority which were aimed at its regulation, reorganization (in 1509 the Land treasurer Abraham Ezofovich replaced the tax farming system with the system of control through authorized representatives) and centralization (in 1523 Michel Ezofovich, the main leaser of the state duties, took control of the management of the customs districts of the GDL, except for the Kaunas district, in his hands.

*Берковський Владислав
(Київ)*

ДО ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ З ВОЛИНИ в XV – першій половині XVII ст. ТОРГІВЛЯ ВОСКОМ ТА ХУДОБОЮ

Зміна домінуючої ролі середземноморського економічного регіону та занепад пов'язаних з ним осередків, а також процес розвитку господарства країн пов'язаних з Балтикою справило потужний вплив на формування товарної структури Великого князівства Литовського від середини XV до кінця XVI ст. В умовах цих тенденцій в географії європейської торгівлі зростає значення Волинської землі, як одного з найбільш економічно розвинутих регіонів ВКЛ. Фактично вже з кінця XV ст. Волинь постійно виконує роль посередника в торгових відносинах між Заходом та Сходом Європи. В свою чергу роль посередника значно впливала на розширення товарної пропозиції на ярмарках та торгах Волині.

Серед асортименту товарів Волинської землі основну позицію займав експорт сировини та напівфабрикатів, натомість імпортувалася, зазвичай, вже готова продукція, а зокрема товари широкого вжитку та засоби праці. При цьому слід зазначити, що за кількісними показниками імпорт товарів на волинський ринок, був значно меншими від експорту. Одними з найдавніших експортних товарів, що займали провідне місце в торгівлі цілого ВКЛ був вивіз в країни Центральної та Західної Європи великої рогатої худоби та воску.

Одним з традиційних товарів які експортувалися з Волині був віск. Вивіз воску в основному належав до розряду контракткової торгівлі. Більш того, ще з початку XV ст. торгівля воском визначається урядом Великого князівства Литовського, до якого на той час належить і Волинська земля, як один зі стратегічних напрямів торгівлі. В більшості постанов про збирання мита саме віск починав довгі списки товарів, що курсували в межах держави. Своєї важливості воскова торгівля не втрачає й у розглядуваний нами період. Поза тим, що з воску виробляли свічки, його уживали в костелах і церквах, він також становив собою платіжну річ як товар, вигідний і легкий до транспортування на великі відстані, а також і як товар, що завжди користувався попитом на європейському ринку.

На жаль, через брак джерел справжні розміри торгівлі воском з теренів Волинського воєводства можна лише уявляти. До певної міри покращенню ситуації сприяють дані про збирання мита з міських воскобоєнь і численні скарги волинської шляхти, пов'язані з розвитком бджолярства, оскільки в основному товарний віск походив зі шляхетських фільварків. Лише в 1540-х рр. у князя Кузьми Заславського було пограбовано в с. Радосілка 260 вуликів-пнів, у іншому селі – 290 вуликів-пнів¹.

Важливою складовою розвитку міського самоврядування на теренах Волині було запровадження воскобоєнь, які мали «шмальцувати, спускати і видавати воски під міською печаткою». На початку XVI ст. воскобійні, закладені в Луцьку (право якого на утримання «капниці для вироблення воску» було підтверджено в 1578 р. привілеєм Стефана Баторія²) та Володимирі, мали купувати віск до великокнязівського скарбу від своїх купців, а також шляхтичів «за справедливою ціною, без шкоди та проволоки». Дозволи збоку великого князя литовського періоду 1509–1510 рр. дозволяють нам стверджувати про запровадження державної монополії на торгівлю воском. Тут є можливим зазначити, що твердження М. Грушевського про неповну державну монополію на віск у Великому князівстві Литовському³ є не зовсім правильним, оскільки всі згадки про вивіз воску з волинських теренів або стосуються вивозу з воскобоєнь, або ж містять інформацію про спеціальні князівські дозволи (у випадку приватних осіб). Так, наприклад, у 1509–1510 рр. спеціальний дозвіл на вивіз воску за кордон отримали: княгиня Семенова Юрьєва, купці – Мишко Потапович, Нісан, Аврам, Мордась, Федько Лудович, Манко-жид. Загальна вага вивезеного ними воску сягає 4.639 каменів⁴. За браком достатньої кількості джерел ми можемо припустити, що державна монополія на віск проіснувала до сейму 1559 р., оскільки, за твердженням А. Прохаски, мито та промито на торгівлю воском на теренах Волинського воєводства було скасовано в середині

¹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / wyd. przez B. Górczaka (Далі – AKLS). – Lwów, 1890. – Т. IV. – С. 468–469.

² Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie / wyd. przez X. Liske, A. Prochaskę, O. Pietruski (Далі – AGZ). – Lwów, 1884. – Т. X. – С. 132, nr. 2013.

³ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С. 171.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Спб., 1865. – Т. II (1599–1637). – С. 122. – № 94; *Грушевський М.С.* Вказ.праця. – С. 171.

XVI ст.⁵ Власне з цього моменту кількість вивізного воску щоразу збільшується, а в воскову торгівлю ангажується все більше купців. Для прикладу є можливим навести дані з діяльності торговельного підприємства шотландського курця Самуеля Едвардса за 1647 р.⁶ Отже 7 травня 1647 р. з Костянтинова до Гданська вислано 120 каменів воску, 12 червня – 320 каменів, 15 червня – 980 каменів. В тому ж році, 16 червня, з Острога вислано 280 каменів воску. Отже фактично на протязі двох місяців лише з околиць Костянтинова та Острога вислано було 1700 каменів воску. Якщо ж до цієї суми додати воск висланий для Едвардса з Дубно, Крем'янця та Луцька то розміри торгівлі воском лише одного підприємства стають вражаючими.

Як свідчать дані львівської воскобійні, з т.зв. «східних воєводств» Речі Посполитої та через них надходили віск і вошина різних сортів і якостей: «cera soluta, resolute, iiquida, lique facta, smoltem cera, smolt was; cera non resolute, non lique facta, unsmolten cera, ungesmolten was». Подібні сорти воску і вошини транспортувалися і з теренів Волині, на що вказує привілей на луцьке штукове 1633 р. У великих кількостях через терени Волинського воєводства транспортувався на Захід також віск з Поділля та Київщини, іноді з теренів Волощини та Молдавії⁷.

Наступним важливим елементом в зовнішній торгівлі ВКЛ був експорт худоби, що набрав значних розмірів вже в середині XV ст. У привілеї сілезьким купцям від 1447 р. велика рогата худоба, насамперед воли, названа однією з перших серед товарів, якими сілезці могли вільно торгувати по всіх землях Польщі та Великого князівства Литовського⁸. Волинь, що знаходилася на межі зернового та випасного районів, на кінець XV ст. характеризується як один з головних теренів, обабіч сяноцько-перемиської землі, звідки переганялося найбільше худоби⁹. У першій чверті XVI ст. ця торгівля досягла вражаючих розмірів. Для прикладу, лише в 1522 р. острозькі євреї перегнали до Польщі й далі на Захід понад 1500 волів на суму в 3.030 талярів¹⁰. Також

⁵ AGZ. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – С. 33–34 (Przedmowa).

⁶ *Wojtowicz J.* Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w XVII wieku // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* – 1952. – Т. XIV. – С. 223.

⁷ *Грушевський М.С.* Вказ.праця. – С. 172; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 183–184; *Хорошкевич А.Л.* Вывоз воска из Великого Новгорода в XIV–XV веках // *Международные связи России до XVII в.: Сб. статей.* – М., 1961. – С. 291

⁸ *Przyczynki do dziejów Polskich z Archiwum miasta Wrocławia*, зібрав А. Mosbach. – Poznań, 1860. – С. 98.

⁹ *Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami. – Gdańsk, 1977. – С. 69.

на Волині закупувалися воли для потреб великокнязівського скарбу. Так в 1561 р. волинські митники Іван Яцкович та Іван Олехнович Борзобогаті купили на Волині 198 волів для потреб скарбу¹¹.

Сталий зріст попиту на м'ясо в західноєвропейських країнах, викликаний бурхливими урбанізаційними та демографічними процесами, значно активізував торговельну діяльність волинського купецтва. Від 1490-х рр. провідне місце в торгівлі худобою займають купці з Острога та Кременця, які не зосереджуючись лише на продажу місцевої худоби, активно купують і пізніше перепродують до Корони Польської тисячні гурти молдавської чи волоської худоби.

Намагаючись якось унормувати цю торгівлю, уряди Королівства Польського та Великого князівства Литовського у 1532 р. встановлюють напрямки торговельних шляхів, якими худобу необхідно було переганяти в Польщу. Для Волині цей шлях прямував на Люблін і Радом¹². Однак згідно О. Сидоренко основним центром і торгом для т.зв. «волинських» волів було, обабіч Любліна, місто Луків, а лувівські ярмарки набули свого великого значення для купців – торговців худобою з теренів Волинського воєводства ще в часи, коли основний товаропотік з Русі спрямовувався до Сілезії й далі¹³. Не втратили вони свого значення й у досліджуваній відрізок часу. Так, наприклад, джерела фіксують відправку волів, згідно з укладеними контрактами, із маєтностей кн. Заславських поряд з Заславом до Лукова в 1562, 1589 та 1636 рр.¹⁴ В 1627 р. декілька сокальських купців переганяло партію волів закуплених на ярмарку в Заславі¹⁵. Укладені в той час контракти спиралися на досить значні стада худоби. На думку З. Гульдона та Л. Стемковського в середині XVII ст. практично половина перегнаних шляхетських волів належала до 19 найбільших експортерів, що посідали маєтності в південно-східній частині Речі Посполитої. Одне з провідних місць на стало утримував Владислав

¹⁰ Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках / По ред. Е.М. Русева. – С. 99; Подградская Е.М. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII вв. – С. 82.

¹¹ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1996. – Кн. 564 (1553–1567): Viešųjų reikalų kn. 7. – S. 34, nr. 6.

¹² Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990. – №46.

¹³ Сидоренко О.Ф. Вказ. праця. – С. 178

¹⁴ Центральный державный историчный архив Украины в м. Київ (Далі – ЦДАУК). – Ф. 25. «Луцький гродський суд». – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 78; Торгівля на Україні. – №157, 228.

¹⁵ Horn M. Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w. // RDSG. – 1962. – Т. XXIV. – S. 79.

Домінік Заславський з маєтностей якого протягом 7 років, з 1647 по 1654 рік, експортовано було до коронних земель не менше 1316 волів¹⁶.

Поряд з Луковом, у середині XVI – першій половині XVII ст. важливу роль для волинської торгівлі великою рогатою худобою відіграють міста Велюнь та Ярослав. Як вказує Я. Башановський, експорт волинської худоби через велюньську митну комору носив досить значні розміри. Зокрема протягом 1613 та 1624 рр. через Велюнь свою худобу переганяли кн. Януш Острозький та кн. Ганна Ходкевичівна¹⁷. Однак, нам здається, що випадки безпосереднього експорту худоби з Волині до Велюня носили скоріше випадковий ніж систематичний характер, оскільки в джерелах не зафіксовано жодної згадки про цей напрямок. Натомість місто Ярослав та його ярмарки, поряд з Луковом, було одними з головних в волинській торгівлі худобою. Так, наприклад, в фрагментах кременецьких гродських книг занотовано інформацію про стада худоби, що переганялася через Кременець до Ярослава. Отже в 1608 р. перегнано було 3 стада¹⁸, в 1615 р. – 3 стада¹⁹, в 1616 р. – 1 стадо²⁰, в 1618 р. – 1 стадо²¹, в 1620 р. – 3 стада²².

Поширення на волинську шляхту, після Люблінської унії, дії сеймової постанови 1550 р. фактично легалізувало шляхетську монополію на цей вид торгівлі під виглядом звільнення шляхетських товарів від усяких мит з того, що вироблялося їхнім господарством: «Оскільки шляхетський і духовний стан, а також їхні піддані за наданнями та привілеями наших предків таку свободу мають, що жодних цел чи мит водних торгових, помірних, також і їхні люди – від того, що в їхньому маєтку родить, платити не повинні, то і Ми, також бажаючи на початку нашого панування виказати ласку нашим підданим шляхетського стану, так постановляємо, що нового граничного цла не повинні нам будуть платити від цього часу ані

¹⁶ *Guldon Z., Stepkowski L.* Handel wołami w świetle rejestrów celnych komory kaliskiej z lat 1647–1654 // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* – 1979. – nr. 4. – S. 540–541.

¹⁷ *Baszanowski J.* Op. cit. – S. 166.

¹⁸ З маєтностей Петра Деніска, князя Юрія Вишневецького та Костянтина Ярмолинецького. – ЦДІАУК. – Ф. 21 «Кременецький гродський суд». – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 148, 148 зв. –149, 150 зв. –151.

¹⁹ З маєтностей княгині Анни Острозької, князя Кшиштофа Збарзького та Андрія Чолганського. – ЦДІАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 184, 189 зв. –190.

²⁰ З маєтностей Войцеха Ободзинського. – ЦДІАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 60 зв. –61.

²¹ З маєтностей Юрія Вільги. – ЦДІАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 182.

²² З маєтностей Станіслава Любомирського, Лазневського, Лукашевича. – ЦДІАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 82 зв. –83, 89 зв., 90.

стан шляхетський, ані духовний від волів, які б у їхніх маєтностях знаходилися або були куплені і збіжжям їхнім годовані, на що вони самі або їхні управляючі, котрі цих волів поженуть, на митних коморах повинні присягнути, як це робить шляхта, її управляючі або слуги при сплаті водного цда, щоб зловживань яких не було»²³. Щоправда в цьому ж привілеї шляхті ще раз нагадувалося, що волів з Галичини, Волощини та Поділля слід переганяти у напрямку Львова, а з Волині – у напрямку Любліна. Часті порушення даної постанови викликали появу в 1563 та 1571 рр. нових королівських розпоряджень, де знову чітко вказувалося на заборону переганяти волів з Поділля на Волинь: «że z Podola nie zaś na Wołyń ze szkodą skarbu królewskiego»²⁴. Порушення цього наказу тягнуло за собою конфіскацію товарів²⁵. Однак як волинське, так і подільське купецтво, аби уникнути цього та обійти державні постанови починає широко використовувати «фальшиві» клятви про приналежність худоби. Показовими в даному випадку є дії острозького купецтва як одного з найбільших постачальників худоби на Захід, що тримало у своїх руках протягом початку – середини XVI ст., за нашими підрахунками, майже 60 % експорту волів з теренів Волинського воєводства.

Завдяки давнім торговельно-економічним зв'язкам волинського купецтва з волооськими та молдавськими землями у період середини XVI – першої половини XVII ст. острозькі купці проводять широкомасштабні торговельні операції по закупівлі худоби, а головно волів, у Волощині та Молдавії²⁶. Основними торговельними партнерами острожан ще з першої чверті XVI ст. виступають купці з молдавських міст Ясси, Бирлада, Романа, Серет, Лапушни, Ботошани. Худоба, пригнана з даних міст, згідно з дослідженнями О. Подградської, закуплялася купцями як з Острога, так і з інших волинських міст на двох центральних «волових ярмарках». Перший знаходився поблизу переправи через р. Прут у напрямку Снятина, а другий поблизу

²³ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane (Далі – VL). – Petersburg, 1859. – Т. II: Prawa y konstytucje za panowania Zygmunta Augusta (1550–1609). – S. 6.

²⁴ AGZ. – Т. X. – S. 110.

²⁵ *Baszanowski J.* Op. cit. – S. 98.

²⁶ *Costăchel V.* Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare // Studii cu privire la Ștefan cel Mare. – București, 1956. – S. 176; *Мохов Н.А.* Зарождение экономических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV – начало XVI вв.) // Учёные записки Кишинёвского госуниверситета. – Т. XXVI (Исторический). – Киев, 1957. – С. 27–28; *Его же.* Дружба ковалась веками (Молдавско-руско-украинские связи с древнейших времён до начала XIX в.). – Кишинёв, 1980. – С. 42.

переправи через р. Дністер у напрямку Кам'янця. Тут було можливим придбати худобу безпосередньо від молдавських купців. Часом худобу закупувалося також на ярмарках міст Чернівці, Хотин, Снятин, Язловець і Коломия при посередництві місцевих євреїв²⁷. Так, наприклад, у 1631 р. ковельський єврей-купець Давид Мошкович і острозький купець-єврей Абрам Єськович придбали поблизу Снятина волів «według kontraktu» з купцями з Ясс²⁸. Придбана на цих ярмарках худоба переганялася на пасовища у південноволинські маєтності кн. Острозьких поблизу міст Красилів, Сульжинці, Базалія та Костянтинів, де вона певний час випасалася. Власне з цих маєтностей, належних кн. Янушу Острозькому, в 1606 р. на ярославський ярмарок було вислано три партії худоби загальною численністю в 237 волів²⁹. З посеред цих міст найбільшою популярністю користувався ярмарок в Костянтинові. Зокрема про це говорить пйотрківський купець Нікель, який в 1634 р. закупив в Костянтинові 157 волів, з яких 40 перегнано було на ярославський ярмарок, а решта – до Пйотркова³⁰.

Пізніше, використовуючи вищезгадану нами сеймову постанову 1550 р., худобу під виглядом шляхетської переганяли до Лукова, Бреста, Ярослава, Радома чи Велюня. Яскраво про це говорить, наприклад присяга слуги шляхетного Олександра Білецького – Станіслава Кримоцевського та боярина шляхетного Мартина Борка – Яна Пеліча, які в липні 1629 р. переганяли воли до Ярослава³¹. Підтвердженням подібним діям як острозького, так і взагалі волинського купецтва є не лише численні судові позови проти купців, але й скарги митників на безправні дії збоку шляхетства – «kupiec takiego dostanie szlachcica, co swym własnym kupiecki towar nazwie ... takim sposobem wołów za granice wuganiają siła»³². Наприклад скарги дотичні експорту 1000 голів худоби через кременецьку митну комору в 1620 р. в напрямку Ярослава слугами коронного крайчого Станіслава Любомирського, а також слугами шляхтичів Лазневського та Лукашевича³³.

Розширенню шляхетської торгівлі сприяло стрімке зростання цін на худобу на європейському ринку, адже протягом середини XVI –

²⁷ Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом. – С. 97–99, 108

²⁸ Archiwum Państwowy w Przemyślu. – F. 132 «Acta miasta Jarosławia». – Sygn. 9. – К. 143 v.–144.

²⁹ Зазвичай шляхта та купці провадили невеликі за розміром партії худоби (від 100 до 150 голів) з огляду на труднощі в харчуванні та перегоні більших гуртів. – Horn M. Handel wołami na Rusi Czerwonej – S. 82.

³⁰ Ibidem. – S. 79.

³¹ ЦДІАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 279–279 зв., 280 зв. –281.

³² Baszanowski J. Op. cit. – S. 48.

³³ ЦДІАУК. – Ф.21. – Оп.1. – Спр. 65. – Арк. 82 зв.–83, 89 зв., 90.

початку XVII ст. ціни на худобу в Західній Європі зросли майже на 280%. Так якщо в 1552 р. худоба, пригнана з теренів Волинської землі, продавалася на ярмарках Корони в середньому по 3 зл. за одного вола, то у 1560 р. ця ціна зросла до 6 зл., а на 1641 р. досягла 60 зл. У середньому ціна одного вола від місця його випасу (наприклад Волині) до місця зарізу (в Данії чи Німеччині) зростала на 146–175 % від собівартості³⁴. Про зріст обсягів торгівлі худобою з шляхетських фільварків говорить також факт збільшення кількості кормового зерна, сіна та соломи у маєтностях волинської шляхти та збільшення поголів'я їхньої худоби, зокрема одно та двохрічної. Досить яскраво про це свідчать матеріали масового характеру, зосереджені у гродських та земських книгах – заяви, позови, декрети про пограбування, спалення, привласнення тощо. Наприклад, в 1560 р. в Луцьку до земських книг було вписано скаргу кн. Сангушко-Коширського про пограбування 500 голів худоби у с. Вербне, у 1565 р. до гродських книг – скарга Марії Борзобогатої-Красенської програбування більш ніж 6000 голів худоби у селах Галичани та Зборошів слугами Михайла Мишки-Варковського³⁵. В 1565 р. у кн. Богдана Корецького в с. Крилів було спалено 2170 копиць сіна. У 1621 р. худоба купця Симона Миколайовича випасла сіножать кн. Воронецького, чим завдала збитків у «багато коп сіна»³⁶. Отже, вже від 1550-х рр. у торгівлю худобою була втягнута більшість фільваркових господарств Волині.

Перетворення торгівлі худобою на одну з основних галузей підприємницької діяльності шляхти призвело до того, що вже на початку 1600 рр. цельники скаржаться королю на шляхтичів і купців, які не лише «фальшують присягу», але й женуть худобу «різними і незвичайними шляхами, митні комори та прикоморки ... обминають»³⁷. Купецькі громади окремих міст Волині, намагаючись використати на свою користь збільшення попиту на велику рогату худобу на коронних ярмарках, вже з середини XVI ст. здобувають від королівської влади різного роду привілеї. Зокрема міщан володимирських, кременецьких і луцьких було звільнено від сплати старого мита за худобу. Більш того, під час ревізії Волинського воєводства в першій половині

³⁴ *Baszanowski J.* Op. cit. – S. 211–212; *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии со Львовом. – С. 74, 99.

³⁵ Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (Далі – ЛНБ. ВР). – Ф. 91 «Радзими́нського». – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 204 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 311–311 зв.

³⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 31; ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 490; *Опись Киевского Центрального Архива №2093 (1565–1569 гг.)*. – К., 1895. – С. 6.

³⁷ *Сидоренко О.Ф.* Вказ. праця. – С. 180

XVII ст. кременецькі купці показали два королівських привілеї 1572 та 1589 рр. на безмитний перегін 1000 голів худоби на ярмарки Польської Корони та Великого князівства Литовського³⁸.

Окрім великої рогатої худоби, з теренів Волинської землі до Королівства Польського та Великого князівства Литовського переганялися на продаж також отари овець і табуни коней. Особливою популярністю на європейському ринку користувалися коні з Волощини, Молдавії та Туреччини. Військо більшості західно- та східно-європейських держав завжди відчувало потребу в добрих конях.

З огляду на це волинські купці, а з середини XVI ст. також і волинська шляхта неодноразово поряд з худобою переганяли на польські та литовські ярмарки (де в основному й купляли їх купці з інших держав) тисячні табуни коней. Так, наприклад, у 1598 р. п. Гальшка з Утрина (Белзьське воєводство) продала у м. Володимирі «kilku set kłiacz, zrebrow, sigów koni jezdnych» на суму 20 тис. зл.³⁹, в 1577 р. случькі міщани придбали в Луцьку коня для кн. Юрія Слуцького⁴⁰. Про популярність торгівлі кіньми свідчать також значні обсяги поставок коней до м. Кременця, а також численні торгові контракти та скарги, пов'язані з порушенням цих контрактів, крадіжками, забиттям коней («o grabieże konia dobrego», „nieoddanie pieniędzy za konia Turckiego»)⁴¹. Поряд з купцями та шляхтою Волині в торгівлю кіньми активно ангажувалися також і гданські купці. Зокрема в 1575 р. гданський міщанин Фрейтаг мав продати в Луцьку коней для головного митника ВКЛ Іони Ізаковича⁴².

Очевидно, що торгівля кіньми відбувалася не лише на рівні зовнішнього ринку, але також і внутрішнього. Практично кожний шляхтич утримував в своїх мастках табуни коней. Так, наприклад, лише в луцький гродських книгах фіксується існування табунів коней в 1578 р. у Яна та Михайла Ворон Боратинських⁴³, Івана Кирдея-Мильського⁴⁴, Януша Угриновського та Олександра Жоравницького⁴⁵; в 1580 р. – у Михайла Сербина-Козицького⁴⁶; в 1583 р. – у Юрія

³⁸ Там само. – С. 179; *Baszanowski J.* Op. cit. – S. 30.

³⁹ «Summaryusz notate ex Actio Terribus Vlodimirensis» // ЛНБ. ВР. – Ф.91. – Оп.1. – Спр. 47/І–4. – Арк. 12 зв.

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 629.

⁴¹ ЛНБ. ВР. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 12 зв., Спр. 62. – Арк. 5 зв., 7, 300, 311 зв.

⁴² ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк. 3 зв.

⁴³ Там само. – Спр.18. – Арк. 417 зв. –418, 906–907.

⁴⁴ У селі Віткове // Там само. – Арк. 444 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 446.

⁴⁶ Там само. – Спр. 21. – Арк. 425 зв.

Масальського⁴⁷; в 1584 р. – у Адама Букоємського⁴⁸, Януша Збараського⁴⁹; в 1592 р. – у Федора Шимковича-Микенського⁵⁰; в 1598 р. – у Яна Белостоцького⁵¹, Матиса Селецького⁵².

Оцінюючи участь Волині в торгівлі волами, кіньми і т.д. не можна не звернути увагу на проблему розвитку т.зв. «волових шляхів», якими в XVI – середині XVII ст. переганялося худобу. Як свідчить сама назва даних комунікаційних одиниць їх походження напряму пов'язано з торгівлею худобою, а зокрема волами. Власне «вологими шляхами» воли з Молдавії та Поділля переганялися на Волинь, а звідти до коронних земель – Гданська, Любліна чи Радома. В загальному купці займалися переганом худоби лише тими шляхами вздовж яких існував сталий попит на високоякісні продукти тваринного походження. Отже вже на початку XIV ст. на теренах найперше белзького та руського воєводства Корони Польської, а з кінця XV ст. і на волинських теренах, переважно поблизу великих міст, утворюється розгалужена мережа шляхів якими транспортувалося худобу. При цьому існування цих шляхів вимагало побудови та утримання в належному стані переправ через річки та загонів, гостинних дворів для гайдуків.

Прибутковість цих вузькоспеціалізованих торгових гостинців викликала постійне прагнення з боку центральної влади до унормування напрямків перегону волів. Так, наприклад вже в середині XIV ст. згадується про існування усталеного «волового шляху» по лінії Володимир – Городло – Холм – Люблін – Казимеж – Сецехів – Черськ – Варшава – Закрочи – Вишгород – Плоцьк – Бобровник – Торунь. Окремі джерела вказують на існування «волових шляхів» також і в напрямку Вроцлава. Зокрема в 1532 р. у відповідь на стале порушення волинськими та іншими купцями існуючих розпоряджень щодо системи «волових шляхів», уставлено було нові торгові шляхи для перегону волів по теренах Польської Корони – через Люблін та Радом⁵³. Досить часто порушення даної постанови викликало появу в 1563 та 1571 р. нових королівських розпоряджень, в яких знову досить виразно заборонялося переганяти волів з Русі, Поділля та Молдавії на Волинь – «*nie zaś na Wołyń za szkodą skarbu królewskiego*»⁵⁴.

⁴⁷ Там само. – Спр. 30. – Арк. 500 зв.

⁴⁸ Там само. – Спр. 31. – Арк. 106 зв.

⁴⁹ У селі Березки // Там само. – Арк. 349 зв.–350.

⁵⁰ Там само. – Спр. 40. – Арк. 528.

⁵¹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 230 зв.–231.

⁵² У селі Садова // Там само. – Спр. 53. – Арк. 452 зв.

⁵³ «*De terra Voliniaе autem boves pellentes et merces vehentes per Lublin et Radom proficisci debeant*» – AKLS. – Т. III. – nr. 426. – S. 396.

⁵⁴ AGZ. – Т. X. – S. 83, nr. 1258.

До цього слід додати, що люблінський шлях досить швидко переорієнтовано було в напрямку міста Лукова. Причиною цього стало існування певних норм щодо центру торгівлі худобою (напр. існування досить великого плацу де тимчасово можна було б утримувати багатотисячні гурти худоби). Окрім Лукова та Радома в XVI – середині XVII ст. поважну роль для волинського торгівлі худобою відігравали міста Брест та Велюнь.

Згідно з Я. Башановським, більшість важливих «волових шляхів» проходила нижче кордонів Волині, а існуючі волинські шляхи дослідник відніс до категорії менших та гіпотетичних⁵⁵. Так, для прикладу, як гіпотетичний згаданий був дослідником шлях від відомого центру волової торгівлі – Острога в напрямку Сокаля, натомість не менш важливий шлях з Молдавії через Кременець – Дубно до Луцька взагалі не був розглянутий польським вченим. Отже Я. Башановський віднайшов на Волині лише три «волових шляхи» (2 менших та 1 гіпотетичний):

а) зі Звягеля через Рівне – Луцьк – Володимир – Городло – Копитів до міста Войславце, де він долучався до головного шляху транспортування молдавської худоби Сучава-Вроцлав;

б) від Острога через Луцьк – Брест – Ломжу – Колно – до Кролевця;

в) гіпотетичний шлях від Острога через Сокаль до Телятина і траси Сучава – Вроцлав⁵⁶.

Однак реально на нашу думку, «волових шляхів» на волинських теренах було набагато більше ніж це вказує польський дослідник. Зазвичай, молдавська худоба, з продажу якої і спеціалізувалися волинська земля та воеводство, купувалася на ярмарках в околицях річки Прут (в напрямку Снятина) та біля переправи через Дністер (в напрямку Кам'янця). Звідси відходило два головних торгових напрямки на Волинь:

а) на Кременець та Дубно⁵⁷;

б) на Костянтинів та Острог⁵⁸.

Після короткого періоду випасання, пригнана худоба переганялася з пасовищ південно-східної Волині (Район Базалії, Костянтинова,

⁵⁵ *Baszanowski J.* Op. cit. – S. 92–93

⁵⁶ *Ibidem.* – S. 92–93.

⁵⁷ Фактично використовувався тернопільський гостинець (Бучач–Тернопіль–Вишневець).

⁵⁸ Т. зв. острозький гостинець (Городок (часом Ярмолинці) – Чорний Острів – Красилів). – *Чорний В.Б.* Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29-30 листопада 2001 р. – Вінниця, 2001. – С. 71

⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 329 зв.

Красилова та Острополя) на ринки коронних земель через Кременець або Дубно в напрямку Сокаля – Телятина – Тишовця – Замостя – Красногоставу – Любліна – Казімежа – Зволеня – Радома – Опочна, де цей шлях розділювався на три частини:

- а) на Вроцлав через Іновлодзь – Раву – Лович;
- б) до Познані через Іновлодзь – Будзейовіце – Ленчицю – Коло – Накло;
- с) на Вроцлав через Пйотрків або Радомско – Велюнь – Болеславіц – Олешницю.

Часом худобу переганяли до Луцька, звідки вона потрапляла до Лукова (через Володимир – Городло – Копитів – Войславце – Холм – Парчев – Радзінь) і далі до Гданська, Варшави або Ловіч.

Т. зв. «брестський шлях» скеровував худобу з Волині до Гданська. Власне до самого Бреста/Берестя воли гналися по лінії Заслав – Острог – Рівне – Дубно – Луцьк – Брест. Принаймні саме цим шляхом в 1567 р. гнали своїх волів з Заслава сокальські купці⁵⁹. Існував і інший шлях з Житомира до Бреста через Звягель – Рівне – Луцьк⁶⁰. В окремих випадках воли доставлялися до Гданська річними кораблями, про що говорить конституція пйотрківського сейму 1565 р. Зокрема цією конституцією примушувалося купців переганяти худобу до гданського порту лише сухопутними шляхами, а не використовувати для цих цілей кораблі.

Поза вище вказаними торговельними напрямками в перегоні худоби існувала ще більша сітка менших «волових шляхів», які використовувалися купцями для обходу місць розташування цельних чи митних комор. Так, наприклад, в 1537 р. перед луцьким гродським судом оскаржено було острозьких купців, які на протязі 1530-х рр. неодноразово переганяли тисячні гурти худоби з Молдавії за допомогою різних «незвиклих шляхів» та не сплачуючи при цьому відповідних мит та цел⁶¹.

Підсумовуючи належить відзначити, що внаслідок розширення товарних можливостей Волинь вже від початку XVI ст. стає одним з активних учасників східноєвропейського товарообміну. Більш того встановлені нею торговельні стосунки з країнами Центральної та Західної Європи носили міцний і постійний характер і досягли свого найбільшого розвитку в 50–90-ті рр. XVI – першій половині XVII ст.

⁶⁰ Пришляк В. Торговельні шляхи Західної Волині в XVI–XVIII ст. // Тези республіканської конференції по Атласу історії культури Волинської області. – Луцьк, 1991. – С. 50

⁶¹ Документы и регесты к истории Литовских евреев из актовых книг: метрики литовской, виленского центрального архива и некоторых печатных изданий. / Собр. С.А. Бершадский. – Спб., 1882. – Т. 1. (1388–1550). – С. 184, № 145; С. 208, № 163.

Berkowski Władysław

Do pytania eksportu towarów z Wołynia w XV – połowie XVII w.**Handel woskiem i bydłem**

Zmiana dominującej roli śródziemnomorskiego rejonu ekonomicznego, upadek związanych z nim ośrodków oraz procesy gospodarczego wzrostu krajów związanych z Bałtykiem wpłynęło znacząco na strukturę towarową Wielkiego księstwa Litewskiego w okresie od połowy XV do końca XVI wieku. Przy tych tendencjach w geografii handlu europejskiego wzrosło znaczenie ziemi wołyńskiej jako jednego z ośrodków wymiany między wschodem a zachodem Europy. Udział Wołynia w europejskiej wymianie handlowej przynosił wiele korzyści z możliwości zaspokajania narastających potrzeb zarówno ekonomicznych i kulturalnych.

Wśród asortymentu towarowego ziemi wołyńskiej pierwszorzędną pozycję zajmował eksport surowców oraz półfabrykatów, natomiast importowano generalnie produkty gotowe, a szczególnie towary konsumpcyjne oraz narzędzia produkcji. Przy tym ilościowo import towarów na rynek wołyński był o wiele mniejszy niż eksport, jednak od strony wartości importowanych towarów sytuacja kształtowała się zupełnie inaczej.

Jednym z tradycyjnych towarów eksportowych Wołynia był wosk. Wywóz wosku należał głównie do kategorii handlu kontraktowego. Ważną częścią rozwoju handlu woskiem na terenach Wołynia było wprowadzenie woskobojen, które miały „szmalcować, spuskać i wydawać woski pod pieczętką miejską». Już od początków wieku XV handel woskiem został wyznaczony jako jeden ze strategicznych kierunków handlowych w Wielkim Księstwie Litewskim. Monopol państwowy istniał na Wołyniu do sejmu 1559 roku, ponieważ myto i promyto na handel woskiem na terenach województwa wołyńskiego było zlikwidowane dopiero w połowie XVI wieku. Od tego momentu ilość wywożonego wosku coraz bardziej zwiększała się.

Następnym ważnym elementem w handlu zewnętrznym WKŁ był handel bydłem. Ten handel przybrał znaczne rozmiary już w XV wieku. Wołyń, znajdujący się, pod względem charakteru gospodarczego, na pograniczu rejonu zbożowego i hodowlanego, wymieniony był już pod koniec XV wieku jako jeden z głównych regionów, obok ziemi sanocko-przemyskiej, zaopatrywania się w woły. Stale wzrastający popyt na mięso w państwach zachodnioeuropejskich, spowodowany rozwojem miast i wzrostem liczby ludności, aktywizował działalność handlową kupiectwa wołyńskiego. Główne miejsce w handlu bydłem zajmowali już od roku 1490 kupcy ostrogscy i krzemienieccy. Nie nastawiając się na sprzedaż bydła wyłącznie miejscowego, wołyńskiego, kupowali i przepędzali później do Korony tysiączne stada bydła mołdawskiego czyli wołoskiego.

Rozciągnięcie po unii lubelskiej, na szlachtę wołyńską postanowień sejmu z 1550 roku faktycznie legalizowało monopol szlachecki na ten rodzaj handlu z powodu zwolnienia towarów szlacheckich z wszelkich myt od towarów wyprodukowanych na ich folwarku. Począwszy już od lat 50 – tych XVI wieku w handel wołami zaangażowana była większość folwarków Wołynia.

Otóż w ciągu XVI do połowy XVII wieku handel ziemi i województwa wołyńskiego odgrywał bardzo ważną rolę nie tylko w rozwoju ekonomicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego lub Korony Polskiej, a także był ogniwem w stosunkach handlowych Europy Wschodniej z Centralną i Zachodnią.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

*Дячок Олег
(Дніпропетровськ)*

ПРАВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ЙОГО СКЛАДІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ЮРИДИЧНИХ ВИДАНЬ (1991–2007 рр.)

Круглий стіл «Гісторыя вивучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», що відбувся 16–18 травня 2003 р. в м. Гродно, та видання його матеріалів, безумовно, стали значною науковою подією, що дозволила ученим різних країн, які займаються вивченням історії ВКЛ, краще дізнатися про напрацювання та досягнення своїх колег. Однак, у процесі роботи круглого столу не могли бути розглянуті всі аспекти історіографії історії ВКЛ. Зокрема, українські дослідники практично не торкалися публікацій з історії права та державних установ ВКЛ, здійснених вітчизняними юристами (підтвердженням цьому є питання литовського науковця Д. Вілімаса, задане під час дискусії, чи вивчає хто-небудь в Україні Статути ВКЛ¹). В «Українській бібліографії Великого князівства Литовського 1990–2003 рр.» (укладачі: К. Кириченко, Д. Вирський)², що містить 260 позицій, вказані тільки

¹ Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вивучэння ў 1991–2003 гг. = Grand Duchy of Lithuania: history of research, 1991–2003: матэрыялы міжнар. круглага стала «Гісторыя вивучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», Гродна (16–18 мая 2003 г.) / рэдкал. С.Б. Каўн (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Медисонт, 2006. – С. 539.

² Українська бібліографія Великого князівства Литовського 1990–2003 рр. / Укладачі: К. Кириченко, Д. Вирський // Там само. – С. 514–536.

сім статей, надрукованих в юридичних виданнях, та один автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, що не відображає дійсну картину. У 2005 р. на основі доповіді, виголошеної на гродненському круглому столі, К. Кириченко опублікувала статтю про основні тенденції в українській історіографії ВКЛ 1991–2003/4 рр. Але серед головних напрямків вивчення його історії праву відведено лише п'ять рядків, в яких згадуються роботи трьох авторів³.

У даному дослідженні аналізуються публікації українських істориків права, в яких їх автори так чи інакше торкалися аспектів функціонування державних і правових інститутів ВКЛ. Його предметом були обрані періодичні та неперіодичні (продовжувані) видання, що дає змогу зробити висновки про певні тенденції в даній науці, інтерес до тієї чи іншої тематики, роботу над дисертаціями тощо. Безперечно, автором статті аналізувались не всі публікації, а передусім, зміщенні у найавторитетніших і відповідно найпоширеніших юридичних виданнях.

У доповіді про основні тенденції української історіографії історії ВКЛ 1991–2003 рр., виголошеній на згадуваному круглому столі, К. Кириченко відзначила, що ще у ХІХ – на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії склався погляд на історію ВКЛ як на литовську добу в історії українських земель. Сучасна українська історіографія «тяжіє до регіоналістичних досліджень долі українських земель в т.зв. «Литовський період» (40-ві роки ХІV – 1569)»⁴. Це характерно й для історико-правових студій. Українські історики права звертаються до права, органів влади та самоврядування ВКЛ передусім в контексті вивчення правових та державних інститутів, що мали місце на українських землях у його складі. Лише окремі публікації присвячені аналізу безпосередньо норм Литовських статутів. Прикладом є стаття О. Неліна про питання спадкового права за статутами⁵.

Разом з тим, саме статuti ВКЛ привертають увагу дослідників у першу чергу. З одного боку, автори розглядають вплив права Київської Русі, передусім Руської Правди, на Литовські статuti, порівнюють регулювання аналогічних інститутів цими актами. С. Кудін

³ *Кириченко К.* – Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991 – 2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – 2005. – № 4. – С. 228.

⁴ *Кириченко К.* Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991 – 2003 рр.: основні тенденції // *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння...* – С. 484, 485.

⁵ *Нелін О.І.* До питання спадкового права за Статутами Великого князівства Литовського // *Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки.* – К., 2001. – Вип. 13. – С. 48–52.

проаналізував поняття кримінального штрафу, виявивши його спільні та відмінні риси у Руській Правді та Першому Литовському статуті. Порівнюючи три редакції статуту, він дійшов висновку, що у другій і третій редакціях кримінальний штраф втрачає домінуючу роль, законодавець все більше починає застосовувати фізичні покарання та позбавлення волі⁶. Інша стаття цього автора присвячена такому виду покарання як «поток і пограбування», зафіксованому у Руській Правді. Дослідник схиляється до думки, що під потоком слід розуміти вигнання, а під пограбуванням – конфіскацію. Учений відзначив, що це покарання вже не зустрічається після входження українських земель до ВКЛ, зокрема в уставній грамоті Київській землі 1507 р. та в уставі про маєтки державних зрадників 1509 р. Відсутнє воно і у Першому Литовському статуті: «Литовський статут теж не містить поєднання конфіскації з вигнанням: вона застосовується як самостійно... так і у поєднанні з втратою честі и смертною карою...» Поток же набув форми виволання (баниції), що відрізнялося від вигнання за Руською Правдою⁷.

З іншого боку, українські автори аналізували вплив статутів ВКЛ на розвиток українського права, застосування їх положень. Праву ВКЛ в цілому та його впливові на становлення українського права присвячена компілятивна стаття Л. Коваленка. Її автор не тільки не звертався до правових пам'яток, а скидається, що й література, на основі якої вона написана, підібрана якось випадково – підручники, роботи відомих істориків та істориків права кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., дві різночасові статті. А на початку публікації навіть подибуємо вкрай некомпетентне твердження, що на ранньому етапі у ВКЛ поряд з Руською Правдою діяло великокнязівське законодавство, міжнародні договори, постанови сеймів і т.зв. Литовська метрика, хоча автор тут же зазначає, що це були книги великокнязівської канцелярії⁸.

О. Клименко звертається до окремих аспектів історіографії формування українського права та його взаємодії з іншими системами, навівши у своїй статті міркування щодо термінів «литовське право», «литовсько-українське право», «литовсько-білоруське право», «литовсько-руське право», «західно-руське право», які

⁶ Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом // Право України. – 2000. – №11. – С. 141–144.

⁷ Його ж. Поняття “поток і пограбування” у кримінальному праві України ХІ – першої половини ХVІІ ст.: історично-правовий аналіз // Право України. – 2003. – №6. – С. 132–135.

⁸ Коваленко Л. Право Великого князівства Литовського та його вплив на становлення українського права // Юридична Україна. – 2004. – № 2 (14). – С. 91–95.

висловив С. Борисенко ще наприкінці 20-х років ХХ ст.. Однак бібліографія дослідження надто бідна. Жодного власного історико-порівняльного аналізу автором не здійснено. А висновок, що «система українського права, взявши свої витoki з давньоруського права та переживши імплементацію з литовським правом, трансформувалася у власну, відмінну від інших, систему права»⁹ не впливає з усього попереднього тексту.

І. Грозовський, досліджуючи «козацьке право» (сукупність правових звичаїв, які склалися в Запорозькій Січі) звернув увагу, що в процесі свого розвитку воно взаємодіяло з правовими системами сусідніх народів і держав. Зокрема, він вказує на тотожні покарання за крадіжку, притаманні праву запорожців та Литовським статутам, показуючи це на прикладі статуту 1588 р. (артикул 7 розділу XIV). Подібність автор пояснив трьома причинами: 1) юридичним джерелом Литовських статутів і «козацького права» були норми давньоруського права; 2) «основну масу козацького війська склали вихідці з українських земель, правосвідомість яких змалку складалася під впливом литовсько-польського законодавства»; 3) «сучасники, спогади яких є одним із джерел для вивчення козацького права, при характеристиці звичаєвого права запорожців могли використовувати звичні формули законодавства, яке існувало в той час, зокрема, Литовських статутів»¹⁰. Проте останнє твердження не розкриває причини аналогічних правових норм – воно почасти розкриває особливості сприйняття звичаєвих норм запорожців представниками інших верств населення. І, безперечно, це слід враховувати, працюючи з наративними джерелами, аби уникати екстраполяції на «козацьке право» нетипових для нього елементів. Деякі висновки І. Грозовського знаходять аналогії в дослідженнях інших авторів. Так, на думку українського історика В. Щербака, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство: «Адже більшість прибулих на Запорозжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади». Однак останній посилається на положення 1, 10 і 12 артикулів розділу XIII статуту 1529 р., в яких йдеться про покарання на смерть за вчинення кримінального злочину і які застосовувались і в практиці запорозького суду. Історик наголошує, що це не випадково, адже в основу законодавства ВКЛ були покладені й норми українського звичаєвого права¹¹.

⁹ *Клименко О.* Формування українського права та його взаємодія з іншими правовими системами // *Право України.* – 2001. – № 9. – С. 86–88.

¹⁰ *Грозовський І.* Феномен козацького права // *Вісник Академії правових наук України.* – 1997. – №3 (10). – С. 124–125.

Один з авторів звернув увагу на великокнязівські листи й артикули Першого та Другого Литовських статутів, якими регламентувалися торгівля та митна справа на Київщині¹², хоча положення статутів однаковою мірою поширювалися на всю територію ВКЛ. А твердження, що Перший статут охоплював основні положення митного права є явно натягнутим – навіть сьогодні не всі правники погоджуються з виділенням митного права як підгалузі адміністративного, тоді як в названому нормативно-правовому акті була лише одна «митна» стаття. Посилання на Перший статут є і в статті В.К. Ковальського про становлення митної справи на території Миколаївської області, однак інформацію про встановлення тут митниць великими князями литовськими автор запозичив з інших досліджень. Матеріал статті повністю ввійшов до монографії В.К. Ковальського, виданої на основі захищеної кандидатської дисертації. У монографії він доповнений розкриттям змісту статей, що регулювали митні відносини, вміщених у Другому і Третьому статутах¹³.

Д. Любченко, аналізуючи види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини, задається питанням, «якою мірою норми Литовського статуту 1588 р. та звичаєвого права вплинули на гетьманські універсали другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.» На його думку, в повсякденній практиці судді виходили із здорового глузду, застосовуючи ті положення статуту, що не суперечили політико-правовим реаліям (здача фортеці, фальшування монети, посягання у будь-якій формі на державну власність, листування з ворогом, підробка урядових паперів, печаток тощо). Відзначаючи чинність Третього Литовського статуту на території Гетьманщини, автор припускає, що судді могли кваліфікувати хабарництво, підробку документів та деякі інші службові злочини, виходячи з тих їх характерних ознак, які містилися

¹¹ *Щербак В.* Витоки та становлення козацького права // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 121.

¹² *Павлов А.* Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV–XVII ст.) // Право України. – 2003. – № 10. – С. 146–148.

¹³ *Ковальський В.К.* Становление таможенного дела на территории Николаевской области (с древнейших времён до образования города Николаева) // Митна справа. – 2003. – № 6. – С. 89–91; *Його ж.* Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). Автореф. ... канд. юр. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеса, 2004 // <http://www.law1.boom.ru/diser/01/k2919-04.htm>; *Його ж.* Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці). – Одеса: Юридична література, 2006. – С. 29–31.

у нормах цього кодексу. Дослідник доходить висновку, що норми Литовського статуту 1588 р. зробили певний вплив на зміст гетьманських універсалів. Позитивним є те, що ця невелика за обсягом стаття написана на основі аналізу універсалів, автор висловив власні міркування¹⁴. Однак публікація ще більше б виграла, якби чітко були виявлені норми, запозичені зі статуту без змін, з певними змінами тощо.

Слід виділити ґрунтовне історіографічне дослідження О.М. Коросташова, присвячене дослідженню українськими та російськими вченими застосування норм Литовського статуту у Полтавській і Чернігівській губерніях після скасування місцевого права, з 1842 р. Його автор проаналізував особливості поглядів на дане питання науковців середини ХІХ–ХХ ст., а також виділив чотири періоди у його вивченні, охарактеризувавши кожен з них¹⁵. Широко історіографія представлена й у кандидатській дисертації О.М. Коросташова. У авторефераті він також стверджує наступне: «Враховуючи те, що Литовський статут (основне джерело місцевого права на Лівобережжі) був кодексом феодального права, на думку автора, економічний та соціальний розвиток України призводив до необхідності перегляду хоча б його окремих положень. Разом з тим, значна кількість норм статуту відповідала соціально-економічним відносинам, що існували в Україні»¹⁶.

Окремі статті присвячені правовому регулюванню окремих відносин впродовж тривалого часу, зокрема й Литовськими статутами, в період входження українських земель до ВКЛ. Г. Богомаз, О. Вовк та О. Кучинська, аналізуючи законодавство про потерпілих, звернулися до статуту 1529 р. Автори відзначили, що він передбачав відшкодування потерпілим шкоди залежно від їх соціального становища¹⁷. Особливо слід відзначити статтю Є. Шаломєєва про розвиток поняття злочину в кримінальному праві України Х – кінця ХVІІ ст. Він проаналізував

¹⁴ Любченко Д. Види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини за універсалами другої половини ХVІІ – першої чверті ХVІІІ ст. // Право України. – 2007. – № 6. – С. 138–140.

¹⁵ Коросташов О.М. Застосування норм Литовського Статуту у Полтавській і Чернігівській губерніях після скасування місцевого права (історіографія питання) // Держава і право. – К, 2002. – Вип. 16. – С. 41–46.

¹⁶ Його ж. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина ХІХ століття). Автореф. ... канд. юр. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – К., 2001 // <http://www.law1.boom.ru/diser/01/01kompeg.htm>.

¹⁷ Богомаз Г., Вовк О., Кучинська О. Історія розвитку законодавства про потерпілих // Право України. – 1997. – №7. – С. 66–67.

матеріальну й формальну ознаки злочину за Литовським статутом, відзначивши, що під охороною перебували й норми звичаєвого права. Автор публікації здійснив класифікацію злочинів на чотири групи: особливо тяжкі, тяжкі, середньої тяжкості та невеликої тяжкості – зазначивши для кожної групи редакції статуту, номери розділів та артикулів, у яких певні діяння визначалися злочинними. Він підкреслив, що у другій половині XVII ст., за Гетьманщини, залишився діючим статут 1588 р., «який використовувався козацькими судами в тій частині, що мала відповідати новим реаліям життя». Є. Шаломєєв погоджується з видатним українським істориком права А. Яковлевим, що Литовський статут був близьким правосвідомості українського народу, бо ввібрав у себе давні звичаєві українські норми та процесуальні звичаї українських копних судів¹⁸. Т. Якімець аналізує розвиток норм інституту крайньої необхідності в трьох Литовських статутах¹⁹.

Автори низки статей торкаються цивільно-правових відносин на українських землях періоду їх входження до складу ВКЛ. Зокрема, І. Будзилович та А. Юрченко в публікації про історію оренди землі звертають увагу на те, що «Саксонське зеркало» поряд з Литовським статутом стало правовою підставою поширення на землях України відносин, які отримали назву «чиншового права», й на підставі інших досліджень розкривають їх зміст, називають суб'єктів цих відносин²⁰. Однак, окремі їх твердження викликають подив та нерозуміння. Відзначаючи сприйняття Литвою термінології та правових норм Київської Русі й наголошуючи на обґрунтуванні в низці досліджень схожості статуту 1529 р. і «Руської правди», автори роблять досить несподіваний висновок: «Тому у центральній частині України у сфері приватно-правових відносин продовжувало діяти звичайне феодальне право, яке розвивалося на ґрунті «Руської правди». Натомість, та частина українських земель, що «відійшла під владу польської корони, відчула не тільки вплив феодального польського порядку, що діяв на території Польщі, але й одночасно «Руської правди», Литовського статуту та західноєвропейського права»²¹. Виходить, що на українських землях у складі ВКЛ впливу статуту на приватно-правові відносини не

¹⁸ Шаломєєв Є.В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X – кінець XVII ст.) // Держава і право. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 62–64.

¹⁹ Якімець Т. Розвиток інституту крайньої необхідності в українському кримінальному праві // Право України. – 2007. – № 9. – С. 114–115.

²⁰ Будзилович І., Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) // Право України. – 1994. – № 10. – С. 64–65.

²¹ Там само. – С. 64.

було, а на тих, що входили до складу Польської держави, такий вплив був. Не кажучи вже про те, що таке твердження не має історичної основи, вони є просто нелогічним. Статті притаманні й мовні огріхи. Є поняття звичаєвого права, а не звичайного. Залишається незрозумілим, чому автори постійно беруть назву Руської Правди у лапки.

З позитивного боку слід відзначити історіографічну статтю, в якій аналізується історико-правова література XIX–XX ст., присвячену розвитку норм цивільного звичаєвого права України, що регулювали земельні відносини. Зокрема, її автор, Б. Бачур, наголошує, що роботи Ф.І. Леонтовича та М.Ф. Владимирського-Буданова внесли величезну роль у вивчення українського звичаєвого права періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. У статті звертається увага й на те, що як у дореволюційний час, так і сьогодні «залишається недостатньо вивчене таке специфічне для України явище, як інститут чиншового права, що проіснував на українських землях майже без будь-яких змін протягом декількох століть і цілком вхідний у сферу звичаєвого права». Серед його дослідників автор статті називає таких, як С. Дибовський, І. Рудченко, В.А. Незабитовський (роботи опубліковані у 1880-х роках). Б. Бачур не погоджується з думкою В.І. Пічети, що в результаті аграрної реформи XVI ст. було майже цілком зруйноване общинне землеволодіння, посилаючись на дослідження Д.Л. Похилевича. Разом з тим, він вказує й на певні упуцнення останнього. Також автор відкидає твердження О.Ф. Кистяківського, що на території України частіше вживаною була не південно-західна (українська), а польська редакція Литовського статуту²². Добре знання історіографії Б. Бачур продемонстрував і в кандидатській дисертації. Регулюванню земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в XIV – першій половині XVIII ст. присвячено її другий розділ, у якому автор розглянув інститути чиншового права, спільної та общинної власності. Автор обстоює позицію, що волочна поміра не зруйнувала общинного землеволодіння. Ним також проаналізовано такі аспекти, як давність володіння, спосіб набуття прав на землю²³.

²² Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у звичаєвому праві України (історіографія питання) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 1. – С. 94, 97, 98, 102.

²³ Його ж. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект). Автореф. ... канд. юр. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Х., 2004 // <http://www.law1.boom.ru/diser/01/k1538-04.htm>.

О.І. Нелін проаналізував норми спадкового права, що знайшли відображення у Третньому Литовському статуті, зокрема, обмеження права заповіту, вимоги до заповіту, обмеження кола осіб, які могли засвідчувати заповіт, успадкування батьківського і материнського майна, визнання майна виморочним і перехід його до держави²⁴.

Правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, передусім на землю, стало предметом уваги О.В. Мартинюка та С.О. Слободянюка. Серед іншого, автори звертаються й до регламентації цих відносин Литовськими статутами²⁵.

Побіжно статутів торкнувся С. Русу, розглядаючи історію розвитку деліктних зобов'язань в Україні²⁶. Посилаючись на один з підручників, він стверджує, що козаки на своїй території не визнавали дії магдебурзького права та Литовських статутів, а правосуддя відбувалося лише у відповідності зі стародавніми звичаями. З цим, загалом, можна погодитися, однак варто нагадати, що на звичаєве право запорожців мали вплив і статuti (вище вже говорилося про статтю І. Грозовського). М. Краснова в публікації, присвяченій законодавству про компенсацію екологічної шкоди, також згадує Литовські статuti і «Уставу на волоки» 1557 р.²⁷ Проте, на нашу думку, твердження про екологічний характер положень статутів є явною натяжкою – автор і сама зазначає: «Більшість вчених, які досліджували правові засади функціонування Київської Русі та держав, що існували на її теренах, однаково розглядають правові заходи охорони природних ресурсів ... передусім як об'єктів права власності». Певною мірою можна погодитися з «екологічністю» артикулу 40 «Устави», що забороняв вилов риби під час нересту та запроваджував посаду ревизора (інспектора).

А. Федущак-Паславська, аналізуючи вплив норм, принципів римського приватного права на українське законодавство від Київської Русі до початку ХХІ ст., відзначила, що дослідники вказують на вплив Дигестів і Кодексу Юстиніана на статут 1566 р. і особливо на статут 1588 р., а джерелом Литовських статутів є також польське та німецьке право, зокрема Швабське і Саксонське зеркала, які «формувалися під значним впливом римського права, а також давньоруське право, яке

²⁴ Нелін О.І. До питання спадкового права... – С. 50–52.

²⁵ Мартинюк О.В., Слободянюк С.О. Еволюція правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні (X–XVIII ст.) // Держава і право. – К., 2007. – Вип. 36. – С. 148–149.

²⁶ Русу С. Історія розвитку деліктних зобов'язань в Україні // Право України. – 2001. – № 2. – С. 120–121.

²⁷ Краснова М. Історичні засади законодавства про компенсацію екологічної шкоди (з давніх часів і до кінця ХІХ ст.) // Право України. – 2007. – № 5. – С. 151.

зазнало впливу візантійського та безпосередньо римського права». А Литовські статuti своєю чергою стали одним з джерел «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.²⁸

Значний інтерес українські автори виявляють до розвитку самоврядування, зокрема, його організації в містах, що отримали магдебурзьке право. П. Гураль на основі досліджень істориків і почасти опублікованих джерел аналізує волосну громаду та її роль в системі самоврядування в період входження українських земель до складу ВКЛ. Він акцентує увагу на тому, що, на відміну, від воєводства і повіту, волость не була привнесеною ззовні структурою, а еволюціонувала з давньоруської доби. «У XIV–XV ст. волості підпорядковувались великокнязівському апарату влади, проте поступово переходили спочатку у тимчасове, а згодом і довічне володіння окремих князів та шляхти». Автор відзначає, що волосну громаду очолював староста, за вибори якого представники великокнязівських урядів на місцях брали заздалегідь встановлену плату. Згідно з Волосною уставою 1560 р., старосту призначала місцева адміністрація із запропонованих волостю кандидатів. Деякими волостями на північному сході Київщини керували сотники, відомі ще з часів Володимира Святославовича. Старости та сотники репрезентували свою волость у відносинах з іншими волостями, господарськими намісниками або окремими феодалами. А великий князь здійснював контроль за діяльністю волосних громад. Дослідник звертає увагу на роль віча (копи), що виконувало у волості нормотворчі, а найчастіше судові функції²⁹. Є в статті помилка, обумовлена браком історичної освіти: так, П. Гураль кількість населення Кременецької волості в останній чверті XV ст. «человек полчетвертаста» трактує не як 350, а як 200³⁰. На наш погляд, не було жодної необхідності на початку статті давати короткий компілятивний огляд кодифікації законодавства ВКЛ (тим більше, зазначати в анотації дослідження процесу кодифікації права)³¹, оскільки далі цей матеріал ніяк не використовується.

²⁸ Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні // Вісник Львівського університету. Серія Юридична. – Л.: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – Вип. 37. – С. 151, 152.

²⁹ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського // Там само. – С. 86–92.

³⁰ Там само. – С. 88.

³¹ Там само. – С. 83–85.

Стаття В. Кіселичника, у якій згадуються й українські міста ВКЛ³², має загальний характер і ґрунтується на роботах інших дослідників, сам же автор з правовими пам'ятками не працював. Значно змістовнішою є публікація Е. Горян, у якій характеризуються повноваження старост, війтів, цехова організація міського населення, особливості самоврядування в містах з магдебурзьким правом³³. Однак ця стаття, як і попередня, є повністю компілятивною. На шпальтах часопису «Людина і влада» історик М. Капраль здійснив порівняльний аналіз самоврядування Києва і Львова на магдебурзькому праві наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Він відзначив, що спільним була боротьба міських громад за певні привілеї, невідповідність місцевим урядовцям. «Перебуваючи з 1569 р. в єдиному державному законодавчому полі, українські міста відчували несприятливий політичний та економічний тиск привілейованого шляхетського стану». Поряд з Кам'янцем-Подільським, Київ і Львів найповніше користувалися правом самоврядування: міському урядові були підпорядковані посада війта та судова влада у місті. Дослідник вказує й причини головної відмінності – слабшого рівня самоуправління Києва. Підсумовуючи, він зазначає, що «на відміну від країн Західної Європи на українських землях, незважаючи на достатньо тривале існування та широке розповсюдження міського самоврядування на основі магдебурзького права, навіть у найбільших містах не вдалося витворити економічно потужного та політично впливового міщанства», тоді як саме таке міщанство західноєвропейських держав, «закладало підвалини нових суспільно-економічних відносин»³⁴. На жаль, стаття не має наукового апарату, що, очевидно, обумовлено форматом даного теоретичного і громадсько-політичного журналу. Один з авторів висловив думку, що згаданий у листі великого князя литовського Олександра 1494 р., яким підтверджувалися надані раніше киянам права, лист його батька – це «Жалувальна грамота» Казимира від 2 травня 1457 р., адресована литовському, руському та жмудському духовенству, шляхті, рицарству боярам і местичам³⁵.

Рецепції німецького права присвячена стаття В. Рубаника. В основному автор концентрується на особливостях інституту права

³² *Кіселичник В.* Про надання українським містам у XIV–XVII ст. Магдебурзького права // *Право України.* – 1996. – № 9. – С. 83–84.

³³ *Горян Е.* Місцеві органи влади на українських землях (з часів Київської Русі до 1861 р.) // *Підприємництво, господарство і право.* – 2002. – № 9. – С. 101–102.

³⁴ *Капраль М.* Доля – спільна, труднощі – різні. Самоврядування Києва та Львова на магдебурзькому праві (кінець XV – перша половина XVII ст.): порівняльний аналіз // *Людина і влада.* – 2000. – №1–2. – С. 75–77.

³⁵ *Павлов А.* Литовський статут... – С. 146.

власності у пізньофеодальній системі речових права за німецьким правом на українських землях в складі Польщі, хоча інколи згадує й про землі в складі ВКЛ³⁶. Він продемонстрував досить добру обізнаність з історичною та історико-правовою літературою, зокрема польською, однак обійшовся без джерел.

Слід відзначити здійснену І. Усенком публікацію в збірнику «Правова держава» двох раніше не друкованих доповідей професора С. Іваницького-Василенка, прочитаних ще 1921 р., про джерела магдебурзького права в Західній Русі та Гетьманщині. Їм передують детальна стаття І. Усенка про життєвий і науковий шлях вченого³⁷. Відзначаючи його внесок, автор статті підкреслює, що «С.М. Іваницький-Василенко ... одним з перших у вітчизняній історіографії не зупинився на традиційному питанні: які книжки магдебурзького права діяли в Україні, а пішов далі, намагаючись з'ясувати, чим норми, вміщені в цих книжках, відрізнялися від їх аналогів у німецьких містах. Було закладено методологічний підхід, який, на жаль, ще й досі не знайшов гідного продовження»³⁸. Перша доповідь пов'язана з практичним питанням відбору джерел магдебурзького права для публікації. Професор звернув увагу, що на українських і білоруських землях його поширення мало відмінності від поширення у німецьких землях, де старе місто (Mutterstadt) надавало виклад права новому містові (Fochterstadt) й виступало для останнього апеляційною інстанцією. Він висловив думку, що головними джерелами магдебурзького права «литовської доби» була усна його передача й твори Гроїцького і Щербича, а у Гетьманщині – оригінали останніх, а також їх переклади і переробки. Виходячи з цього, С. Іваницький-Василенко вважав за необхідне передусім «видати оригінальні, писані польською мовою, твори Гроїцького й Щербича»³⁹. У другій доповіді вчений поставив за мету на основі досліджень Даргуна й Тарановського та власних спостережень визначити, наскільки Гроїцький та Щербич, викладаючи магдебурзьке право, відійшли від його джерел. С. Іваницький-Василенко встановив,

³⁶ Рубаник В. Особливості інституту права власності в українських землях у пізньофеодальній системі речових прав за німецьким правом // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №4 (27). – С. 80–83.

³⁷ Усенко І. Сергій Михайлович Іваницький-Василенко і його дослідження джерел Магдебурзького права // Правова держава: Щорічник наук. праць. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 113–122.

³⁸ Там само. – С. 118.

³⁹ Іваницький-Василенко С.М. Джерела Магдебургського права в Західній Русі й Гетьманщині // Правова держава. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 123–131.

що Гроїцький у своїх творах не давав повного і правдивого образу магдебурзького права: при перекладі статей *Speculum Saxonum* і *Jus Municipale Magdeburgense* він передавав лише основний зміст, нерідко опускаючи фрагменти статей, крім того, користувався й іншими джерелами, вставляв свої та чужі теоретичні міркування. Щербич же здійснював дослівний переклад з німецької на польську мову, розміщуючи фрагменти в алфавітному порядку. Підводячи підсумок, вчений відзначив, що історико-догматичне вивчення джерел магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині має для історика права особливе значення: *Speculum Saxonum* і *Jus Municipale Magdeburgense* були рецеповані тут разом із своїми глосами, що у багато разів перевищували обсягом самий *Saxon*, а глоса ґрунтувалася не тільки на законі, а й на римському праві – таким чином в Литовські статuti й правове життя Західної Русі могли проникати норми з інших систем права, зокрема, з римського права⁴⁰.

О. Мироненко та В. Єрмолаєв звернули увагу на представницький орган ВКЛ, включаючи регулювання його діяльності положеннями Литовських статутів. Перший висловив думку, що «така протопарламентська інституція Великого князівства Литовського як Пани-Рада» була «своєрідним синтезом руських боярських рад (дум) і суто віленських княжих рад», яка до кінця XV ст. функціонувала майже винятково на підставах звичаєвого права. Пани-Рада виникла як дорадчий орган при великому князеві, але з часом її компетенція стрімко зростає: тут зосереджуються функції не лише законодавчої, а й контрольної, виконавчої та судової влади. О. Мироненко вважає, що зростанню авторитету представницького органу сприяло часте перебування великого князя, який одночасно був ще й польським королем, за межами Литви. Внаслідок полонізації у Литві починають скликати сейм, який, на думку дослідника, стає дійсно загальним (вальним) з 1440 р. З цього часу Пани-Рада виступає у вигляді «верхньої палати», що диктує свою волю членам зборів. Дослідник відзначає, що протягом XV–XVI ст. русько-литовські сейми поступово перетворювались на представницькі установи парламентського типу, але не загальноєвропейського зразка, бо представництво зводилось лише до шляхетського стану. Варто відзначити, що О. Мироненко порівнює процес становлення представницьких установ у Литві

⁴⁰ *Його ж.* Історико-догматичне виучування джерел Магдебургського права в Західній Русі і Гетьманщині // Там само. – С. 131–139.

та Польщі⁴¹. Дуже коротко автор торкнувся діяльності міських представницьких установ у XIV–XVI ст.⁴² Так само коротко розглянуто правові засади функціонування як загальнодержавних, так і місцевих представницьких інституцій. Зокрема, О. Мироненко відзначив вплив давньоруського права і рецепцію через Польщу німецького права шляхом перекладів магдебурзьких кодексів. Пани-Рада керувалася у своїй діяльності князівськими привілеями, охоронними грамотами, земськими уставними грамотами. Особливе значення мали три редакції Литовського статуту. На жаль, О. Мироненко не аналізує, яким чином положення зазначених актів використовувались у діяльності представницьких органів.⁴³ Суттєвим недоліком однієї із статей є відсутність наукового апарату.

Така вада не притаманна для статті В. Єрмолаєва, однак на її початку знаходимо помилку, якої не може припускатися й школярям: «Внаслідок Кревської унії 1409 р. було сформовано союз двох держав...» (хоча далі говориться, що Ягайло уклав Кревську унію в 1385 р.). Та й українською мовою збори не «сословні», а станові⁴⁴. Зазначивши, що представницькі органи Польщі та Литви формувалися за зразком Київської Русі, автор, посилаючись на інших дослідників, пише про існування при литовських князях уже в середині XIII ст. боярської ради, яка була дорадчим органом. На початку 30-х років XV ст. до неї ввійшли руські князі та бояри. «Вплив і авторитет Пани-ради, – вважає дослідник, – були зумовлені тим, що до її складу входили вищі посадові особи держави, князі та окремі феодала за особистим запрошенням великого князя». Як і О. Мироненко, В. Єрмолаєв відзначає, що Пани-Рада була постійно діючим законодавчим, виконавчо-розпорядчим, контролюючим і судовим органом. Однак останній звертається до Литовських Статутів, аби показати закріплення правового статусу Панів-Ради та шляхетських вольностей, до Литовської метрики – говорячи про листування великого князя з панами радними⁴⁵. Сеймам відведено менше місця. Вони охарактеризовані за монографією Максимейка «Сеймы Литовско-

⁴¹ *Мироненко О.* Представницькі органи Литовсько-Руської держави в контексті еволюції українського парламентаризму // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – №2 (9). – С. 42–45; *Його ж.* Захист “правди” і “благодаті” за доби Київської Русі та Литовсько-Руської держави // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – №1 (9). – С. 73–76.

⁴² *Мироненко О.* Представницькі органи... – С. 45–46.

⁴³ Там само. – С. 47.

⁴⁴ *Єрмолаєв В.М.* Представницькі органи в Україні доби Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – №1. – С. 111, 114.

⁴⁵ Там само. – С. 111–113.

Русского государства до Люблинской унии 1569 г.» та Буркулабівським літописом, хоча актових джерел про їх роботу достатньо, зокрема, й опублікованих. Аналіз сеймової реформи 1565–1566 рр. здійснений автором на основі артикулів Другого Литовського Статуту, у яких закріплювались повноваження сеймів і повітових сеймиків, організація їх роботи⁴⁶.

Українські автори також досліджують становлення та функціонування різних судів і судочинство. В. Сердюк присвячує свою статтю найвищому судовому органу в українських землях у XIV – середині XVII ст. (хоча, на нашу думку, назва статті значно вужче її змісту). Автор відзначає, що судоустрій та судочинство на українських землях ВКЛ пройшли три етапи змін. Перший етап охоплює час від «захоплення території руських князівств у середині XIV ст. до укладення Кревської унії між Литвою і Польщею в 1385 р.» й характеризується подальшим пануванням місцевого права у всіх галузях, незначними змінами в організації та компетенції судових установ і утворенням суду великого князя над підлеглими йому князями. На другому етапі (з 1385 р. до ухвалення Другого Литовського статуту в 1566 р.) відбувається інтенсивне проникнення на територію сучасної України західноєвропейського та польського права, а також проводяться суттєві зміни в судоустрої після Бельського сейму 1564 р., пов'язані «з позбавленнями магнатів і шляхти права судової юрисдикції та створенням великим князем нової системи державних судів». В. Сердюк коротко характеризує компетенцію господарського, комісарського, межового, асесорського, маршалкового судів, суду Панів-Ради, доменіальних, міських, копних, церковних судів. Третій етап охоплює період від 1566 р. до кінця XVIII ст., коли, за твердженням автора, відбувся остаточний розпад Речі Посполитої. Для цього часу дається характеристика земського, гродського (замкового), підкоморського судів, що функціонували у повітах. Якщо попередня частина статті написана на основі інших досліджень, то тут В. Сердюк звертається до опублікованих і архівних джерел⁴⁷ (однак, йому залишилася невідомою цікава стаття О. Сокальської, яку ми розглянемо нижче).

Про судочинство ВКЛ писав і Л. Коваленко⁴⁸. Однак і ця частина вже згадуваної статті нічого нового не містить – вище вже говорилося про її компілятивний характер.

⁴⁶ Там само. – С. 114–115.

⁴⁷ Сердюк В. Найвищий судовий орган в українських землях за часів їх перебування у складі Литви, Польщі та Речі Посполитої (XIV – середина XVII ст.) // Право України. – 2006. – №3. – С. 124–126.

⁴⁸ Коваленко Л. Право Великого князівства Литовського... – С. 94–95.

М. Прийдак присвячує свою статтю управлінню судовими органами України від часів словенів і антів до 1963 р. Періодові входження українських земель до складу ВКЛ у ній відведено лише три коротких абзаци загального характеру⁴⁹.

На становлення підкоморського суду в Україні в другій половині XVI ст. звернула увагу О. Сокальська. Зокрема, автор підкреслила вимоги шляхти щодо реформування судової системи, що знайшли відображення у Другому Литовському статуті, право шляхтичів висувати кандидатів на посаду підкоморія, закріплене у Третньому статуті. Останнє викликало й зміну тексту присяги при вступі підкоморія на посаду. Автор аналізує причини появи посади коморника та його функції. На її думку, ця посада в підкоморських судах на українських землях з'явилась у 80-х роках XVI ст. Центральне місце статті посідає аналіз повноважень суду, законодавче регулювання та практика розгляду справ і ведення судових книг. Також розглянуто судові витрати та оплату роботи членів підкоморського суду. Дослідниця підкреслила, що статут 1588 р. значно детальніше регламентував діяльність даної судової установи, ніж попередній. Вона відзначила, що на Правобережній Україні підкоморські суди діяли до 30-х років XIX ст., а в Гетьманщині їх передбачалося утворити царським указом від 8 травня 1763 р. «Їх запровадження було одним із етапів судової реформи 1763 р., яка відновлювала повітові гродські, земські та підкоморські суди як установи, що найбільше відповідали інтересам старшинської верхівки, яка вбачала у них можливість політичної незалежності, громадянської свободи, широких прав та привілеїв...» – підсумовує автор свої студії. Слід наголосити, що висновки О. Сокальська здійснила передусім на основі аналізу опублікованих та архівних джерел⁵⁰.

С.Г. Ковальова, наголосивши, що ряд аспектів діяльності третейських судів на українських землях лишилися поза увагою дослідників, зокрема, Ф. Леонтовича, вирішила на основі судових актів уточнити і доповнити відомості про них. Вона відзначає, що на початку діяльності третейські суди не були постійною установою й призначалися для кожної конкретної справи після подання заяви до великокнязівської канцелярії. А до кінця XV ст. судді вже не призначалися, а обиралися сторонами. Відзначивши, що рішення третейських судів були такими ж обов'язковими, як і державних,

⁴⁹ *Прийдак М.* Управління судовими органами в Україні (історико-політичний та правовий аспект) // *Право України.* – 1993. – №7–8. – С. 29.

⁵⁰ *Сокальська О.В.* Становлення підкоморського суду в Україні (друга половина XVI ст.) // *Держава і право.* – К., 2002. – Вип. 15. – С. 78–85.

автор посилається на положення Другого Литовського статуту про забезпечення вироку третейського суду, перенесення справи до земського суду за відсутності згоди і Третього статуту – про визначення земського суду апеляційною інстанцією для третейських судів⁵¹.

Друга частина статті С.Г. Ковальової присвячена полюбовним (мировим) судам. Вони відрізнялися від третейських тим, що сторони, які вдавалися до мирового суду, обирали мирових суддів, не повідомляючи про це державний суд і до офіційного порушення справи у державному суді. Рішення мирових судів, що розглядали переважно цивільні та дрібні кримінальні справи, мали таку ж юридичну силу, як і рішення третейських судів⁵².

Ще одна стаття С.Г. Ковальової, виконана на основі опублікованих джерел, присвячена інституту свідків у судовому процесі. Автор звернула увагу на роль свідків у досудових процесуальних діях, але основне місце відведено їх участі в суді. Показано вимоги до свідків й обмеження щодо участі особи в процесі як свідка, відбір свідків, їх роль і значення у вирішенні справ, передусім, спорів про землю⁵³.

Матеріали вказаних статей знайшли відображення в одному з розділів кандидатської дисертації С.Г. Ковальової⁵⁴.

Розвиток нотаріату на українських землях в складі ВКЛ розглянула Л. Ясінська. Відзначивши, що звичай внесення до актових книг правочинів сформувався, принаймні, в кінці XV – на початку XVI ст., вона підкреслила, що Перший Литовський статут закріпив обов'язкову письмову форму позики на загальну суму понад 10 кіп грошей, угод про землю, переходу права власності на маєтки. Автор також детально проаналізувала, хто здійснював актові записи, у які види актових книг вони вносилися, значення інститутів «запису» (урядово засвідченої копії або заяви сторони, що вписувалася в урядову книгу) і «впису» (урядово засвідченої копії, яку видавали на руки стороні і яка мала силу оригіналу)⁵⁵.

⁵¹ Ковальова С.Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Держава і право. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 68–70.

⁵² Там само. – С. 70–71.

⁵³ Ковальова С.Г. Інститут свідків у судовому процесі на українських землях Великого князівства Литовського // Митна справа. – 2003. – №6. – С. 84–87.

⁵⁴ Її ж. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. Автореф. ... канд. юр. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеса, 2004 // <http://www.law1.boom.ru/diser/01/k2920-04.htm>.

⁵⁵ Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. –Л.: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – Вип. 43. – С. 105–109.

Розглядаючи правову культуру українського суспільства в період входження українських земель до складу ВКЛ, А. Скуратівський основну увагу акцентує на Литовських статутах. Він підкреслює, що, з одного боку, статuti були визначними джерелами права феодальної Європи, які «прагнули охопити правовим регулюванням усі сфери життя суспільства, поглиблювали права і свободи певної соціальної верстви суспільства, зокрема шляхти». З іншого ж боку, зазначає автор, статuti негативно вплинули на формування правової культури, бо в них «прослідковується тенденція на обмеження прав і свобод населення, насамперед основної його соціальної верстви – селянства, до повного його закріпачення». Крім того, статuti поступово відмежовуються від гуманістичних засад давньоруського права: штраф як основний вид покарання відіграє все меншу роль, а домінуючою стає система норм, спрямованих на залякування, фізичні покарання, позбавлення волі тощо. Звідси А. Скуратівський робить висновок, що все це «звужувало можливості усвідомленого сприйняття населенням правових норм формування правової культури суспільства»⁵⁶. Не кажучи вже про те, що процитоване положення є досить складною і не зовсім зрозумілою мовною конструкцією, варто відзначити, що воно суттєво розходиться із згадуваними вище твердженнями І. Грозовського та В. Щербака про відчутний вплив литовського права на правосвідомість українського населення⁵⁷.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що з початку 90-х років минулого століття питання зародження та розвитку державно-правових інститутів, які мали місце на українських землях у період їх входження до Великого князівства Литовського, привертають дедалі більшу увагу вітчизняних юристів. Передусім це стосується таких аспектів як вплив норм давньоруського права на Литовські статuti та вплив останніх на розвиток українського права. За галузями найбільша кількість публікацій присвячена кримінальному праву. Об'єктом дослідження цивілістів стали право власності, земельна власність та спадкове право. Значний інтерес привертає організація та функціонування як загальнодержавних, так і місцевих представницьких органів, судових установ.

Дослідження українських правників, як і істориків, переважно є регіональними: їх автори рідко звертаються до аналізу певного явища

⁵⁶ Скуратівський А. Правова культура українського суспільства: витоки, становлення та основні етапи розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – №3. – С. 297–298.

⁵⁷ Грозовський І. Феномен козацького права. – С. 125; Щербак В. Витоки та становлення козацького права. – С. 121.

чи державно-правового інституту в межах всього ВКЛ, обмежуючись українськими землями в його складі.

Не можна не відзначити, що рівень історико-правових публікацій залишає бажати кращого. Чимало робіт є компілятивними. Залучення історичних джерел залишається спорадичним, хоча слід зауважити, що в цьому аспекті є суттєвий поступ – частина дослідників звертається як до опублікованих, так і до архівних джерел. Загалом же можна повторити побажання, висловлене автором даної статті ще у 2000 р.: «Джерельна база навіть кращих самостійних досліджень може бути істотно розширена. Для цього потрібно, щоб юристи ... ретельніше знайомилися з джерелознавчими, археографічними, історіографічними дослідженнями, історичними роботами, які нерідко містять аспекти розвитку держави і права, архівними путівниками...»⁵⁸

Як позитивне явище можна охарактеризувати появу історіографічних досліджень. Однак, їх автори акцентують увагу переважно на відомих виданнях кінця XIX – середини XX ст. А от публікації сучасних істориків (а інколи навіть і правників) не потрапляють до їх поля зору. Проте істориками досить активно розробляються окремі правові аспекти: джерела та процес формування Литовських статутів⁵⁹, правове регулювання землеволодіння⁶⁰, становлення Сейму ВКЛ⁶¹, територіальна громада, міста та органи місцевого самоврядування⁶²,

⁵⁸ Дячок О.О. Джерельна база публікацій з історико-правової тематики на шпальтах часопису “Право України” // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 159.

⁵⁹ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 177–194; Його ж. Непорушність “старини”: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 423–438.

⁶⁰ Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129–138; Його ж. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005; Його ж. Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007. – С. 72–107.

⁶¹ Григор’єв В. Витоки станово-представницької системи влади та процес її запровадження на українських землях Великого князівства Литовського (XV–XVI ст.) // Український історичний збірник. 2002. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 55–70.

⁶² Гурбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 75–96; Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 23–39; Її ж. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 4–17; Заяць А.

функціонування судів і судочинство⁶³, розвиток інституту адвокатури⁶⁴, інститут офіційних свідків⁶⁵, витоки та становлення козацького права⁶⁶, правове регулювання торгових відносин⁶⁷. Суттєвим недоліком історико-правових публікацій є незнання більшістю авторів доробку іноземних істориків та істориків права.

Однак є підстави сподіватися, що в перспективі зростатиме як кількість досліджень державно-правових інститутів ВКЛ і українських земель у його складі, виконаних вітчизняними правознавцями, так і їх якість.

Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Л., 2003. – С. 91–105, 137–146.

⁶³ *Крупка О.* Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI – першій половині XVII століть // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 173–181; *Полищук В.В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564–1566 рр. // Українській історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 3–14; 2005. – № 1. – С. 108–125; *Вилимас Д.* Елита и повседневность земских судов Упитского повета в 1566–1588 гг. (по материалам упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 41–50; *Ващук Д.* Судова діяльність “старости” на Волині та “воєводи” на Київщині в кінці XV – першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 157–172; *Його ж.* Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини та Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник. 2002. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 43–54; *Його ж.* Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XV – першій третині XVI ст. (аналіз статей уставних земських грамот) // Український історичний збірник. 2004. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 69–94; *Його ж.* Загальні принципи судочинства Великого князівства Литовського в другій половині XV – першій третині XVI ст. (на прикладі Київської землі) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2006. – Т. 16. На пошану професора А.О. Копилова. – С. 20–30.

⁶⁴ *Старченко Н.* Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.

⁶⁵ *Полищук В.* Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалах луцьких замкових книг 1558 – 1657 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 79–109.

⁶⁶ *Щербак В.* Витоки та становлення козацького права. – С. 119–127.

⁶⁷ *Берковський В.* Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне і торгове право // Український історичний збірник. 2002. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 78–92.

Diachock Oleg

The Law of the Grand Duchy of Lithuania and Ukrainian lands inside one on the pages of Ukrainian juridical editions (1991–2007)

From the beginning of 1990ies the problems of the state-legal institutions genesis and development, which functioned on the Ukrainian lands which were part of the Grand Duchy of Lithuania, attract more and more attention of the native lawyers. First of all this concerns such aspects as impact of the oldrus' law' standards upon Lithuanian Statutes and the impact of the latter upon Ukrainian law development (D. Lubchenko, O. Korostashov). The majority of publications are dedicated to the criminal law (S. Kudin, E. Shalomayev). The property, landed property and the inheritance law become an object of research of the scientists who specialized in civil law (O. Nelin). The organization and functioning of both the state and the local representative bodies (O. Myronenko, V. Ermolayev), judicial settings (V. Serduk, O. Sokal's'ka, S. Kovaliova) arouse great interest.

The level of the historical-law publications leaves much to be desired; in particular, the expansion of the source and historiography base is necessary. At the same time, we can observe some positive tendencies in this direction.

Юсова Наталія

(Київ)

МІРКУВАННЯ МИРОНА КОРДУБИ СТОСОВНО ЧАСУ І ОБСТАВИН УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

В українській історичній науковій думці, як у підрадянській Україні, так і за її межами (за межами СРСР) в 20-х рр. ХХ ст. закріпилися основні положення концепції українського історичного процесу, що їх раніше сформулював М. Грушевський, зокрема – про Київську Русь як утвір лише українського народу і про особний етногенез українців від часу їх виділення з праслов'янської єдності¹. В українському інтелектуальному середовищі Галичини та в європейських країнах, де перебували українські емігранти, все більше утверджувалося почуття національної самосвідомості, що підкріплювалося науковцями, які у своїх висновках спиралися на наукові студії з цілого комплексу гуманітарних дисциплін. Це, зокрема, засвідчили дискусії з тематики походження українського народу, що відбулися в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Причинком до цих дискусій стали конкретні публікації науковців, як деяких істориків зазначеного середовища, так і істориків в УСРР.

Одна з цих дискусій початку 30-х рр., якоюсь мірою, стала продовженням наукових і публіцистичних дебатів ХІХ ст. між «южанами» і «северянами» з приводу киево-руської спадщини. Як зазначав у 80-х рр. ХІХ ст. О. Пипін, – характеризуючи той етап даної дискусії, – опоненти проявляли в полеміці нестерпність, що «спостерігається навіть у «вчених» дослідженнях або відверто висловлюється в публіцистиці»². Зрозуміло, що на початку 30-х рр. ХХ ст. в наслідок розгортання процесу українського модерного націотворення

¹ Див.: *Грушевський М. С.* Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // *Статті по славяноведенью.* – Спб., 1904. – Вып. I. – С. 291-304.

² *Пытин А. Н.* Спор между Южанами и Северянами (Вопрос о малорусском языке) // *Вестник Европы.* – 1886. – Т. 2. – № 4. – С. 742.

полеміка на подібну тематику набувала рис непримиренності.

Спробуємо з'ясувати і відтворити реальні позиції дискутуючих сторін щодо спірних питань. Особливо важливим, на нашу думку, є з'ясування поглядів на зазначену проблему М. Кордуби, тоді – професора Варшавського університету. Його погляди, як виявилось найбільш відповідали радянським концепціям, що були сформульовані пізніше. Оскільки, це питання не дістало в історіографії належного прояснення, при тому, що погляди М. Кордуби фактично виставляються як «одіозні», а він сам якимось «ренегатом» українського національного руху, то, необхідність розглянути питання більш виважено є завданням, що впливає з позиції наукової об'єктивності.

Сучасний дослідник творчості М. Кордуби В. Педич стверджує, що стаття «Найважливіший момент в історії України» викликала серйозну дискусію «з проблеми етногенезису української народності», котра, як він пише, відбулася в українській історіографії на межі 1920–1930-х рр.³ В. Педич вірно відмічає, що дискусія розпочалася ще в кінці 1920-х рр. (у нього – «на межі 20–30 рр. ХХ ст.»), але ж зазначена стаття М. Кордуби вийшла у 1930 р.⁴ Це означає, що не вона викликала полеміку. Власне ця студія спричинила другий етап дискусії або ж, якщо вже конкретизувати – ще один своєрідний диспут на подібну тему.

У ґрунтовній монографії, яка присвячена значному українському філологу С. Смаль-Стоцькому (одному із головних опонентів М. Кордуби), її автори стверджують, спираючись на одну із тогочасних статей С. Смаль-Стоцького⁵, що у дописі М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України» (ЛНВ, 1930 р., № 6), яка і прислужилася в якості привіду для дискусії, вчений відстоював тезу про те, що ніби в Київській Русі «відбувався процес об'єднання всіх східних слов'ян в одну культурно-національну цілісність, тобто, за виразом М. Кордуби, в одну «общеруську» націю»⁶. Відразу ж внесемо певні суттєві уточнення. По-перше, в названій статті М. Кордуба нічого подібного не відстоював. По-друге, у своїй наступній коротенькій статті-відповіді

³ Педич В. Мирон Кордуба – дослідник історії України // *Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX I XX w.* Т. III. – Rzeszow, 2005. – С. 403.

Перше слово у назві статті М. Кордуби сучасний автор помилково подає як «найважливіший», тоді як згідно з оригіналом має бути: «найважніший».

⁴ Кордуба М. Найважніший момент в історії України // *Літературно-науковий вісник (ЛНВ).* – 1930. – № 6. – С. 539–540.

⁵ Смаль-Стоцький С. Найважніший момент в історії України // *ЛНВ.* – 1931. – № 9. – С. 786–805.

⁶ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856–1938 рр. – Київ – Чернівці, 1996. – С. 153.

опонентам, коли професор полемічно загострив питання і, дійсно, допустив (один раз за весь хід дискусії 1930–1931 рр.) примінення виразу про «культурно-національну цілість»⁷, все ж таки, ні у цій статті, ні в інших, ніде не вживає вираз «общеруська нація» у відповідному контексті. В. Даниленко і О. Добржанський приєднуються до висновку О. Пріцака, який у своїх споминах писав наступне: «На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива»⁸. Відштовхування зазначених авторів від цієї думки О. Пріцака призводить їх до помілкового твердження: «Якщо ж урахувати, що слово «нація» С. Смаль-Стоцький розумів у як найширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини»⁹. Подібно до них висловлюється і В. Масненко, додаючи ще від себе, що М. Кордуба, ніби, наполягав на «вузькій» інтерпретації нації «як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя»¹⁰.

Головне ж питання, що викликало найбільшу гостроту в ході дискусії і надало їй політичного присмаку – було питання про «спільно руськість» Київської Русі. М. Кордуба відстоював позицію існування давнього спільноруського періоду в історії трьох народів, існування «єдиної культурної сфери» і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов'янських народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право. Також, відповідно, процес утворення української народності історик відносив до більш пізніх часів. Саме ці погляди М. Кордуби і були підданні гострій критиці членами Празького товариства, саме вони були в центрі дискусії і в цьому полягала сутність розходження позицій опонентів, а не в тому, що вони по-різному

⁷ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2.

⁸ Пріцак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59. Автори монографії про С. Смаль-Стоцького посилаються на інше видання: Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – С. 70.

⁹ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький... – С. 154.

¹⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша половина XX ст. – Київ – Черкаси, 2001. – С. 267.

¹¹ Див.: Пріцак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький... – С. 153–154; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні... – С. 267.

тлумачили поняття «нації»¹¹ і, виходячи з цього, відповідно, визначали початок етногенезу українського народу та добу його формування в «націю», тобто – «народність».

Безпосереднім поштовхом для виникнення і проведення дискусії 1930–1931 рр., став допис М. Кордуби під заголовком «Найважливіший момент в історії України», що був опублікований в червневому числі популярного часопису українства – львівському «Літературно-науковому віснику» за 1930 р., й, звісно, аж ніяк не міг пройти повз увагу української громадськості. В дискусії прийняло участь досить широке коло представників української наукової інтелігенції, але початок їй було дано на листопадових засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі, що були присвячені обговоренню названої статті М. Кордуби. В цілому і надалі основна полеміка в періодиці велася між М. Кордубою та членами зазначеного товариства, серед яких найбільш активними опонентами варшавського (на той час) професора були С. Смаль-Стоцький і К. Чехович.

М. Кордуба вказує, що «поводом до написання статті ... було те, що національне питання саме тепер стало актуальним не тільки для політиків, але і для істориків»¹². Нижче, вчений пояснює: за два роки до появи його статті відбувся черговий Всесвітній конгрес істориків у м. Осло¹³, на якому «це питання висунено на перше місце програми зїзду і цілий ряд учених та істориків занявся виясненням ролі, яку національність відігравала у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-то в старинних, середновічних та новітніх часах». Враховуючи те, що в українській історичній науці до того часу, як вважає М. Кордуба, «ніхто не ставив питання, коли властиво і серед яких умов сформувалася українська нація», то він вирішив його поставити і, по змозі, на нього відповісти¹⁴. Отже, історик долучився своєю статтею до актуальної тематики світової історичної науки і поставив українську історичну думку в контекст світового історіографічного процесу, зокрема і тим, що спровокував дискусію навколо питань етногенезу в українському науково-культурному середовищі.

На початку свого популярного за характером тезового допису дослідник ставить собі за мету з'ясувати який з «моментів»

¹² Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 431.

¹³ Конгрес відбувся літом 1928 р. Див.: Сverdlov M. B. A. E. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 554.

¹⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди... – С. 431.

української історії є найбільш важливим. Таким моментом є, на його думку, той, «котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації»¹⁵. Бо без цього моменту, як слушно зазначає вчений в іншій статті, «не заістнували би всі інші моменти»¹⁶. Цей момент наступив з відірванням південно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.¹⁷. Хоча, спочатку «правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по давньому», політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, приводить до поступового відчуження двох частин колись «єдиної Русі». По обох боках кордону «витворюються окремі світогляди, окремі психіки». Всі ці фактори разом ведуть до того, що **«давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь (виділено – Н. Ю.) розколюється на дві окремі відмінні частин»**¹⁸. При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), «населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість»¹⁹. Втім, далі дослідник поєднує обидві тези: «Рішальним чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини», що дало «рішальний товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації»²⁰.

З приводу спільно руськості Київської Русі, М. Кордуба висловив наступні тези. На думку вченого, відомі літописні племена східних слов'ян «представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп» і «полишені самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей». Зауважимо, що ця теза М. Кордуби не дає можливості вичленувати серед літописних племен конкретних предків трьох східнослов'янських народів. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян в напрямку формування окремих народностей стало

¹⁵ Кордуба М. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539–540.

¹⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди... – С. 431.

¹⁷ Кордуба М. Найважніший момент в історії України... – С. 540.

¹⁸ Там само. – С. 543–544.

¹⁹ Там само. – С. 544

²⁰ Там само. – С. 546.

утворення Давньоруської держави, яка об'єднала ці племена «у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення». Другим важливим фактором в комбінації з першим стало «поширення християнства з його централістською організацією церковною ... та введення староболгарської мови, як загально-літературної», що «скувало всі отсі племена ще сильніше до купи». Далі М. Кордуба подає головне власне тезове узагальнення «спільноруськості» в добу Київської Русі: «Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується **одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажім, культурна сфера** (виділено – *Н. Ю.*)». Принагідно зазначемо, що застереження вченого про існування саме спільної культурної сфери, а не нації, обґрунтовується ним у великій статті-відповіді опонентам, яка вийшла в 1931 р., і не є, як для нього, випадковим²¹.

У період удільної роздробленості, що його М. Кордуба розпочинає з часів після смерті Ярослава Мудрого, політична єдність продовжує зберігатися через династичну спільність князів окремих земель. До того ж, «часті переміни князів, їх мандрівки здебільша разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинутися місцевим партикуляризмам». Єдина «спільноруська культурна сфера» продовжує існувати і надалі, тим більше, що два інших об'єднуючих чинника – церковна організація і літературна мова – «остають даліше в повній силі»²².

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов'янських народностей намічається зі створенням з середини XII ст. нових політичних осередків – в Галичі та у Володимирі над Клязьмою. При чому, «галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю». Ці спроби історик відносить до межі XII–XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. за князя Данила Галицького. Але ці спроби не увінчалися успіхом і процес об'єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуванням М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний²³. Тобто, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише «етнографічну масу».

²¹ Див.: *Кордуба М.* В обороні історичної правди... – С. 427.

²² *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України... – С. 540.

²³ Там само. – С. 541.

Окрім Литовського князівства, експансію в Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. В цьому місці М. Кордуба висловлює ще одну не прийнятну для пражських опонентів тезу. А саме: «коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кількадесят літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давня Русь, вернулась би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність ... Не було би трьох руських народностей, тільки одна»²⁴. Не слід думати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народності («нації»). Реконструкція його думки, на наш погляд, має бути така: давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об'єднання всіх давньоруських земель Московією, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, в решті, до утворення такої народності. В наступній своїй статті, яка вийшла у львівській газеті «Діло» в грудні 1930 р., вчений стверджує, що вже за часів Київської Русі йшов процес складання спільноруської «культурно-національної цілості», але, всеж-таки, не «нації»²⁵. Думка М. Кордуби про східнослов'янську «культурно-національну цілість», яка створювалася в давній Русі, нагадує сучасне положення деяких вітчизнянних дослідників, згідно якого існувала або знаходилася в процесі створення «давньоруська етнокультурна спільність»²⁶. Якби-то не було, міркування М. Кордуби створювали, в майбутньому, теоретичне підґрунття для виникнення радянської концепції про давньоруську народність. В цьому відношенні вчений справив вплив, приміром, на того ж К. Гуслистого, який в повоєнний час займався проблемою давньоруської народності в контексті планового інститутського (в Інституті історії України АН УРСР) дослідження питання походження української народності²⁷. Зазначимо, що К. Гуслистий вірно розумів М. Кордубу в тому, що той не визнавав існування етнічної єдності давньоруської спільноти²⁸. Однак, очевидно, що М. Кордуба висловлювався майже тотожно до

²⁴ Там само. – С. 545.

²⁵ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)... – С. 2

²⁶ Див., напр.: Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К., 1997. – С. 118–139; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Серія «Україна крізь веки». Т. 4. – К., 1998. – С. 299–308.

²⁷ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності // Український історичний збірник-2003. (Вип. 6). – К., 2004. – С. 412.

²⁸ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.1. – Од. зб. 26. К. Г. Гуслистий. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. – Арк. 21.

відомих положень, що були сформульвані радянськими істориками на прикінці 30-х рр., про Київську Русь як «спільну колыску» або «спільний початковий період історії» трьох майбутніх східно-слов'янських народів.

Зрозуміло, що в короткій популярній статті не було можливості все обґрунтувати відразу. Історик сам зазначав пізніше, що він подав у «Найважливішому моменті ...» лише «загальні зариси теорії про повстання української народності»²⁹. І, це, на жаль, зроблено ним було «в надто фрагментарній та згущеній, а через те дещо неясній формі»³⁰. Тому, опоненти М. Кордуби, які завідомо були налаштовані тенденційно, трактували всі ці неясності як їм заманеться. У наступних своїх статтях вчений, відповідаючи на закиди опонентів, уточнював деякі моменти, давав додаткову аргументацію своїм тезам тощо. Так, наприклад, у першій з цих статей-відповідей – «Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)», вчений позитивно оцінює «політичне і культурне об'єднання» східних слов'ян, яке сталося в Київській Русі тим, що «східне словянство не роздробилося на стільки окремих народів, скільки було племен»³¹. На доказ того, що терміни «Русь», «Русская земля», «русини» застосовувалися як самоназви на півночі – в Новгороді, Смоленську тощо в XII–XIII ст. М. Кордуба наводить свідчення із писемних джерел³². Важливим положенням в названій статті є те, в якому історик порівнює Київську державу з державою франкських королів Піпіна Малого і Карла Великого; подібно до того, як пізніше це повсякчас робили радянські історики, посилаючись на К. Маркса: «як держава Піпіна Малого, Карла Великого не була ані французькою, ані німецькою тільки франконською», так і Київська держава «була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською»³³. Останній вираз нагадує класичне положення радянського академіка Б. Грекова про місце Київської держави в історії східних слов'ян: «історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії»³⁴.

²⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди... – С. 437.

³⁰ Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931. – Ч. 36. – С. 2.

³¹ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)... – С. 3.

³² Там само. – С. 2.

³³ Там само. – С. 2.

³⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8–9.

Противники М. Кордуби провели з приводу його концепції українського етногенезу дискусію, яка відбулася на двох засіданнях в листопаді 1930 р. в стінах Українського історично-філологічного товариства в Празі. Припускаємо, що одним із каталізаторів цього обговорення стала активізація «общерусів» в Празі, які, десь перед цим, зорганізували «Товариство малоросів і білорусів», що ставило собі за мету пропаганду «спільнонаціональної єдності трьох руських народів»³⁵.

Ініціатором обговорення статті М. Кордуби, згідно переднього слова голови Празького товариства Д. Антоновича, був С. Смаль-Стоцький³⁶. Свій реферат академік С. Смаль-Стоцький побудував на спростуванні трьох головних тез М. Кордуби, а саме: про литовський фактор як «рішальний поштовх» у формуванні української «нації»; про існування «загально-руської культурної сфери» в добу Київської Русі і дещо пізніше; про можливість формування «єдиної руської нації» у випадку захоплення не Литвою, а Москвою південно-руських земель³⁷. Однак, академік розпочинає своє спростування з другої тези. Власне її спростування домінує в рефераті, бо займає 4/5 обсягу. Отже, саме спростування «спільноруськості» є головним завданням філолога і, не випадково, бо ж ця тема присутня в багатьох його спеціалізованих фахових працях. З доповіді С. Смаль-Стоцького стає очевидним, в чому ж полягає сутність розходжень позицій опонентів: в прийнятті або не прийнятті концепції «спільноруськості» Київської Русі.

Для С. Смаль-Стоцького Київська Русь була державою не спільноруською, а українською. Він вказує як факт, що Київська держава об'єднала полян, деревлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів «в один спільний політичний, а також в один етнічний, культурний і економічний організм ... в одну націю в теперешньому того слова значінню». Передумови для цього, за академіком, визрівали «яких 400 літ»³⁸. Інші племена східних слов'ян були згодом завоювані Київською Руссю, тобто українцями, і дуже коротка політична «єдність» за Володимира Святого ще не означає етнічної, культурної і економічної єдності. Ярослав Мудрий зберіг вже тільки частину тієї «політичної єдності», а після його смерті вже і того не було. С. Смаль-Стоцький далі

³⁵ Див.: *Правдин А.* Объединение «руссов» // *Русский голос* (г. Львов). – 1931. – 18 янв. – С. 4.

³⁶ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть», переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопада 1930 року. – Прага, 1931. – С. 1.

³⁷ Там само. – С. 1–2.

³⁸ Там само. – С. 2.

категорично відкидає всіляку можливість того, що землі, які ввійшли до складу Київської держави, «пройнялися одним національним духом, свідомістю спільних інтересів»³⁹. Філолог проводить різку антитезу між інтересами північних та південих земель. Між ними «з історії найдавніших часів» була «нелюбов – щоб не сказати ненависть», що «особливо різко і криваво зазначалося вже в 12 в.» На півночі, за С. Смаль-Стоцьким, жили не «русичі» або «русини», а «руськії», тобто, ті, що належали Русі. Вони «не почували жадної єдності з Київською Руссю». Навпаки, в останній, «між найближчими і вже здавна об'єднаними племенами витворилася справді тісна і повна єдність ... почуття спільних інтересів». Це почуття єдності зберігається і в період роздробленості, бо князі окремих південноруських земель «завсіди ... уважали себе союзними князями великого князя київського». Ось це і була, згідно твердження С. Смаль-Стоцького, «Русь і руська земля». Тут і витворилося протягом кількох століть спільне політичне, духовне і культурне життя, витворилося «українська нація» з почуттям спільності і єдності. І, далі, вчений подає своє розуміння поняття народ – «це не тільки таке населення землі, що прикупі живе, але що і разом, спільно діє, має спільну мову і спільну долю»⁴⁰.

У статті-відповіді опонентам, М. Кордуба легко спростовує першу тезу С. Смаль-Стоцького про те, що ніби, Київська держава об'єднала спочатку полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів, а потім інші східно-слов'янські племена завоювала. Джерела свідчать, що експансія Києва йшла спочатку якраз на північ, а потім вже на захід і М. Кордуба коротко показує це. Політична єдність зберігалася у Києва з північноруськими (окрім Полоцька) землями довше, ніж з південними. Саме Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і Галичина «відокремлюються від київського князівства вже зараз по смерті Ярослава Мудрого», в той час, як «Новгород належав до київського наділу» до 1132 р., вказує М. Кордуба. Тому твердження С. Смаль-Стоцького про те, що «південна Русь була політично об'єднана з Київом вде дуже рано і зіставала в тім об'єднанню довго, а північна щой-то пізніше і коротко» – зазначає далі М. Кордуба – «противиться відомим історичним фактам, бо в дійсності було зовсім навпаки»⁴¹.

Спростовує М. Кордуба і другу тезу С. Смаль-Стоцького – про споконвічний антогонізм між півднем і північчю. На користь такого протиставлення не має жодного історичного факту. «Навпаки, –

³⁹ Там само. – С. 2–3.

⁴⁰ Там само. – С. 3.

⁴¹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 425–426.

наголошує М. Кордуба, – в часах, коли вже починають формуватися два нові політичні осередки ... галицька держава вяжеться тісним союзом з Суздальщиною, щоби спільними силами розгоришити до решти старий осередок Київ»⁴².

Не витримує критики зі сторони фахівця і третя теза С. Смаль-Стоцького про «тісну політичну єдність» і «почуття інтересів» між землями південної Русі. Саме брак цього в Русі, взагалі, «брак етнічної солідарності» як на півдні, так і на півночі, не дозволив М. Кордубі в «Найважливішому моменті ...» визнати «існування якоїсь спільної руської нації» і тому він тодішню Русь називає лише «культурною сферою». Коли С. Смаль-Стоцький відмовляє в «політичній єдності» між «київською Руссю» і півноччю, він посилаються на В. Ключевського, але ж той, як нагадує М. Кордуба, заперечував цю єдність і на півдні. М. Кордуба наголошує, що він під політичною єдністю мав на увазі династичне об'єднання⁴³.

Не має підстав, як показує М. Кордуба, і твердження С. Смаль-Стоцького про те, що Русью називалися лише полудневі землі, що лише мешканці цих земель називали себе «русинами» або «русичами»⁴⁴. В кількох своїх статтях історик приводить джерельні свідчення про те, що в XII і в XIII ст., приміром, новгородці і смоленці постійно і виразно називають себе русинами, а свою землю Русию⁴⁵. Взагалі, М. Кордубу дивує, чому С. Смаль-Стоцький та інші опоненти ігнорують історію Новгороду, Полоцька, Смоленська, а зосереджуються лише на історії Московщині, яка дуже пізно виходє на політичну арену. М. Кордуба під загально-руською культурною сферою мав на увазі всі ці землі разом з південними і північно-східними. А, якщо, обмежуватися лише протиставленням півдня і півночі, то висновки, зроблені з позицій такого тенденційного обмеження, як слушно зауважує історик, мусять бути хибними⁴⁶.

Критикуючи інші складові частини тези М. Кордуби про спільноруськість, С. Смаль-Стоцький категорично заперечує церковну єдність (зокрема, «централістську організацію церкви») і існування «спільноруської літературної мови». В першому випадку не наводиться жодного аргумента, окрім того, що в Київській Русі «відносини церкви

⁴² Там само. – С. 426–427.

⁴³ Там само. – С. 427–428.

⁴⁴ Там само. – С. 428–429.

⁴⁵ Див., напр.: *Кордуба М.* Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)... – С. 2; *Кордуба М.* В обороні історичної правди... – С. 429.

⁴⁶ *Кордуба М.* В обороні історичної правди. ... – С. 429.

до князя і до народу мали зовсім інший характер ніж в Московщині», бо ж в останній церква пішла «зовсім на услуги царів і їх політики». Тут С. Смаль-Стоцький сам себе заперечує, бо нижче зазначає, що «переносити такі відносини (тобто часів Московського царства – *Н.Ю.*) на часи київської Русі ніяк не можна»⁴⁷. Яке ж це має відношення до об'єднаної ролі церкви в давньоруську добу, як чинника спільноруських процесів, з викладу С. Смаль-Стоцького не зрозуміло. Однак, М. Кордуба, все ж таки, намагається роз'яснити це питання академіку, спираючись на дослідження видатного церковного історика В. Голубинського⁴⁸. В другому випадку – в питанні про відсутність спільної літературної мови – С. Смаль-Стоцький без аргументів стверджує, що давня літературна мова у Київській Русі була за вимовою українська і, що не праві російські вчені, які привласнюють російській мові цей давній період⁴⁹. Звичайно, подібні аргументи аж ніяк не могли переконати М. Кордубу. Він лише вказує С. Смаль-Стоцькому, що «ріжниця у виговорі стрічаються і тепер мабуть чи не у всіх літературних мовах, не нарушуючи через це єдності даної мови»⁵⁰.

Зрозуміло, що відкинувши тези М. Кордуби про спільноруськість давньої доби, стверджуючи існування українського народу як «нації в теперешньому того слова значінню», С. Смаль-Стоцький відповідно відкидає і дві інші тези М. Кордуби⁵¹. З приводу третьої тези історика про те, що в разі захоплення Московщиною південно-західних земель Русі склалася би одна руська «нація», академік відказує, що це таки сталося, щоправда «трохи пізніше», але нічого з того не вийшло⁵². На це твердження М. Кордуба у своїй відповіді детально роз'яснює, яке велике значення мав в цьому відношенні час, що залишався до дійсного захоплення Росією українських земель, для кристалізації і зміцнення української нації⁵³. Вчений також бере собі на допомогу зауваження іншого свого опонента С. Наріжного, який 11 листопаду 1931 р. виступав на дискусії другим доповідачем, про те, що в разі перемоги Росії в світовій війні не було б «ніякої іреденти, ніякого українського сепаратизму ... а з новою силою розвинувся б чисто російський

⁴⁷ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 5.

⁴⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.

⁴⁹ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 5.

⁵⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.

⁵¹ Див.: Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 6–7.

⁵² Там само. – С. 7.

⁵³ Кордуба М. В обороні історичної правди... – С. 430–431.

патріотизм»⁵⁴. «А що ж тоді говорити про XIV вік!» – зауважує М. Кордуба⁵⁵.

С. Смаль-Стоцький в кінці свого реферату занотовує, що в Київській Русі був «глибокий корінь української нації». Це, начебто, вказує на те, що української «нації» тоді, все ж таки, ще не було Але, в цьому ж місці, він знову повторює приблизно те, що казав на початку доповіді: Київська Русь витворила «з етнографічної маси давніх Полян, Деревлян, Сіверян, Волинян, Тиверці і Угличів суцільну націю з почуттям спільності народних інтересів, спільності долі і недолі і почуттям потреби боротися спільно за ліпшу долю, «за руську землю»⁵⁶.

Очевидно, що С. Смаль-Стоцький не піддає сумніву поняття «нації» як воно використано у М. Кордуби. Академік використовує його в аналогічному розумінні і тут ніяких розходжень не має. Вони обоє розуміють націю в найширшому розумінні – як народ, етнічність, національність тощо. До того ж, С. Смаль-Стоцький постійно підкреслює, що розуміє «українську націю» часів Київської Русі в сучасному значенні «того слова». Отже, в цьому відношенні, академік аж ніяк не був «ближчим до істини», ніж М. Кордуба, як про це чомусь «з упевненістю» наголошують В. Даниленко і В. Добржанський⁵⁷. Саме інші опоненти М. Кордуби, які виступали під час обговорення його статті в Празькому товаристві, зокрема, С. Наріжний та М. Славинський поділяли усталену в науці думку, що «національність» або «нація» є витвором новітніх часів, хоча в ході свого викладу, фактично, заперечували це. Так, наприклад, С. Наріжний, зауважує, що в «середньовіччі й на початку нових віків єдність національна замінялася спільністю на іншому ґрунті» – етнічному, релігійному, державному – «моменту ж національного, як його знаємо сьогодні ми, тоді не існувало»⁵⁸. Тому для С. Наріжного не зрозуміло: «про яку націю, в якому її розумінні» пише М. Кордуба в «Найважливішому моменті ...», а, отже, той «вносить у виклад значну неясність, що повстає з відсутності певної дефініції й з можливості перенесення наших сучасних понять до минувшини, коли їх ще не було»⁵⁹. Чомусь С. Наріжний не

⁵⁴ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 12.

⁵⁵ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.

⁵⁶ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 6.

⁵⁷ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький... – С. 154.

⁵⁸ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 9.

⁵⁹ Там само. – С. 9–10.

критикує за це головного доповідача – С. Смаль-Стоцького. Протирічучи сам собі і йдучи на зустріч поглядам академіка, С. Наріжний допускає: «коли вважати проявом національності почуття певної спільності й патріотичну любов, то свідомість її треба признати нашим людям ще в часах старої Київської держави»⁶⁰. Логічніше, якби науковець використав словосполучення «етнічне почуття», бо ж він сам перед цим зауважує про можливість існування етнічної спільності в домодерну добу. Однак, він далі визнає існування лише політичної і культурної спільності «наших людей» в давньоруську добу, що знову створює протиріччя. В кінці свого реферату, коли С. Наріжний дійшов до критики книги С. Томашівського «Українська історія», він вже без застережень зазначає, що «стара Київська держава» була «першою національною українською державою»⁶¹ (у С. Томашівського такою державою була Галицько-Волинська). Тобто, С. Наріжний фактично визнає, подібно до С. Смаль-Стоцького, існування «української нації» в давньоруську добу, інакше він мав би послідовно відмовлятися від терміну «національний» в приміненні до історії домодерних супільств.

Відомий політичний діяч і філолог М. Славинський, який виступав третім (після С. Смаль-Стоцького і С. Наріжного), теж вважає, що «нація – явище нової, коли не новітньої історії». Далі він дає основні ознаки модерної нації, але без застережень чомусь екстраполює їх до часів Київської Русі і робить висновок, що «українська нація» в ті часи таки існувала, щоправда вона була не модерною⁶². З подальшого його викладу зрозуміло, що «українська нація» тоді, все ж таки, знаходилася в процесі формування, що продовжувалося і в литовську добу.

Перші доповідачі так заплутали присутніх на засіданні в «націологічному питанні», що врешті, один із наступних доповідачів О. Андрієвський взагалі сказав, що порушене М. Кордубою питання не може бути вирішене, «доки неустановлене саме поняття «нації»⁶³.

На наступному засіданні 18 листопада ясність в це питання вніс К. Чехович (теж філолог). Він зазначив у своєму виступі, що немає ніяких підстав робити закид М. Кордубі в тому, що той не дає пояснення поняттю «нації», бо ж він ніякими «націологічними проблемами» у «Найважливішому моменті в історії України» не цікавиться. Тому, на його думку, немає причин поширювати дискусію і на проблему нації «in abstracto», тим більше, що під словом «нація» не всюди розуміють одне й

⁶⁰ Там само. – С. 10.

⁶¹ Там само. – С. 15.

⁶² Там само. – С. 16.

⁶³ Там само. – С. 18.

те саме. Як свідчить К. Чехович, в науці поступово стає переважаючою думка, що існують лише конкретні національні проблеми, та що «ніякої проблеми нації in abstracto взагалі на світі нема». Сутність нації «залишається величиною невідомою і для наукового пізнання недоступною; лише зовнішні прояви її культурного і політичного життя надаються для наукового розгляду»⁶⁴. К. Чехович тут зазначає практично то саме, що і сучасні провідні фахівці з націології. Так, Б. Андерсен вказує, що «всі ці поняття завжди з труднощами піддавалися визначенню, не кажучи вже про аналіз», а Х. Сетон-Вотсон взагалі схиляється, подібно до К. Чеховича, до агностичної думки і вважає, що «неможливо виробити «наукову дефініцію» нації»⁶⁵.

Для К. Чеховича, цілком очевидно, що М. Кордуба під українською «нацією» розуміє теж саме, що і його опоненти. Згідно К. Чеховичу, якщо розглядати націю згідно «зовнішніх проявів», то цими проявами є «її мова, її літературна, мистецька і наукова продукція та її державницькі змагання (концентрація політичних сил)». Головною ж ознакою є мова. Тому, «хто шукає за початком української нації, шукає звичайно перш усього за початком української мови»⁶⁶. На думку К. Чеховича, українська мова, а відповідно і нація, почала «свій окремий шлях розвитку ... у часах т.зв. Праславянської доби»⁶⁷. Київська держава – «держава українська», що в ній вже витворилася «українська нація» і «вже тоді досягла вона вищого ступня своєї зрілості (національної й культурної)»⁶⁸. Тобто, позиції К. Чеховича і С. Смаль-Стоцького в цьому аспекті співпадають.

Доречно, тепер було б, прояснити теоретичні погляди з націології М. Кордуби. У статті «В обороні історичної правди» дослідник вказує, що позиція, яку зайняли С. Наріжний і М. Славинський (про те, що «національність» або «нація» є витвір модерного часу), йому видається хибною, бо світова наука (це показав історичний конгрес в Осло) дійшла до погляду, що явище «національності» існувало вже від дуже давніх часів, тільки у дещо відмінних формах і виявляло себе в неоднаковий спосіб⁶⁹. З цієї зауваги М. Кордуби вже випливає, що

⁶⁴ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 19.

⁶⁵ Див.: Андерсен Б. Уявлені спільноти. – К., 2001. – С. 9. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2-х тт. – Т. 1. Киевская – С. 8.

⁶⁶ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 19–20.

⁶⁷ Там само. – С. 21.

⁶⁸ Там само. – С. 20.

⁶⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди... – С. 431.

він розуміє «національність» в найширшому значенні (в чому йому, безпідставно, відмовляють сучасні дослідники). Проте, не важко помітити, що М. Кордуба спрощує позицію С. Наріжного і М. Славинського, бо ж вони, хоча і висловлювалися дещо термінологічно не послідовно, фактично теж тяжіли до вищевказаної думки «світової науки». Втім, принципове розходження (хоча, і не головне в дискусії) М. Кордуби зі своєю опонентами, передусім – К. Чеховичем і С. Смаль-Стоцьким, полягало не в термінології, а в погляді на чинники, які вирізняють націю.

Для названих філологів, особливо для К. Чеховича, головним (і фактично самодостатнім) критерієм, що вирізняє націю (звичайно – в найширшому розумінні слова) є мова. Зауважимо, що цей погляд був усталеним в світовій науці в ХІХ ст. Характерним він був і для радянських етногенетиків-марристів 20-х – 40-х рр. і фундаторів концепції про давньоруську народність (зокрема – для В. Мавродіна). Для М. Кордуби, навпаки, мова лише один «з потенціальних чинників», що поряд з іншими, дає «підставу до творення окремої нації, але її ще не творять та зовсім не пересуджують, що вона мусить витворитися»⁷⁰. Далі, М. Кордуба знову посилається на іншу заувагу С. Наріжного, який на дискусії в Празі заявив, що він не належить до тих, «які є глибоко переконаними, що кожна «етнічна ріжновідність» рано чи пізно, але будь що будь, стане нацією». Таке переконання С. Наріжний вважає «вірою й то такою, що дуже мало відповідає історичній дійсності»⁷¹. За логікою М. Кордуби «потенціальні чинники», в тому числі і мова, ще далеко не детермінують процес утворення нації. Тому, коли його опоненти «майже ідентифікують мову з національністю», вони плутають «ріжні річи»⁷². Беручи критерій мови, К. Чехович, на думку історика, хибно шукає «початків української нації ... «аж у глибині праславянської доби», коли взагалі ніяких «націй» в Європі не було. Бо ж, за М. Кордубою, «повстання нації є в далеко більшій частині вислідом асиміляції ніж дісиміляції». В праслов'янську ж добу, в добу «мандрівок народів» та «в найближчих часах після них рішучу перевагу мали саме дісиміляційні процеси»⁷³. Далі історик подає своє розуміння поняття «нації». До неї «належить деяке, хочби тільки інтуїтивне, почуття етнічної спільності бодай серед інтелектуальних

⁷⁰ Там само. – С. 436.

⁷¹ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть»... – С. 11.

⁷² Кордуба М. Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України». (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 903.

⁷³ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 436–437.

верхів даного колективу, належить культ певних, спільно пережитих історичних споминів та традицій ... віра членів гурта, що вони творять окрему культурну групу»⁷⁴. Очевидно, що таке розуміння «нації» є достатньо «широким», щоби розуміти його в значенні «народу взагалі» і, в принципі, не протирічить висловлюванням на цю тему С. Смаль-Стоцького. Так що, М. Кордуба аж ніяк не наполягав на «вузькій» інтерпретації поняття «нації» – «як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя», як це, чомусь, видається В. Масненку⁷⁵. Виходячи з такого розуміння нації, М. Кордуба тому і не вбачає її (тобто – «спільноруської нації») в давній Русі, а лише констатує наявність «загально-руської культурної сфери» та процес складання «культурно-національної цілості» (щоправда, останнє він, після єдиного разу, що мав місце в статті в Ч.286 газети «Діло» за 1930 р., не повторював).

З принципових питань, що їх підняв у своєму рефераті головний доповідач на пражській дискусії, інші доповідачі або повторювали те саме або не значно доповнювали аргументи С. Смаль-Стоцького. На закиди деяких з них (С. Наріжного, М. Славинського, П. Феденко, К. Чеховича, В. Щербаківського, В. Сімовича та ін.) М. Кордуба відповів у названій статті «В обороні історичної правди» та в інших студіях, але, не будемо на цьому зупинятися.

Широкий резонанс, що його викликала дискусія в наукових і громадських колах української еміграції⁷⁶ та в українському середовищі Речі Посполитої засвідчують, наприклад, такі факти: з порушених питань відбулася дискусія і в Українському академічному товаристві в Берліні⁷⁷; перебіг дискусії для ознайомлення польської наукової громадськості висвятив на сторінках «Kwartalnik Historyczny» М. Андрусак⁷⁸; до полеміки навколо поглядів М. Кордуби долучилися в періодичних органах представники різних політичних сил Галичини тощо. Зокрема, відповідно, прореагували «русофільська» газета «Земля і Воля»⁷⁹ і «общеруська» газета «Русській голос»⁸⁰. В контекст дискусії

⁷⁴ Там само. – С. 437.

⁷⁵ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. ... – С. 267.

⁷⁶ Про це пише, зокрема, В. Зайкін, див.: Зайкін В. Русь, Україна і Великобританія // Дзвони. – 1931. – Ч. 1. – С. 21.

⁷⁷ Про цю дискусію згадує К. Чехович, див.: Чехович К. Початки української нації. // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 351.

⁷⁸ Див.: Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes. 1. – S. 121–126.

⁷⁹ Газети «Земля і воля» не віднайдено. Див.: Чехович К. Початки української нації... – С. 357.

слід поставити і вміщений в одному з січневих номерів останньої газети некролог Д. Ружницького, присвячений пам'яті С. Томашівського. На думку автора некролога, цей історик стояв «на шляху до ідеї всеруської єдності»⁸¹. В іншому номері газети пролунала критика поглядів С. Смаль-Стоцького стосовно «праруської» мови⁸².

У новітню добу – добу українського національного відродження і усамостійнення – боротьба за національну самоідентифікацію, яку вели представники національно-свідомої частини української інтелігенції, за необхідністю була пов'язана з дистанціюванням від постулатів ідеології «спільноруськості». Така боротьба, безумовно, мала прогресивне значення для самоствердження національної окремішності. В зв'язку з цим, цілком природним явищем було те, що ідеологи українства дошукувалися глибоких коренів українського народу, хоча такі пошуки не завжди були достатньо оперті на наукове підґрунтя. В ті часи ідеологічна боротьба проти «спільноруськості», що переходила з політичної площини в наукову, і, навпаки, була вкрай актуальною, бо ідея української національної окремішності ще не затвердилася у свідомості не тільки народу, але і його провідних верств. Тоді інтелектуальні синтези М. Кордуби стосовно «загально-руської культурної сфери» в добу Київської Русі і удільних князівств були, напевно, передчасними, як для західноукраїнського середовища, так і для середовища в Наддніпрянській Україні. Однак, з роками, коли ідея національної (не політичної!) української окремішності затвердилася в радянській Україні і, паралельно, в західноукраїнських землях, питання про наявність чи не наявність в минулому «спільноруського» періоду вже не мало рішеннячого впливу і не вирішувало справи української самоідентифікації.

⁸⁰ Див.: Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 22 февр. – С. 3–4; 23 февр. – С. 3–4; 24 февр. – С. 4; 25 февр. – С. 3–4.

⁸¹ Ружницький Д. Степан Томашевський // Русский голос. – 1931. – 18 янв. – С. 3.

⁸² Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. – 1931. – 12 апр. – С. 2.

Юсова Наталия**Размышления Мирона Кордубы относительно времени
и обстоятельств образования украинской народности**

Литовский период украинской истории, с точки зрения идеологически незаангажированных специалистов является эпохой формирования украинской народности и это, понятно, определяет ее уникальность. Одним из таких специалистов-историков, кто высказывал и аргументировал взгляды по поводу этнотворческого характера процессов, происходивших на украинских землях, во время их подчинения Великому княжеству Литовскому, был выдающийся украинский историк Мирон Кордуба. В период известных дискуссий 1920-х – начала 1930-х гг. в украинской интеллектуальной среде (естественно, – за пределами подсоветской Украины) по поводу времени и обстоятельств образования украинской нации (тогда прибегали именно к этому понятию, хотя, точнее было бы употреблять термин «народность») он выступил со статьей на эту тему. Студия – под названием «Наиважнейший момент в истории Украины» – была опубликована в июньском номере популярного журнала украинства «Литературно-научном вестнике» за 1930 г.

Вначале своего труда исследователь ставит себе цель, выяснить какой из «моментов» украинской истории является наиболее важным. Таким моментом является, согласно его мысли, тот, «который заставил население современных украинских земель сгруппироваться в отдельную этническую группу, который дал толчок к образованию отдельной украинской нации». Ведь без этого момента, как верно указывает ученый в другой статье, «не существовали бы все иные моменты». Этот случай («момент») представился из-за отрыва юго-западных русских территорий от связи с иными русскими землями и объединения их в Литовском государстве во второй половине XIV в.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Блануца Андрій
(Київ)

МЕТРИКІАНА В БІЛОРУСІ

Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літовскага. – Мінськ: Athenaeum. – Т. I. – 2001, 186 с.; Т. II. – 2003, 236 с.; Т. III. – 2004, 298 с.

З початком 90-х років минулого століття в білоруській гуманітаристиці спостерігається стійкий інтерес до малодослідженого періоду в історії, власне, Білорусі, а також України, Польщі і Росії, – Великого князівства Литовського (далі. – ВКЛ). 2001 р. в Інституті історії НАН Білорусі стартував новий, доволі вдалий, проект періодичного альманаху історії і культури ВКЛ (головний редактор – *Алег Дзярновіч*). Політикою видання став відбір і публікація матеріалів та нових досліджень, базованих на джерелах документального корпусу Литовської метрики. Відтоді світ побачили три томи «Метрикіани» та вже підготований до друку четвертий.

Широка палітра рубрик видання забезпечує масштабне висвітлення різних проблем з історії ВКЛ та Литовської метрики. Так, в першому томі в дев'яти рубриках (Канцелярія ВКЛ, Метрика як джерело, Мова і Метрика, Публікації, Археографія, Бібліографія, Рецензії, Анотації, Електронний архів Метрики ВКЛ, Новини) подано 14 матеріалів. Коротко поінформуємо всіх зацікавлених історією ВКЛ матеріалами цього часопису.

Білоруський історик *А. Груша* висвітлив службовий склад і структуру канцелярії ВКЛ протягом 40-х рр. XV – першої половини XVI ст. Його колеги *В. Мянжінські* та *А. Дзярновіч* подали ґрунтовний матеріал про склад шляхти та її земельних володінь в Ошмянському повіті першої половини XVI ст. Автори опрацювали книги Метрики ВКЛ № 12–24 та за їхніми джерелами склали таблицю про землеволодіння ошмянської шляхти, а також список населених пунктів і топонімів, список землевласників, таблиці про форми

землеволодіння, способи набуття земельної власності, соціальний статус і посади шляхти, джерела повідомлень, види актів, умови володіння, хронологічний список документів. Таку ж процедуру дані автори проробили з Берестецьким, Кам'янецьким і Кобринським повітами, проте вже в третьому томі «Метрикіани».

Білоруський дослідник *У. Свяжінські*, постійний автор рубрики «Мова і Метрика», торкнувся проблеми ідентифікації офіційної мови ВКЛ. Ця стаття, як і дослідження про статус білоруської та української мов в часи ВКЛ, вміщене в другому томі видання, стали поштовхом до дискусії, що розгорнулася вже у третьому томі «Метрикіани», в якому опонентом *В. Свяжінського* виступив литовський історик *А. Дубоніс* із своєю статтею про проблеми державної мови у ВКЛ. У цій же рубриці *У. Свяжінські* торкнувся і питання про російську («московську») мову у ВКЛ.

Мінський історик *В. Мянжінські* в рубриці «Публікація» з невеликою передмовою опублікував підтверджувальний привілей 1552 р. місту Мінську на Магдебурзьке право. *А. Дзярновіч* у своїй статті, розміщеній в рубриці «Археографія» проаналізував історію оригіналу і публікацій матеріалів двох книг Метрики – № 566 і №573. Литовський дослідник *А. Дубоніс* представив бібліографію найважливіших праць істориків Литви по Литовській метриці.

Рубрику «Рецензії. Анотації» представляють три рецензії на публікацію Метрики ВКЛ. Так, *В. Мянжінські* прорецензував книгу № 220 Волинської метрики за 1652–1673 рр., українська дослідниця *С. Абросимова* – книгу № 28 Метрики ВКЛ за 1522–1552 рр., *А. Дзярновіч* – Реєстри подимного Берестейсько-литовського воєводства за 1667–1690 рр.

А. Дзярновіч опублікував і матеріал по пропозиції створення електронного архіву Метрики ВКЛ, а також поінформував істориків-метрикантів про вихід книги №28 Метрики ВКЛ на компакт-диску.

У рубриці «Новини» повідомлено інформацію про акцію «Цивілізація Метрики», що проходила в Мінські і Полоцьку з метою звернення уваги громадськості до такого важливого і повного джерела з історії Білорусі як Метрика ВКЛ. Тут також розміщено матеріал про перший в Білорусі спецкурс «Метрика ВКЛ», що проводився *В. Мянжінським* на історичному факультеті Білоруського державного університету. Редакція видання повідомила всіх зацікавлених дослідників в можливості отримання поштою опублікованих книг Метрики ВКЛ.

Другий том «Метрикіани» зберіг попередню структуру, хіба що

тут було додано дві нові рубрики під назвою «Історична географія і картографія» та «Галерея метрикантів».

Традиційну першу рубрику видання «Історія Метрики» відкриває стаття *А. Дубоніса* про проблеми Литовської метрики, як-от: історія утворення книг Метрики, нагляд за ними, кількостолітня історія зберігання та перевезення книг Метрики з однієї держави в іншу, початок та еволюція вивчення книг Метрики і введення їх матеріалів в науковий обіг. В цьому томі *А. Дзярновіч* опублікував цікавий документ з історії транслітерації Метрики ВКЛ у 1777–1780-х років. Історик дав йому назву «Плач за Великим князівством», встановив авторство твору та здійснив розлогу характеристику цього документу. Не менш цікавий документ (акт уряду віленського воєводи за 1560 р., в якому вживається ненормативна лексика) опублікував інший білоруський дослідник – *Г. Брегер*.

Рубрику «Дипломатика» представили дві статті. В першій відома російська дослідниця *А. Хорошкевич* прокоментувала спірні моменти по класифікації «увяжчих листів», опублікованих в книзі № 44 Литовської метрики, виданої *А. Грушою*. В статті-відповіді *А. Груша*, взявши до уваги пропозиції *А. Хорошкевич*, виклав свої аргументи з приводу класифікації вказаних документів. Загалом, автори підняли дуже важливу проблему, пов'язану з виданням книг Литовської метрики, а їх дискусія, безперечно, сприятиме вирішенню спірних питань.

Білоруський історик *М. Спірідонов* опублікував географічний покажчик-коментар до Перепису війська ВКЛ 1528 р. Даний матеріал набагато спростить роботу литuanістів під час використання географічних даних такого важливого документу з історії ВКЛ.

Цінний матеріал поданий і в рубриці «Бібліографія». *В. Мянжінські* подав два бібліографічні огляди про основні публікації і дослідження з історії Метрики ВКЛ в Білорусі за 80-90-ті роки ХХ ст. та 1990-2001 рр.

Не менш цікаву статтю подав білоруський дослідник *А. Ліцкевич*, присвячену розгляду проблеми присутності Метрики ВКЛ в Інтернеті. Новостворену рубрику «Галерея метрикантів» представляє розвідка литовської дослідниці *Л. Анужице* про роль видатного метриканта *К. Яблонскіса* в дослідженні Литовської метрики.

Традиційно збірник завершується хронікою і новинами з вивчення та публікацій Метрики ВКЛ. У цьому томі тут подано довідковий матеріал про опубліковані книги Литовської метрики, а також інформацію про книги, що готуються до видання.

Третій том «Метрикіани» відзначається підбором цікавих статей і матеріалів, а також більшим об'ємом, що вказує на здобуття своєї ніші серед професійного кола метрикантів та популярності серед дослідників історії ВКЛ.

Відома російська дослідниця *І. Старостіна* в своїй ґрунтовній статті розглянула та проаналізувала документальний склад «Книги Вітебського замкового суду» в Литовській метриці (№ 228). У рубриці «Публікація джерел» *А. Ліцкевич* опублікував два документи з № 52 книги записів Метрики ВКЛ про розпорядження Сигізмунда II Августа відносно власних господарських (великокнязівських) маєтків після заключення Люблінської унії. Як зазначалося вище, рубрика «Метрика як джерело» представлена статтею з таблицями і коментарями *В. Мянжінського* та *А. Дзярновіча*. Порівняно з попередньою статтею автори створили і карту «Берестейський, Кам'янецький і Кобринський повіти у другій половині XV – першій половині XVI ст., що набагато полегшує сприйняття матеріалу.

А. Хорошкевич в своїй статті розглянула роль Археологічної комісії Імператорської Академії наук в підготовці і публікації документів Литовської метрики. Дискусійні статті *А. Дубоніса* та *У. Свяжінського* щодо проблеми мови Метрики ВКЛ, як вище зазначено, представлені в рубриці «Мова і Метрика».

А. Ліцкевич вже вкотре підіймає проблему Метрики ВКЛ в Інтернеті. Автор в цьому томі, зокрема, здійснив огляд історичних веб-сайтів.

Дослідження про відомого литовського метриканта XIX ст. *С. Давконтаса* здійснив відомий литовський історик *З. Кяупа*. Дослідник проаналізував роботу *С. Давконтаса* на посаді помічника метриканта в Сенаті Російської імперії в Петербурзі, склад його архіву та введення ним матеріалів Метрики ВКЛ в науковий обіг.

У рубриці «Новини. Хроніка» представлена інформація *А. Дзярновіча* про Міжнародну наукову конференцію, присвячену 475-річчю Першого Литовського Статуту «Перший Литовський Статут і його епоха». Автор докладно подав виклад доповідей, проголошених під час конференції, а також розповів про презентацію нового литовського видання Першого Литовського Статуту.

Традиційно збірник завершується інформацією про опубліковані книги Литовської метрики, а також повідомленням про авторів, де можна дізнатися про їх координати, коло наукових інтересів та найважливіші публікації.

На завершення хочеться побажати видавцям «Метрикіани» й надалі підбирати і публікувати цікаві матеріали з історії ВКЛ та Литовської метрики.

Волощук Мирослав
(Івано-Франківськ)

Font Marta. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. – Szeged, 2005. – 330 l.

(Фонт Марта. Королі династії Арпадів та князі Рюриковичі. – Сегед, 2005. – 330 с.)

Дослідження русько-угорських відносин періоду Середньовіччя (IX–XIV ст.) продовжується ось вже більше, ніж 200 років. Учені центральноєвропейських держав – України, Росії, Угорщини, Польщі, Словаччини зробили немало у вивченні даної проблематики за попередні десятиліття, але комплексної, цілісної монографії до останнього моменту видано так і не було. У зв'язку з цим поява в 2005 р. угорсько-мовного видання «Королі династії Арпадів та князі Рюриковичі»¹ слід розцінювати як успіх.

Автор книги печська дослідниця Марта Фонт – близько 30 років займається вивченням усесторонніх міждинастичних контактів династії Арпадів зі східнослов'янськими княжими родами (Київської і Чернігівської землі, Волині, Галичини і ін.). Тривалий час навчаючись і працюючи в СРСР, автор глибоко вивчила джерелознавчу спадщину Русі, ознайомила з роботами істориків Росії, України і, таким чином, в середовищі угорської наукової еліти напевно вперше після Онтала Годінки поставила проблематику русько-угорських відносин IX–XIII ст. за предмет окремого дослідження. До моменту видання даної монографії М. Фонт опублікувала величезну кількість статей, деякі з яких стали базою для написання вище аналізованого видання².

¹ *Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. – 330 l.*

² *Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти В.П. Шушарина. Сборник статей / Ред. колл. Т.М. Исламов, А.С. Стыкалкин, М.К. Юрасов. – М.: Конти, 2004. – С. 86–115; Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 89–98. Фонт М. Киевская летопись как источник для изучения венгерской истории // Specimina nova universitatis quinceeclesiensis. – 1989. – S. 149–156; Фонт М.*

Дослідження автора побудоване за проблемним принципом, окрім традиційних вступу і підсумків, включає два основні розділи (розбитих на параграфи), непоганий картографічний матеріал, схеми, таблиці.

Хронологічно книга охоплює період від кінця IX ст. до 1301 р., хоча, судячи зі змісту і текстової частини, верхнім рубежем вивчення даних взаємостосунків все-таки є 1264–1270 рр., тобто – період від моменту смерті «короля Русі» Данила Романовича (1264 р.) і до завершення правління угорського правителя Бели IV (1270 р.).

Сучасний український і російський читач, який володіє угорською мовою гідно оцінить дане дослідження, оскільки в процесі роботи з книгою не можна не помітити бажання М. Фонт зосередити

Политические отношения венгерского короля Гези II с Русью 1141–1152 // *Hungaro-Slavica*. – 1983. – Budapest: Akademiae kiadó. – О. 33–40; *Фонт М.* Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона // *Место России в Евразии*. – Budapest: Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2001. – С. 55–63; *Фонт М.* A Kijevi évkönyv mint magyar történeti forrás // *Történelmi szemle / Szerkesztők F.Szakály, J.Pótó, Gy.István Tóth*. – Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi intézetének értesítője, 1991. – Évf.33. – Sz. 1–2. – Old. 70–83; *Фонт М.* II. Anrdás király politikája és hadjáratai // *Századok*. – 1991. – Évf.125. – Sz. 1–2. – Old. 107–144; *Фонт М.* III Béla szerepe az 1180-as évek holicisi trónküzdelmeiben // *Történeti Tanulmányok Dél Pannóniából (A dél-dunántúli történészek I. regionális konferenciájának válogatott előadása)*. Pécs, 1987. május 9–10). – Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság, 1988. – T.1. – Old.9–17; *Фонт М.* Einige räpräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie // *Specimina nova universitatis quinqueecclesiensis*. – 1995. – №9. – S. 237–250; *Фонт М.* «Gesta Danielis regis» // «Magyaroknak eleiről». Ünnepi tanulmányok a batvan esztendő M.Ferenc tiszteletére / Szerk. P.Ferenc. – Szeged, 2000. – Old. 149–163; *Фонт М.* Hungaro-kievan political ties and cultural relations during the 12-th century // *Specimina nova universitatis quinqueecclesiensis*. – 1996. – №12. – S. 139–149; *Фонт М.* Kijev és Halics az Árpád-házi királyok politikájában // *Magyarország és Kijevi Rusz / Sorozatszerkesztő K.József*. – Ungvár: Magyar Kulturális Szövetség, 2001. – Old. 38–54; *Фонт М.* Magyar-orosz politikai kapcsolatok a 12 században // *Aetas*. – 1991. – №3. – О. 53–75; *Фонт М.* Megjegyzések a XI–XIII. századi orosz-magyar kapcsolatok egyháztörténeti vonatkozásairól // *Történeti Tanulmányok Dél Pannóniából (A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadása)*. Pécs, 1987. május 9–10). – Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság, 1988. – T. 2. – Old. 29–37; *Фонт М.* Oroszország, Ukrajna, Rusz. – Budapest: Ballasi kiadó; Pecs: University press, 1998. – 218 s; *Фонт М.* Przedstawicie drobnej szlachty na pograniczu polsko-węgierskim w XIII wieku i losy ich rodzin // *Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiriwane J. Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. – Kraków: Secesja, 1995. – S. 427–439; *Фонт М.* Szempontok III Béla halicsi hadjárataihoz kronologijához // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. – *Acta Historica*. – T. 84. – Szeged, 1987. – О. 45–50; *Фонт М.* Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. // *Studia Slavica Hungariae*. – 1993. – № 1–2. – S. 27–39 etc.

увагу здебільшого на відображенні, аналізі, науковій критиці низки дискусійних питань русько-угорських відносин. Звідси – не особлива прихильність до хронологічної систематизації фактів, їх відтворення і т. п. Результатом подібної роботи стала поява дуже цікавих із джерелознавчої точки зору підрозділів, які відображають кількісні і якісні показники контактів Арпадів з князями Русі на сторінках угорських королівських актів, нарративної спадщини Угорщини, Польщі, східнослов'янських князівств та ін.

Автор підкреслила, що в період Середньовіччя на території підвладній угорцям проживала велика кількість представників Русі, про що свідчить топоніміка дипломів і булл. Деякі представники східнослов'янської знаті (князі, бояри), як аргументовано доводить М. Фонт, в різний час знаходили притулок саме в Угорщині. Серед класичних прикладів – *Gerazclavus filius regis Ruthenorum*, *Ladislaus Ruthenus*, *Maladik Ruthenus*.

У той же час угорська знать, що брала участь в походах королів на схід (особливо за доби Бели III і Ендре II), судячи з даних актів, одержувала за свою службу доволі непогані земельні пожалування. Нерідко заслуги нобілітету перераховувалися в документах, що дозволяє, як переконана дослідниця, більш детально реконструювати картину військових зіткнень на Русі. Перелік згадуваних угорських магнатів, які скористалися такими привілеями, згідно уцілілих джерел, кінця XII–XIII ст., налічує близько 25 персон.

Міждинастичні відносини двох сусідніх країн в IX–XIII ст. проходили, на думку М. Фонт, в чотири етапи: період зародження контактів та їх поодиноких проявів у IX–XI ст.; становлення обопільного союзу київських князів і Арпадів, спрямованого насамперед проти володарів Галицької землі (кінець XI–XII ст.); період правління Ендре II (1205–1235 рр.), що характеризується особливо активними і частими походами угорців до Галичини, проявом експансивних планів; час налагодження і функціонування більш менш позитивних контактів між Белою IV (1235–1270 рр.) і королем Данилом (1201–1264 рр., королівський титул одержав в 1253 р.).

Згідно М. Фонт, вказані зв'язки пропонованого проміжку часу, в цілому, характеризувалися укладенням чисельних шлюбів, проведенням неодноразових військових походів і союзів. Кількість міждинастичних шлюбів, як наводить М. Фонт у одній із генеалогічних таблиць, складає біля 10 одиниць (хоча автор вважає сумнівним вірогідність одруження Карла Роберта Анжуйського (1308–1342 рр.) з дочкою галицького князя на початку XIV ст.). Військових походів і

озброєних зіткнень, що відбулися в різні землі Русі (найбільш часто до Галицької землі) історик нараховує близько 25.

Серед найбільш дискусійних фрагментів монографії М. Фонт фігурують: сумнівна можливість співпраці угорських племінних вождів з князем Святославом (†972 р.) в кінці 60 – на початку 70-х рр. X в. (болгарські війни київського правителя); міркування з приводу етнічної приналежності і територіальної локалізації «*Marchia Ruthenorum*»; роздуми про ідентифікацію особи «*Colomanidis regis Haliciensis*» – ймовірно Бориса Коломановича, сина короля Коломана I (1096–1116 рр.); а також про етнонім «*Gubatos*» – можливо населення Галицької землі тощо.

Історик, доповнивши книгу додатковим матеріалом у формі хронологічних таблиць, схем створення того, або іншого джерела, карт та ін., істотно спростила роботу читача, що ризикував «потонути» в достатньо великій кількості фактів, імен, подій і т. д. Порівняльна характеристика датування літописів та хронографічних досліджень О. Годінки, М. Грушевського, В. Пашуто, Л. Черепніна дозволило М. Фонт більш об'єктивно відтворити картину подій вказаного періоду, одночасно ознайомивши більш широке коло угорських любителів історії з досягненнями української і російської історіографії.

Проте, на наш погляд, робота б обов'язково виграла за рахунок більш якісного і повноцінного розгляду М. Фонт, характеру міжособистісних зв'язків королів Арпадів та східнослов'янських князів у XIII ст. при умові співставлення і порівняння такого типу взаємин із західноєвропейськими аналогами. Більше уваги, як ми вважаємо, історик повинна була приділити використанню археологічного матеріалу, даним допоміжних історичних дисциплін. Останні розкопки Крилоса-Галича (Ю. Лукомський, Б. Томенчук), городищ Буковини (І. Возний, С. Пивоваров) та інших місцевих княжих центрів на сучасному етапі істотно розширили предмет дослідження русько-угорських зв'язків IX–XIII ст.

Проте, на наш погляд, робота Марти Фонт є свого роду проривом після більш ніж 200-річного застою в плані видання монографії з даної проблематики. Історик виконала ключові завдання, що стояли перед нею, одночасно запропонувавши предмет для роздумів майбутнім молодим поколінням дослідників. Переклад роботи печської дослідниці на українську або російську мову суттєво б спростив роботу з даною книгою, як і, в цілому, дав би можливість більш широкому колу читачів ознайомитися із творчістю талановитого історика.

Наукове видання

Ukraina Lithuanica:
студії з історії
Великого князівства Литовського
Т. I.

Головний редактор
Микола Котляр

Заступники головного редактора
Андрій Блануца, Дмитро Ващук

Оригінал-макет
Світлана Блащук

Тексти подаються в авторській редакції

Підписано до друку 22.05.2009 р. Формат 70x108/16
Ум.друк.арк. 15. Обл.вид.арк.
Наклад 300 прим. Зам. .2009 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. М.Грушевського, 4.